

15. Valičev arheološki dan

Zbornik predavanj, Kranj, 8. december 2025

**GORENJSKI
MUZEJ**

Jože Kastelic pred ptujskim Orfejevim spomenikom, naslikal Tomaž Perko, (zasebna last, 2020)

»Vsak trenutek je lahko naš zadnji. Vse je lepše,
ker smo obsojeni na odhod. Nikoli ne boš lepši, kot si zdaj.
Nikoli več nas ne bo tukaj.«
(Homer, Iliada)

15. VALIČEV ARHEOLOŠKI DAN

PROGRAM

- 4 Mitja Guštin
JOŽE KASTELIC – NESTOR ANTIČNIH ŠTUDIJ NA SLOVENSKEM
- 30 Verena Perko
**MUZEJI IN NJIHOVA ODGOVORNOST DO SODOBNE DRUŽBE
TER DRUŽBENA VLOGA KULTURNE DEDIŠČINE**
- 55 Petra Stipančič
NOVO MESTO – MESTO SITUL
- 61 Miha Mlinar
ARHEOLOŠKE ZGODBE S POSOŠKIH NAJDIŠČ – 3. DEL
- 66 Boštjan Laharnar
**NEKAJ NOVOSTI RAZISKOVANJA SITUL IN SITULSKE UMETNOSTI
NA SLOVENSKEM**
- 77 Bernarda Županek
GEMA Z UPODOBITVIJO SFINGE Z ZVONARSKE ULICE V LJUBLJANI
- 81 Jure Krajšek, Maja Bausovac
POSLIKAVA RIMSKE MESTNE VILE Z MUZEJSKEGA TRGA V CELJU
- 88 Snježana Karinja
NA VALOVIH MORJA V RIMSKEM ČASU

- 106 Samo Sankovič
POMURSKA ARHEOLOGIJA V 21. STOLETJU
- 122 Kristjan Husič
**ŽELEZNODOBNI JURE – VIDEOIGRA KOT MOST MED DEDIŠČINO
IN MLADIMI**
- 126 Barbara Hofman
BLED
- 139 Jože Štukl
**KAJ IMAJO SKUPNEGA POZEJDONOV TRIZOB IN NAJSTAREJŠI KOSI
JEDILNEGA PRIBORA NA LOŠKEM**
- 142 Uroš Košir, Aleš Bedič
**RAZISKAVA USODE AMERIŠKEGA BOMBNIKA B-24G LIBERATOR
42-78259 IN NJEGOVE POSADKE**
- 150 Karla Oder
**PREGANTHAUS NA PREVALJAH. ENA PRVIH VEČSTANOVANJSKIH
DELAVSKIH HIŠ NA SLOVENSKEM**
- 158 Rok Humerca
**PREDSTAVITEV IN UVOD V KONCEPT STARODAVNIH GOZDOV
NA PRIMERU HRAŠKIH STELJNIKOV NA GORENJSKEM**

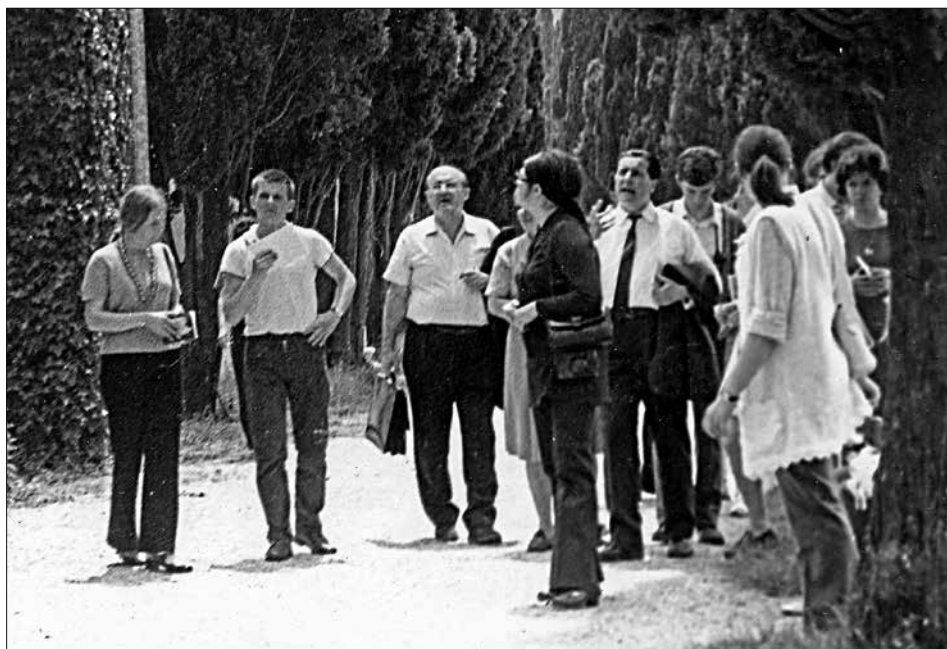
POSVEČENO PROF. JOŽETU KASTELICU, UGLEDNEMU ARHEOLOGU, UMETNOSTNEMU ZGODOVINARJU, MUZEALCU, UČITELJU IN POETU, KI SI JE SRČNO PRIZADEVAL ZA NASTANEK PREŠERNOVEGA MUZEJA V KRANJU.

Red. prof. dr. dr. h. c. Mitja Gustin, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta
JOŽE KASTELIC – NESTOR ANTIČNIH ŠTUDIJ NA SLOVENSKEM

»Nemogoče je, da bi se človek osvobodil glede najvažnejših vprašanj življenja, če ne pozna narave vesoljstva, temveč domneva, da more biti kaj resnice v mitih.«

Epikur, Maxime – XII

Študente arheologije, umetnostne zgodovine in zgodovine je profesor Jože Kastelic znal očarati s širino svojega vseobsegajočega znanja in z izrednim govorniškim darom, tako da so nas njegova predavanja prevzela in smo jim z zbranostjo prisluhnili. Temu se imam zahvaliti, da sem njegove predmete opravil – za razliko od drugih, pri katerih sem bil praviloma slabše ocenjen – s prav dobrimi ocenami.

Profesor Jože Kastelic po Akvileji vodi prijatelja profesorja Zdenka Vinskega iz Zagreba in študente ljubljanskega seminarja, junij 1970 (foto S. Ciglencečki).

Iz svojega indeksa predavanj razberem, da sem med poletnima semestroma šolskih let od 1967 do 1971 imel vpisano kar lepo število njegovih predavanj in seminarjev in še danes se živo spominjam njegove vljudnosti do študentov, čeprav sem sam sodil med tiste, ki jim je bilo zahtevano učenje prej nadloga kot veselje. A profesor Kastelic je znal spodbujati k boljšemu delu – tako nas, študente, kot pozneje številne mlade asistente – mlad človek na začetku znanstvene poti potrebuje čas za širjenje in poglobljanje znanja.

Kot so že številni zapisali v svojih spominih, je znal Jože Kastelic – bleščeč predavatelj – zgodovino preplesti s filozofijo, umetnost trdno navezati na arheologijo, muzeologijo pa povezati s poetiko. Situlsko govorico je prepredel z jezikom grških herojev, skoraj vsakemu predavanju pa je dodal lahkotnost poeta, očaranega nad lepoto preteklosti. Njegova beseda je bila kakor most med vek: v izborni slovenščini so se prepletali citati nemščine, francoščine in latinščine, kar je vsakemu predavanju dalo sijaj mnogoglasja in širine.

Ko sem prejel njegovo prvo inskripcijo s podpisom, je bil Kastelic star štiriinpetdeset let. Na začetku uspešne petnajstletne profesure na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze z izkušnjo mladega človeka, ki je preživel nemirne čase predvojne kraljevine in usodno obdobje druge svetovne vojne ter po letu 1945 dolgo in zavidljivo kariero ravnatelja Narodnega muzeja. Bil je človek z velikim ugledom med razmeroma maloštevilno povojno generacijo arheologov v Jugoslaviji in z razgledanostjo ter pedagoškim erosom, ki ga je upravičeno uvrščal med prve slovenskih zgodovinskih/humanističnih ved. Tudi na ljubljanski Filozofski fakulteti je izstopal. Bil je priljubljen med profesorji tudi na oddelkih za zgodovino, umetnostno zgodovino in etnologijo. To se je kazalo v živahnih pogovorih na hodnikih fakultete ali v bližnjih gostilnah, kjer so se profesorji redno zbirali in razpravljali o žgočih zgodovinskih in družbenih temah.

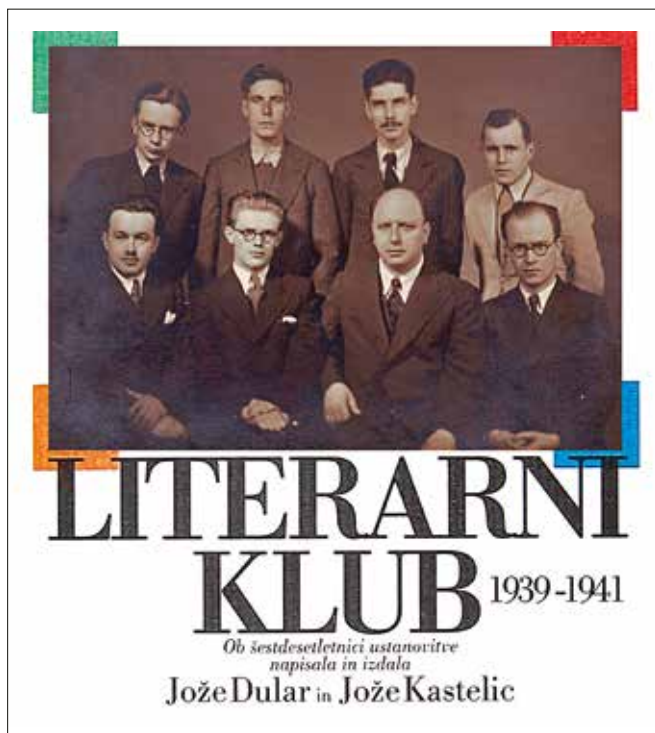
Jože Kastelic je bil kot eden zadnjih enciklopedično izobraženih poznavalcev antike ter globok poznavalec kulturne zgodovine, umetnosti, literature in filozofije vse do sodobnosti vedno dobrodošel sogovornik. Njegovo zanimanje in publicistični opus je segal od poezije, nanašal se je na književnost od antike do moderne dobe, do področij klasične filologije, arheologije, umetnostne zgodovine, muzeologije, filozofije, recepcije antične materialne in duhovne dediščine v moderni dobi. Po človeški plati je bil daleč od podobe značilnega akademskega znanstvenika: po eni strani je bil za kaj takega preveč karizmatičen in je avtoriteto kar izžareval, po drugi strani pa ni poznal generacijske distance. V obdobju tovarišev je profesor Kastelic veljal za gospoda.

Vsestransko življenjsko pot in delo je ob njegovih jubilejih, še posebej pa po njegovi smrti, v spominskih besedilih opisala vrsta uglednih piscev iz različnih

znanstvenih področij. V želji, da pričujoče besedilo ne bo zgolj sinteza, temveč tudi spodbuda za nadaljnje raziskovanje, mestoma povzemam ključne podatke in ocene avtorjev, navedenih v literaturi na koncu.

Na predvečer svetovne morije

Mladenič iz Šentvida pri Stični je klasično gimnazijo, kjer je pri šolski reviji *Žar* prijateljeval s Cenetom Vipotnikom, leta 1932 zaključil z odliko. Iz tega obdobja je vedno znova omenjal svoje učitelje Ivana Grafenaurja, Ivana Preglja in Antona Sovrèta. V študijskih letih se je povsem usmeril v jezikoslovje in zgodovino ter imel privilegij poslušati ugledne predavatelje tistega obdobja, kot so bili Franc Bradač, Milan Grošelj, Ivan Arnej, Balduin Saria, Milko Kos in Izidor Cankar. Močne osebnosti so pustile pečat v razvoju Kastelčeve osebnosti tako na diplomskem

Člani Literarnega kluba: stojijo z leve Severin Šali (1911–1992), Jože Kastelic (1913–2003), Cene Vipotnik (1914–1972) in France Novšak (1916–1991); **sedijo z leve** Jože Dular (1915–2000), Ivan Čampe (1914–1942), Bogomir Magajna (1904–1963), Cene Kranjc (1911–1993), manjkata Jože Brejc – Jože Javoršek (1920–1990) in Jože Vombergar (1902–1980). Ovitek je delo Matjaža Vipotnika z vstavljeno originalno fotografijo iz arhiva J. Dularja.

študiju kot pri oblikovanju doktorske disertacije *Prešeren in antika*, ki jo je Kastelic uspešno zagovarjal leta 1943.

Po končanem študiju se je Kastelic zaposlil kot tajnik na klasični gimnaziji. V obdobju, ki so ga zaznamovali španska državljanska vojna, italijanska okupacija Abesinije in domača nacionalna vrenja, je v svoji poeziji zgostil bridko spoznanje: »Brez smisla kakor dež, ki moči kamen /.../ z menoj v pogubo pada ves moj rod. Kje raj, država bratov in sestra, / zakoni brez krvi, mir brez poboja. Kje pot, o ljubezniva pot, kje vodiš? / Željan sem tvojega pokoja.«

Milček Komelj je ob slovesu zapisal: »Zato se kažejo v Kastelčevih ravnanjih in dejanjih sledovi časa in zunanjih prilagajanj, da je lahko v barbarsko nasilnem svetu družbenih ideoloških prelomov rešil pogube svoje ustvarjalno poslanstvo, kajti pravo in docela svobodno življenje je lahko našel le v duhovnem zrenju v preteklost in umetnost, skozi katero je zasledoval in komentiral tudi pramene in dosežke svobodnega duha.«

Zgolj naključje je hotelo, kot je zapisal Bojan Djurić, da je bil z dekretom Emilia Graziolija, visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, konec leta 1941 »brez lastne prošnje« premeščen v Narodni muzej. Ob imenovanju je bil Kastelic star osemindvajset let. Težka medvojna leta je izkoristil za poglobljanje znanja v bogati muzejski knjižnici in za študijsko bivanje v Rimu. To, skupaj z večernim posedanjem na terasi pri Panzironiju na Piazza Navona ob *un quarto bianco*, kot se je rad sam izrazil, je nedvomno vplivalo na njegovo dojemanje antičnega Rima. Prijateljevanje z »levičarjema« Vipotnikom in Stanetom Mikužem ter njegovo zavedno slovenstvo so botrovali k temu, da je Jože Kastelic leta 1942 vstopil v Osvobodilno fronto. Sodelovanje v ilegali in njegovo literarno delo sta nedvomno presodno vplivala na odločitev, da je bil leta 1948 imenovan za ravnatelja Narodnega muzeja, kar je podpisal takratni minister za prosveto Ferdo Kozak, učitelj in pisatelj.

Ravnatelj in arheolog Narodnega muzeja v Ljubljani

Vloga ravnatelja je seveda zahtevala razmisleke, kako osmisлити vlogo nacionalnega muzeja in pripravo programov za vrsto muzejskih dejavnosti, med katerimi sta imeli antika in arheologija že zaradi strokovne podkovanosti Jožeta Kastelica določeno prednost.

Tako je Stane Gabrovec ob Kastelčevi šestdesetletnici v svojem zapisu posebej opozoril, da je leta 1941 napisana ocena Sovretovih *Starih Grkov* pravzaprav Kastelčev programski tekst: »Antika nam pokaže na nedvoumen način, kako se je kriza človeka in družbe v njej nujno pojavila in kako se je na naravnost fantastično

Odkrivanje staroslovanskega skeleta na grobišču Gojače–Boršt leta 1949, desno Jože Kastelic (foto Rudolf Berce, NMS), ostroga pokopanega konjenika (risba D. Knific, hrani NMS).

nepričakovan način rešila. Normativni čas verske in družabne povezanosti predstavlja grška arhaična doba.«

Ob splošno sprejeti prioriteti raziskav zgodnjega srednjega veka in pripravah na raziskovanje staroslovanskega grobišča na Ptuju pod vodstvom Josipa Korošca, je leta 1947 na seji Arheološke komisije (predhodnice današnjega Inštituta za arheologijo pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti) Jože Kastelic predlagal, da se v naslednjih petih letih izvede analiza že pridobljenih zgodneslovanskih najdb in arheološke raziskave obmejnih območij, ki so bila po mirovnem sporazumu priključena Jugoslaviji. Na Primorskem in v Istri so bila raziskovanja, katerih cilj je bil dokazati prisotnost Slovanov na severnem Jadranu, povezana tudi z negotovo usodo Svobodnega tržaškega ozemlja (1947–1954), hkrati pa tudi z vprašanjem meje med Italijo in Jugoslavijo.

Slovanska arheologija je imela v teh težkih povojnih letih najvišjo prednost/prioriteto, zato so naslednja obsežna izkopavanja slovanskega grobišča potekala pod Kastelčevim vodstvom že med letoma 1948 in 1951 na Bledu, Pristavi pod blejskim gradom. Prav tam, v veliki meri motivirana zaradi nemškega arheologa Karla Dinklageja, ki je med drugo svetovno vojno prav na podlagi arheološkega gradiva dokazoval, da sta bila Kranjska in še posebej Bled že od pozne antike nemško poselitveno območje. Ni treba posebej poudarjati, da je Dinklagejeva interpretacija služila nacistični ideologiji, t. i. konceptu »*Lebensraum*« in trditvam o »zgodovinski pravici« do ponovne priključitve teh ozemelj Tretjemu rajhu.

Jože Kastelic si je od začetka ravnateljjevanja prizadeval za obnovo Blejskega gradu in postavitev primerne »nacionalne« muzejske zbirke. Njemu in vrstnikom, kakor tudi naslednjim generacijam, je uspelo ohraniti, obnoviti in postaviti grad na visoki skali v osrčje slovenske identitete (foto Rudolf Berce 1952 in 1949, NMS); bronasta okrasna zaponka v obliki pava, Pristava na Bledu, grob 252 (hrani NMS, risba: D. Knific).

Te prve korake pri odkrivanju staroslovanskih starožitnosti, ki so bili pogosto v navzkrižju s poznejšim razumevanjem ostalin romanskih staroselcev, germanskih oziroma slovanskih priseljencev, je Kastelic nadgradil leta 1963 na ljubljanskem kongresu arheologov Jugoslavije, kjer je predstavil koncept raziskovanja zgodnjega srednjega veka. V besedilu *Nekaj problemov ...* je izjemnega pomena avtorjevo prizadevanje, da se pri vrednotenju zgodnesrednjeveškega obdobja obvezno spoštuje in upošteva dediščina skupnosti, ki so izšle iz tradicij prazgodovinskega in rimskega časa, ter da se razmere pozne antike upoštevajo brez omejevanja na okvire etničnih prostorov sedanjosti. Poleg konkretnih najdišč in rezultatov analize spremljajočega arheološkega gradiva so posebnega pomena tudi prihodnje antropološke raziskave, ki bodo nadgrajene s povsem novimi metodami.

Prav v zvezi s koncepti v arheološki stroki velja omeniti Kastelčevo pomembno vlogo pri vsebinskem oblikovanju jugoslovanske arheologije. Alojz Benac, Milutin Garašanin, Miodrag Grbić, Stjepan Gunjača, Josip Korošec, Đorđe Mano-Zisi, Grga Novak, Duje Rendić-Miočević in Mate Suić so skupaj s Kastelicem v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni postavljali pravne okvire ter organizacijske oblike delovanja arheološke stroke v okviru Arheološkega društva Jugoslavije. Na seji odbora ADJ leta 1958 je Kastelic predlagal ustanovitev slovenske republiške arheološke sekcije, ki je bila leta 1963 tudi statutarно formalno potrjena. S tem je zagotovil enakopravnost in samostojnost delovanja arheološke stroke znotraj jugoslovanskega okvira.

Stična, del zlatega naglavja iz groba 27 odkritega leta 1946 in Kastelic pri odkrivanju groba v profilu leta 1952 (foto Rudolf Berce, NMS).

Svojo arheološko terensko kariero je Kastelic kot ravnatelj Narodnega muzeja pravzaprav začel nedaleč od svojega rodnega Šentvida pri Stični, na planjavi pod južnim obzidjem stiškega Cvingerja. Gomila epskih razsežnosti, premera okrog 60 m in tedaj še ohranjene višine 5 metrov, je bila leta 1946 velik delovni izziv in je že takratni izkop prinesel na dan najdbe, ki so še danes temelj v arheologiji starejše železne dobe. Kastelic je raziskave na gomili po premoru nadaljeval še v letih 1952 in 1953. Epilog izkopa dokončnega, večjega dela gomile v skupnem številu 181 pokopov, pa je opravil z večletnim delom med letoma 1960 in 1964 Stane Gabrovec, vodja arheološkega oddelka v Narodnem muzeju.

Čeprav v dobri veri, se je Jože Kastelic ogromne gomile lotil precej začetniško in naivno. Prestaviti je bilo treba stotine kubikov težke ilovnate zemlje, najdbe so zahtevale transport v Ljubljano, ki je bil ob splošnem pomanjkanju svojevrsten logističen podvig, v kisli zemlji močno načete najdbe so potrebovale zahtevno konservatorsko skrb, ki je muzej še ni premogel. Ta izkušnja je nedvomno vplivala, da so z izkopavanjem gomile nadaljevali šele čez šest let in nakar je Stane Gabrovec

Jože Kastelic in Vasilij Lahtov,
Trebenište 1953/1954
(arhiv Muzeja Ohrid).
Zlata maska v ozadju je
iz groba VIII, odkrita je bila
leta 1934 (po PZJ 5, 1987).

potreboval kar štiri poletja, da je z izkušnjami in novo metodologijo uspešno zaključil raziskavo gomile, označene s številko 48.

Že pri objavi zgodnesrednjeveških uhanov s košarico z Bleda je Kastelic v novoustanovljeni reviji *Arhaeologia Jugoslavica*, ki je izhajala v tujih jezikih, predstavil zgleden primer znanstvene obravnave posameznega predmeta. Njihovo priljubljenost in široko razširjenost je podkrepil z ustreznimi navedbami virov ter orisal njihovo kronološko razvojno pot v 6. stoletju.

S podobnim pristopom se je že v prvem letu izkopavanj ob odkritju knežjega groba v stiški gomili lotil tudi proučevanja v njem odkritega zlatega okrasja in širšega fenomena knežjega pokopa. V članku *Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji* je svoje delo razdelil na štiri vsebinsko zaokrožena poglavja, ki sledijo logičnemu zaporedju: od slike najdišča in razlogov za začetek terenske raziskave, prek opisa odkritja groba 27 z zlato opravo, do temeljitega pregleda sorodnih najdb in interpretativnega zaključka. V njem, pri obravnavi uporabe okrasnih zlatih aplik drugod, med drugim izpostavi tudi Trebenište v Makedoniji. Kraj s kar štirimi zlatimi maskami »arhajskega tipa« in izrednimi izdelki korintske torevtike omenja že leta 1956 v delu *Situla iz Vač*. Navaja ga v kontekstu stavka, da » ...resničnost arheoloških odkritij že skoraj prekaša fantastične pripovedi Herodota, ko je govora o knežjih vladarjih, ki so z mogočno gomilo in izrednimi pridatki manifestirali svojo nadrejeno silo kot heroji tudi po smrti«.

Že izkopavanja na Ptuju in Bledu ter sodelovanje pri projektu *Tabula imperii Romani* so v številnih pogledih povezovala jugoslovanske arheologe, ki so bili tam vedno dobrodošli gostje in redni udeleženci tamkajšnjih terenskih raziskav. Strokovna posvetovanja v organizaciji Društva arheologov Jugoslavije in politika društvenih

izdaj so utrjevala medsebojne programske in osebne vezi, ki so se tudi pozneje marsikje odrazile pri skupnem terenskem delu. To sodelovanje je finančno podpiral tudi Komitet za kulturo zvezne vlade Jugoslavije.

Zato ni naključje, da se je Kastelic takoj odzval prošnji makedonskih arheologov, diplomantov beograjske arheološke šole, naj jim pomaga pri organizaciji arheološkega dela. Iz takratne jugoslovanske Makedonije je bil le korak do njemu ljubega sveta stare Grčije in v samo osrčje makedonske dinastije Argeadov, znamenitih Filipa II. in Aleksandra Velikega.

Ob nadaljevanju izkopavanja gomile v Stični leta 1953 je povabil kustosa za arheologijo Vasilija Lahtova (1914–1964), ki se je pred dobrim letom zaposlil v ohridskem muzeju. Zahtevno odkrivanje grobov ju je močno povezovalo, tako da sta že septembra 1953, nato pa še junija 1954, skupaj izvedla sistematična arheološka izkopavanja ilirskih grobov nekropole Trebeništa na lokaciji Gorenci, nedaleč od vasi Trebeništa.

Nekropola je bila zaradi dobro dokumentiranih bojevnških grobov z zlatimi maskami in dragocenim grškim bronastim posodjem, odkritih ob koncu prve svetovne vojne ter med kasnejšimi izkopavanji beograjskega Narodnega muzeja leta 1934, že desetletja svetovno znani fenomen »grškosti« v zavetju visokih ilirskih gora.

V obsežnem skupnem članku *Novi istraživanja na nekropolata »Trebeništa« 1953–1954* sta poročala o rezultatih izkopavanj ter utrdila datacijo trebeniške skupine grobov, t. i. »horizonta zlatih bojevnškov« (kot ga označujemo danes), v pozno 6. in zgodnje 5. stoletje pr. n. št. – torej v desetletja okoli leta 500 pr. n. št.

Zato ni presenetljivo, da je njuno sodelovanje rezultiralo z disertacijo *Problem trebeniške kulture*, ki jo je Lahtov spomladi 1962 predložil na Oddeleku za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Obsežno delo se je osredotočalo na širjenje t. i. trebeniške kulture, njeno kronološko in kulturno opredelitev ter na njeno interpretacijo v povezavi s sodobnimi družbeno-političnimi razmerami v Makedoniji. Pred izpitno komisijo, ki so jo sestavljali profesorji Josip Korošec, Josip Klemenc in France Starè, je Vasilij Lahtov novembra istega leta uspešno »ubranil« svojo disertacijo, kot je bilo tedaj v rabi, in si pridobil naslov doktorja znanstvenih ved.

Tesna delovna vez, ki je povezovala Jožeta Kastelica z arheološko slabo raziskanimi območji Makedonije – regije, ki je bila tako blizu tisti literarno znani in arheološko skrivnostni antični Grčiji –, se je prekinila zaradi nenadne in prezgodnje smrti prijatelja Vasilija Lahtova.

Več kot pol stoletja pozneje postaja vse očitneje, da skupina bojevnškov trebeniškega horizonta, t. i. »horizonta zlatih bojevnškov«, ki so bili pokopani v

širši okolici Trebeništa in na Ohridu, ni pripadala ilirski arhaiski skupnosti. Vse več raziskav namreč kaže, da so bili Makedonci begunci, ki so se pred perzijskim srdom umaknili iz zaledja Termajskega zaliva. V natančni analitični primerjavi posameznih podrobnosti arheološkega izročila s Homerjevim opisom pomora odposlancev kralja Dareja Velikega na dvoru makedonskega kralja Aminta I. se razkriva presenetljiva skladnost, ki osvetljuje širši zgodovinski in kulturni okvir dogajanja tega obdobja. Ob teh zahtevnih vprašanjih bi nam danes še kako prav prišla učenost, natančnost in interpretativni genij Jožeta Kastelica, ki je znal povezovati klasične vire s terenskimi dejstvi na način, kakršnega v našem prostoru le redko srečamo.

Nadaljevanje izkopavanja stiške gomile pod vodstvom Staneta Gabrovca je sovpadalo s pripravami na razstavo *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, enega največjih mednarodnih podvigov v zgodovini Narodnega muzeja. Pobudo za skupno predstavitev spomenikov situlske umetnosti je Kastelic prejel od Karla Kromerja, ravnatelja Prazgodovinskega muzeja na Dunaju (1924–2003), ki se je že od konca 19. stoletja v svojih razstavnih dvoranah ponašal z lepim številom v situlskem stilu okrašenih predmetov s slovenskega ozemlja. To ni bilo naključje, Karel Kromer je bil dober poznavalec starejše železne dobe. Leta 1959 je objavil najdbe z znamenitega halštatskega grobišča ter v zbirki Narodnega muzeja v Ljubljani istega leta izdal tudi svojo disertacijo, v kateri je obdelal dolensko

Stična, obisk gomile 48 leta 1963 po uspešno izpeljanem projektu *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*. Z leve Stane Gabrovec, Karl Kromer, Massimo Pallottino in Jože Kastelic (foto gomile Srečo Habič, NMS).

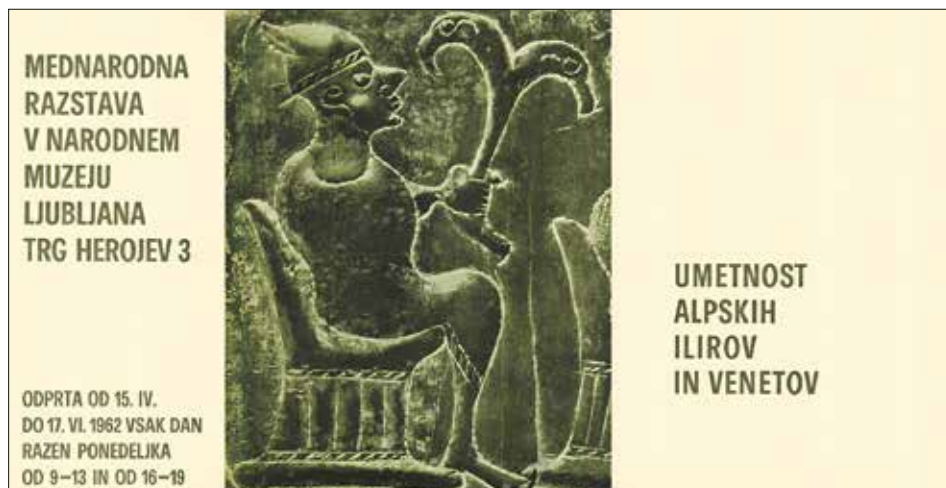
halštatsko nekropolo Brezje pri Trebelnem. Slednjo je v letih 1894 in 1895 izkopal Jernej Pečnik in gradivo poslal v dunajski muzej.

Ni bilo primernejšega človeka za izvedbo takšnega veleprojekta v času, ko domače razmere mednarodnim podvigom niso bile ne politično ne finančno naklonjene. Ljubljanski Narodni muzej se je skozi vso svojo zgodovino ponašal s situlo z Vač, najdragocenejšim predmetom svojih zbirk, odkritim že daljnega leta 1882. Njenega pomena se je dobro zavedal tudi Kastelic, ki je že leta 1956 s pomočjo fotografij Mirka Pukla pripravil reprezentančno umetniško mapo z naslovom *Situla iz Vač* za beograjski časopis *Jugoslavija*.

Mapa velikega formata, obsegajoča 33 strani, je izšla v angleščini, francoščini, nemščini in ruščini ter dosegla podobno odmevnost kot leto prej njegova mapa o gotskih freskah in mrtvaškem plesu iz cerkvice v **Škriljinah** pri Bermu, izdana pri isti založbi.

Tu je pravo mesto, da ponovimo njegov sklepni stavek: »Tako se situla iz Vač logično uvršča med vrhunska dela evropske prahistorične umetnosti: radosti življenja – dirke, gostija, bojne igre – so vpletene v htonični kult in v dalji odražajo stari mediteranski mit trojanske sage. Majhna na videz v provinci osamljena umetnina pa odgovarja na osrednja vprašanja človekovega življenja in smrti z govorico, ki je razumljiva vsem.«

Ob mednarodnem kongresu za klasično arheologijo v Rimu in Neaplju je Jože Kastelic z idejo o skupni razstavi situlske umetnosti nagovoril Massima Pallottina (1909–1995), profesorja etruskologije in italških starožitnosti, ki je veljal za prvaka italijanske arheologije.

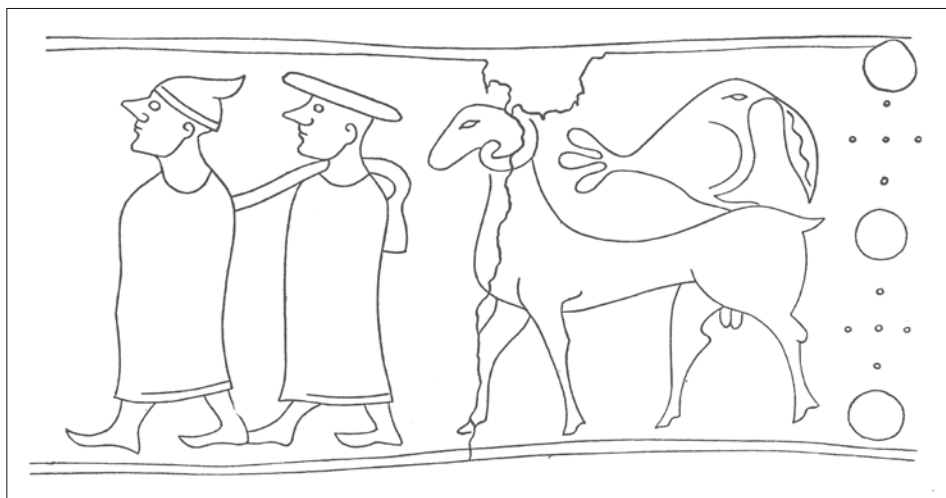

Plakat in vabilo na razstavo v Narodnem muzeju spomladi 1962 (hrani NMS).

Pallottino je idejo takoj sprejel in priprave so nemudoma stekle. Zaposlili so za finančna sredstva pri Komisiji Federativne Ljudske republike Jugoslavije za kulturne stike s tujino in Skladu Ljudske republike Slovenije za pospeševanje kulturnih dejavnosti ter priprava dokumentacije in dovoljenj. Na državni ravni so bili ustanovljeni organizacijski komiteji, v katerih so sodelovali ugledni arheologi. V Italiji so odbor sestavljali: prof. dr. Massimo Palottino (predsednik), dr. Giulia de'Fogolari (tajnica), prof. dr. Guido Achile Mansuelli, prof. Bruna Forlati Tamaro, prof. Pietro Romanelli in dr. Guglielmo Triches. V Avstriji so bili člani odbora: prof. dr. Richard Pittioni (predsednik), doc. dr. Karl Kromer (tajnik), dr. Walter Modrijan, prof. dr. Hans Struohal in dr. Carl Blaha. Jugoslavanski odbor pa so sestavljali: dr. Jože Kastelic (predsednik), Stane Gabrovec (tajnik), prof. dr. Alojz Benac, prof. dr. Milutin Garašanin in doc. dr. France Starè.

S tako natančnim navajanjem odgovornih za izvedbo triletnega projekta želimo pokazati širino vpletenih, ki sta jo v jugoslovanskem primeru ob ljubljanskih arheologih zastopala direktor Zemaljskog muzeja v Sarajevu, profesor iz Beograda in nekatera ugledna imena iz tujine, s pomočjo katerih se je po razstavi oblikoval t. i. »*Ostalpenkomite*«, katerega namen je bil spodbujati nove skupne projekte..

Arheološko gradivo iz terenskih raziskav Narodnega muzeja je leta 1958 spodbudilo ustanovitev konservatorske delavnice, ki je prav iz sredstev za razstavo pridobila prepotrebno laboratorijsko opremo. Inž. Nada Sedlar in Marija Dolenc sta pripravili za razstavo ob situli iz Vač še dve situli, bronast kotliček in štiri čelade ter nekaj kopij predmetov.

Uvodna vinjeta z motivom žrtvovanja ovna s situle iz Vač v besedilu Jožeta Kastelica v knjigi *Umetnost situl*, 1965.

Prva postavitev je bila 27. septembra 1961 v Padovi, v letu 1962 sta sledila še Ljubljana in Dunaj. Razstavo je spremljal katalog v izdaji znamenite založbe Sansoni, medtem ko sta slovenska oz. nemška verzija izšli pri pristojnih muzejih. Realizacija tega mednarodnega projekta je svojevrstno pričevalo sposobnosti takratnega kolektiva Narodnega muzeja.

Ob 200-letnici Narodnega muzeja Slovenije je Alenka Miškec v uvodniku revije *Argo*, ki je bila posvečena vidnejšim osebnostim skozi zgodovino muzeja, zapisala: »Ravnatelj Jože Kastelic je v duhu obnove v povojnem času in s svojimi veliki organizacijskimi sposobnostmi reorganiziral Narodni muzej ter zlagoma zgradil oddelke, ki jih muzej pozna še danes.« S tem je omogočil razvoj posameznih strok, hkrati pa navzven ohranil celovitost ustanove. Obenem si je prizadeval približati muzej tudi laičnim obiskovalcem, kar mu je že v veliki meri uspelo ob preureditvi zbirk leta 1947.

Bernarda Županek je v daljši predstavitvi Jožeta Katelica v tem istem *Argu* opozorila na njegovo razpravo *Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi*, objavljeno leta 1950, v kateri je podal pregled razvoja do leta 1945 ter opisal program in optimizacijo posameznih oddelkov in zbirk.

Jože Kastelic je ustvarjal pogoje, v katerih so rasli mlajši muzejski sodelavci, se izobraževali tudi v tujini in razvijali lastne raziskave, zato so mu ob šestdesetletnici leta 1973 sodelavci zapisali, da je v Narodni muzej vtisnil nekaj več kot zgolj znanstveno delo. Vtisnil je toplino, humanistični duh in občutek za celoto, ki še danes daje smisel muzeju in slovenski kulturi. Kot ravnatelj je imel z izbiro sodelavcev večinoma srečno roko, saj so v povojnih desetletjih Stane Gabrovec, Hanka Štular, Aleksander Jeločnik, Vesna Bučič, Branko Reisp, Vida Stare, Vinko Šribar, Nada Sedlar, Srečko Habič in mnogi drugi hoteli in znali upravičiti pomen Narodnega muzeja in ga postaviti s svojim delom v jugoslovansko in mednarodno ospredje.

S pomočjo kolektiva in številnih zunanjih avtorjev je Jože Kastelic zasnoval in realiziral še danes temeljne publikacije Narodnega muzeja Slovenije: v letu 1955 so začeli izhajati *Arheološki katalogi Slovenije* (kasneje preimenovani v *Katalogi in monografije*), v letu 1957 *Situla* (Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani), v letu 1962 informativna in predvsem muzeološkim vprašanjem namenjena revija *Argo*. Realizirana je bila prenova stalne zbirke in pomembne razstave, npr. *Turški vpadi v Slovenijo*, *Napoleonske Ilirske province*, *Kmečki upori*, ki so bile opremljene z izbornimi katalogi.

Poleg dolžnosti muzejskega ravnatelja je Jože Kastelic prevzel vrsto zadolžitev v arheoloških in muzeološki stroki v slovenskem, jugoslovanskem in tudi mednarodnem okviru. Nazadnje je bil močno vpet v uredništvo slovenske

Reprezentančni izdaji o Situli iz Vač in Umetnosti situl iz leta 1956 in 1965.

Enciklopedije, tudi kot avtor številnih gesel. Rajko Bratovž je zapisal, da je zgodovinski vedi na Slovenskem v zgodnjem povojnem obdobju pomembno prispeval kot stalni član uredništva *Zgodovinskega časopisa* med letoma 1947 in 1959, ko je zanj napisal tudi vrsto prispevkov.

Razstava o situlah je na pobudo Kastelica dobila velik odmev v reprezentančni knjižni izdaji *Umetnost situl*, ki je v koprodukciji založb Jugoslavija (Beograd), Schroll (Dunaj, München) in Thames & Hudson (London) zasijala v velikem formatu s fotografijami Mladena Grčevića. Nosilni tekst *Praznik situl* je napisal Jože Kastelic, tekst *Orient, Jadran, Etrurija in umetnost situl* Guido A. Mansuelli, tekst *Pripombe k kronologiji situlskih spomenikov* pa Karl Kromer. Knjiga je izšla leta 1964 v srbohrvaškem in nemškem jeziku, naslednje leto pa še v slovenskem in angleškem jeziku.

V tej knjigi, ki je logičen vrh predhodnih študij v *Situli iz Vač*, v razstavnem katalogu *Umetnost situl od Pada do Donave* in druge prispevke o situlaski umetnosti – se je Jože Kastelic izkazal kot avtor z izrazito univerzalnimi razmisleki o umetnosti.

»Moja izobrazba in čustvena nastrojenost, dediščina polpretekle dobe, me zmeraj znova vabita pred umetniško stvaritev, ki naj bi bila čimbolj homogena, harmonična in izolirana. Če je likovna vsebina popolno izražena, hočem, da

je dramatična, če je forma avtonomen fenomen, hočem da je čista v barvi in liniji. Toda rušeči čas mi ne dovoljuje romantičnega postanka in idila homogene harmonije zbledeva v vitrini polpreteklega okusa ...«

»Stojim pred situlami, pred scenami njihovih pripovednih frizov in jih razporejam in vzporejam. Kateri naj dam prednost? Katera je »boljša« in »večja«, katera »pristnejša« in »lepša«? Zastarele kategorije preživele estetike mi ne koristijo več. Certosa in Vače, plastičnost Italije in shematičnost Alp, sta dva fenomena, ki sta v sebi popolna in nenadomestljiva in morata biti stalno navzoča v mojem muzeju, kot simbola dveh svetov, ki se medsebojno dopolnjujeta in šele vzajemno, oba skupaj, izražata resnično pogojenost človekove eksistence.«

Ob vzporejanju z umetnostnimi spomeniki od pradavnine do trenutka pisanja Jože Kastelic dramatično oriše preplete besedne in likovne umetnosti Helade ter usodna zgodovinska dogajanja, ki so sledila kot posledica vdora Dorcev, Perzijcev in drugih skupin. »Brez grške osamljenosti, oropani njene edinstvene popolnosti, bi mi bilo vse lažje, manj obvezno in nezahtevno. Toda človeški duh nosi v sebi prometejsko iskro, doseči mora Olimp, razrešiti uganko, ki jo zastavlja sfiga in plačati ceno.«

Predavatelj in univerzitetni profesor

Jože Kastelic je bil med letoma 1953 in 1961 dolgoletni pogodbeni predavatelj predmeta Arheologija na ljubljanski Filozofski fakulteti. V časniku *Delo* je leta 1960 izrazil pomisleke, da je izobrazba diplomantov arheologije preveč enostranska – preveč usmerjena v tipologijo, premalo pa v poznavanje historičnih kontekstov. Ocenil je, da je takšna izobrazba površna in ne omogoča učinkovitega dela v strokovnih in raziskovalnih institucijah. Po njegovem mnenju sta bili zapostavljeni tako antična arheologija kot antična zgodovina, znanje latinščine pa je pomanjkljivo. Opozoril je tudi, da v celotnem desetletju ni uspelo izobraziti niti enega mlajšega strokovnjaka za staroslovansko arheologijo.

Po smrti profesorja Josipa Klemenca leta 1967 so študenti arheologije, zgodovine in umetnostne zgodovine ostali brez predavanj na temo antike. Zaradi izrazite kadrovske stiske na Oddelku za arheologijo so k sodelovanju ponovno povabili Jožeta Kastelica, spomladi 1969 pa je postal izredni profesor in predstojnik oddelka za arheologijo.

Rajko Bratož je prihod Jožeta Kastelica na univerzo ocenil »kot pomembno in za slovensko zgodovinsko vedo nedvomno srečno odločitev tako samega profesorja kot tudi ustanove, ki ga je povabila. Kastelic je namreč razpolagal z izjemno širokim in temeljitim znanjem o vseh obdobjih antične zgodovine. Za raziskovanje antične zgodovine je imel tako rekoč idealno izobrazbo, ki mu jo danes lahko le

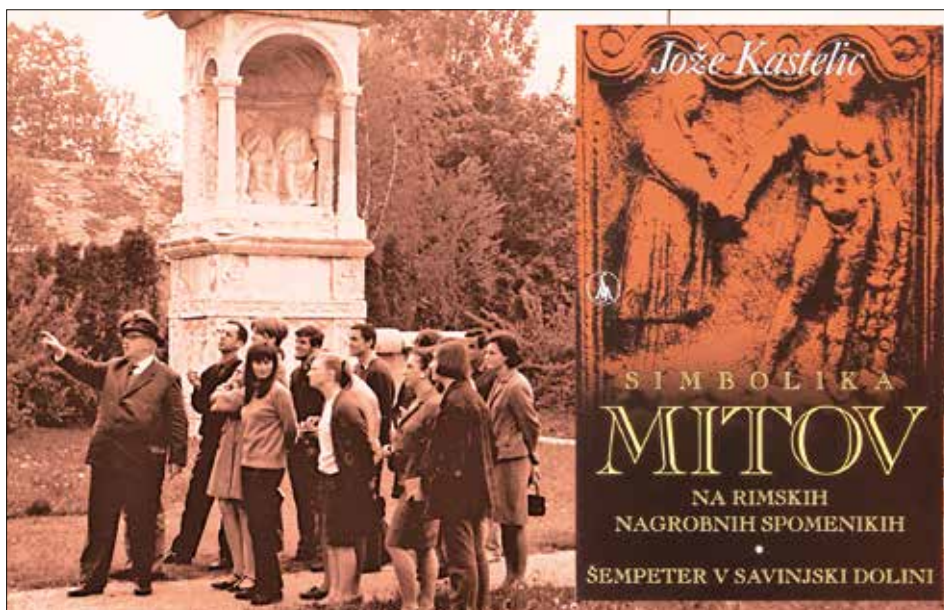
zavidamo. Ob odličnem poznavanju obeh klasičnih (pa tudi več modernih) jezikov, ob razgledanosti v jezikoslovni problematiki in globokem poznavanju antične, pa tudi novejšje slovenske in evropske književnosti – vse to sta mu dala študij klasične filologije in ukvarjanje z literaturo – je obvladoval vsa tista področja arheoloških znanosti, ki so temeljnega pomena za raziskovanje antične zgodovine: klasično in rimsko provincialno arheologijo, epigrafiko in numizmatiko.«

Kastelic se je kot univerzitetni profesor odlikoval z izostrenim smislom za zgodovinsko sintezo in za prepoznavanje ključnih, bistvenih potez zgodovinskega razvoja. Hkrati pa je bil, kot smo videli v primeru zlatega nakita iz Stične, košarastih uhanov ali blejske fibule s kentavrom-lokostrelcem, tudi mojster detajlov. Posebej pomembna mu je bila skrb za to, da bodo na Oddelek za arheologijo prišli kompetentni asistenti, ki bodo sposobni kakovostno predavati in razvijati arheološko stroko.

Njegovi nekdanji študentje, danes profesorji Bojan Djurić, Timotej Knific, Božidar Slapšak in Biba Teržan, so se mu leta 1988 v svojem imenu in v imenu mnogih drugih oddolžili z izdajo zbornika *Joseph Kastelic: Opera selecta*. V poglavjih »Antični svet«, »Stara umetnost« in »Arheologija in organizacija stroke« so z izborom njegovih del zaobjeli vso širino Kastelčevega duha.

Čeprav so vsi objavljeni prispevki brez izjeme tehtni in še danes aktualni, naj ob tej priložnosti posebej omenim razpravo *Zlata koklja s piščeti*, v kateri je Jože Kastelic opozori na prežitke materialne kulture v pesniškem ali ljudskem izročilu. Slovenska ljudska pesem je po zaslugi mnogih raziskovalcev dobro raziskana, toda Kastelic je znal v prepričljivo celoto povezati besedne in materialne ostaline. Pri tem je izpostavil pesem, v kateri kraljič sedem let snubi lepo Meljavšico z drugega gradu. Dekle ga zavrača, toda zapeljati se pusti godcu, kraljevemu selu. Godec se pripelje po morju z lepo barko, polno dragocenosti, nakita in razkošnih predmetov ter zvabi dekle na ladjo. V opisu »lepotije« na barki je omenjena tudi »zlata koklja s piščeti«, skupaj z verzom »in tud' gode godček mlad«.

Motiv »zvabitve na ladjo« je bil znan že v stari Perziji, še posebej pa izhaja iz Homerjeve pripovedi trojanskega cikla, v slovenski tradiciji se uresniči kot motiv lepe Vide, ki ga je mojstrsko upesnil tudi France Prešeren. V vseh verzijah ima osrednjo vlogo godec s svojo lutnjo, nikjer pa niso omenjeni konkretni predmeti, s katerimi naj bi premamili mlado dekle. Jože Kastelic je v »Zlati koklji s piščeti« opozoril prav na to posebnost: povezal jo je z dragocenim starodavnim predmetom, pladnjem s kokljo in sedmimi piščeti, ki ga hrani zakladnica katedrale v Monzi. Po tradiciji naj bi koklja predstavljala langobardsko kraljestvo s sedmimi pokrajinam, ena od možnosti pa je, da pesem nosi v sebi oddaljeni spomin na langobardsko kraljico Teodolindo, ki je v Monzi pričela graditi katedralo in se s tem v naslednjih

Profesor Josip Klemec s skupino študentov arheologije pred grobnico plemenitih Spektacijev v Šempetru, oktober 1966 (arhiv M. Guštin). Naslovnica, Ljubljana 1997.

stoletjih posredno zapisala v kolektivni spomin Slovencev.

V spominu na zadnja leta Kasteličeve profesorske kariere ni ostala le veličina njegove retorike, temveč tudi osebna, močno prisotna stiska, ki ga je spremljala. Verena Perko je ob slovesu zapisala: »Bile pa so tudi zamere, jeze in sovraštva. Nevidne, kot pač v srcih nas vseh, so ostale bolečine samozadanih ran, prezir ranjenih in globine obupa. A zdi se, da so tudi te globine po prešernovsko rojevale. Rojevale so »osamljenost in samost in mnogo tega, kar bo našemu umu vekomaj prikrito.«

»Kot da bi daljna preteklost pritiskala na ramena šestdesetletnika – vse dokler ni stopil za govorniški pult. Tam, v varnem zavetju besede, je oživel. Njegov glas je znova zavel, razprl krila in očaral množico študentov, ki so z žarom srkali vsako njegovo misel v veliki predavalnici.«

Vznik znanstvene in literature in poezije

Kot Feniks v egipčanski mitologiji se je Kastelic na večer svojega življenja, izvlekel iz primeža osebne stiske in začel udeležati zamisli, ki so desetletja tlele v njem in dočakale trenutek, ko se je duh umiril, osvežilo znanje in pripoved dozorela. Morda ga je k temu spodbudil tudi osamosvojitveni nemir, ki je zajel vse nas in

tudi Jožeta Kastelica – spomnil ga je na čas pred drugo svetovno vojno, ko je bilo iskanje svobode slovenskemu jeziku notranja in zunanja nuja.

Čeprav so ga osemdesetletnika izdajale noge in mu je vid močno pešal, je redno obiskoval knjižnice v Narodnem muzeju, na Oddelku in Inštitutu. Iskal je knjige, ki so mu bile znane in ljube, preverjal je podatke, vračal se je k citiranim originalom. Gnal ga je notranji vzgib, da po svojih najboljših močeh prispeva k *Enciklopediji Slovenije*, obenem pa so v njem vzporedno nastajali teksti, s katerih je želel trajno ostati zapisan v literaturi o antiki in poeziji.

Iz tega obdobja se je ohranil obsežen intervju, ki ga je z njim decembra 1993 za *Razglede* opravila Nina Zagoričnik, nekdanja profesorjeva študentka na umetnostni zgodovini in uspešna novinarka. Dobro postavljenim vprašanjem so sledili imenitni odgovori, v katerih se zrcali vek človeka, ki se je vsakodnevno soočal z zgodovino, staro in sodobno umetnostjo ter z bremenami neizrečenega.

Enciklopedija je zahtevala celega človeka, za urednika pa neprenehno borbo z avtorji gesel, da bi spoštovali dogovorjene roke. Toda tudi po oddaji besedil je bilo z gesli še veliko dela, tako, da me je Kastelic v nekem trenutku nagovoril, naj mu pomagam oziroma dokončam dolgoročno zastavljeno delo. V tem procesu mi je poleti 1995 pokazal zajeten tipkopis na temo nagrobnih edikul v Šempetru v Savinjski dolini. Skromno je omenil, da mu je delo uspelo in da sta ga prebrala Kajetan Gantar in Stane Gabrovec, ki sta ga ocenila zelo pohvalno. Pred mano je bil že na pogled »monument«, za katerega sem vedel, da mu vsebinsko nisem kos, zavedal pa sem se, da gre za delo, kakršno nastane z veliko sreče enkrat v generaciji in da ga moramo čim prej natisniti.

Šempeterske edikule

V Šempeter nas je kot bruce oddelka za arheologijo, tik pred svojo smrtjo oktobra 1967, popeljal profesor Josip Klemenc, ki nam je v tistih letih predaval vrsto predmetov. Nasledil ga je Kastelic, ki mu je bila rimska figuralna plastika iz Šempetra prava strast in stalna tema njegovih predavanj. S štirimi imenitno ohranjenimi družinskimi grobnicami Gaja Vindonija Sukcesa in njegove žene Ingenue, Ennijcev, Spektacijev Priscijanov in Spektacijev Sekundinov ter njihovimi noriško-panonskimi plastikami in mitološkimi reliefi so se tako srečevale vse generacije študentov.

Tipkopis glavnega besedila je bil zaključen, dopolniti je bilo treba še zahtevne opombe, pripadajoče indekse in literatura. Bil sem počaščen, da se je pri delu spomnil name, obenem pa zaskrbljen, kako bomo realizirali tako obsežno knjigo. Da bi dobili sodoben računalniški zapis tega obsežnega besedila, sem prosil za

Profesor Kastelic pred Vindonijevo grobnico s prizorom Alkeste in Herakleja leta 2000 (foto Iztok Premrov).

pomoč – »za vajo in znanje« – mladega diplomanta Milana Lovenjaka.

Kastelčevi soprogi Ivi, ki je njegove rokopise pretipkala na pisalni stroj, sem ponudil star računalnik in tiskalnik, da na njem napiše preostali del knjige.

Ob naslednjem obisku je imela na mizi že sodoben računalnik z vsemi potrebnimi abecedami, za kar je poskrbel takrat najmlajši član družine Kolole, Mirko iz zgornjega nadstropja.

Opombe in indeksi z vsemi francoskimi, grškimi in nemškimi citati so bili pripravljeni brezhibno.

Manjkal je le še založnik – našli smo ga pri Slovenski matici, kjer je bil

Kastelic med članstvom dobro zapisan.

Knjigo je v program uvrstil Drago Jančar, takratni vodja založbe.

Z monografijo *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini* smo Slovenci dobili zahtevno študijo rimskega kiparstva in ikonografije, ki poleg kiparstva Norika in Panonije vključuje tudi širši pogled v korenine upodobljenih motivov. Kot je v poslovilu zapisal Marko Marinčič, je knjiga napisana z avtoriteto enciklopedičnega učenjaka in nam ob strogih noriških reliefih s strastno zavzetostjo pripoveduje o antičnem človeku – njegovih bajkah, vsakdanjih strahovih in o sili, s katero se je antični pogan vzpenjal nad tostranski in onostranski mrak.

Stanko Kokole je zapisal: »V tej zajetni knjigi namreč ni le podrobno spregovoril o šempetrskih reliefih Herakla in Alkestis, Nimfe in satira, Evrope na biku, Ganimeda, Dioskurov in Letnih časov; poleg bogatega gradiva o noriško-panonski plastiki je vanjo organsko vpletel nekatera najljubša razmišljanja o umetnosti celotnega imperija: tu je mozaik iz Cherchela v Alžiriji; tu je bronasti Mladenič s Štalenske gore; in tu je seveda tudi marmorni sarkofag iz maloazijske Sidamare z osrednjim likom sedečega pokojnika, ki se je dal za večnost upodobiti kot Muzični mož.« Dodal je, da je Kastelčeva *Simbolika* branje, ki zahteva mnogo volje in izobrazbo. Pričakuje raziskovalca, ki bo sledil vsebini in jo spremljal tudi v opombah, ki podrobno prinašajo citate v stoletjih nabranega znanja o rimskih mitih. Stanko Kokole je v zaključku prikaza knjige zapisal: »Z arheološkega

pozitivističnega vidika bi bilo enostavneje in varneje spomenike nagrobne umetnosti tudi v noriško-panonskem svetu opisati, jih kronološko urediti in umestiti v zgodovinsko okolje njihovega nastanka, iskanje intuicije te umetnosti v duhovni družbeni klimi pa prepustiti kulturnozgodovinski esejistiki. Toda s tem bi ne razložili ničesar, naročniku spomenika bi priznali le modno željo po oblikovanju groba in željo, da se pokaže v svojem družbene položaju, odrekli pa bi mu iskrenost čustev v najbolj tragičnih trenutkih njegovega življenja.«

Ob pripravi knjige za tisk in še posebej ob njenem izidu je v zraku krožila želja, da bi Kastelic s svojim mojstrskim peresom o Šempetru napisal še eno knjigo – takšno, ki bi, podobno kot nekoč *Situla iz Vač*, sprožila plaz zanimanja, spomenike postavila na ustrezen literarni piedestal ter jim hkrati zagotovila potrebno skrb in varovanje za prihodnost.

Literarni klub mladih umetnikov besede

Ni se še se poleglo presenečenje in navdušenje ob izidu »šempeterskih edikul«, ko sta že naslednje leto Jože Dular in Jože Kastelic v samozaložbi izdala spomine na skupno literarno delovanje pod naslovom *Literarni klub: 1939–1941*. Knjiga, ki je med Slovenci morda ostala nekoliko spregledana, skozi pripoved o dejavnosti mladih literatov, pesnikov in prozaistov razpira tudi pogled na svetovnonazorska trenja v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno – na družbo razdeljenih levičarjev, nacionalistov in klerikalcev ter na nepomirljivo borbo med časopisjem Knafljeve in Kopitarjeve ulice v Ljubljani.

Za novo leto 1940 je mlada založba Literarnega kluba napovedovala izid Kastelčeve pesniške zbirke *Prve podobe* s podnaslovom *Knjiga pesmi z besedami* in jo oglaševala z besedami: »Iz pesmi Jožeta Kastelica diha življenje v vsej polnosti toplega doživetja. Njegovo ime je že dolgo znano vsem ljubiteljem pesniške besede. O njegovih verzih lahko trdimo, da so polni melodij, da ob njih zazveni duša kakor ob mogočni simfoniji. Vsaka najdrobnejša pesem predstavlja že sama zase od Boga nadarjenega oblikovalca, ki kaže s svojim do skrajnosti kultiviranim izrazom slovenski poeziji nova pota.« Časopisje je po branju poezije v Literanem klubu posebej izpostavilo tudi Kastelčev recitatorski nastop.

Jože Dular v knjigi natančno oriše takratne družbene razmere in kronologijo delovanja Literarnega kluba, ustanovljenega na pobudo Ivana Čampe poleti leta 1939. Kastelic pa poleg Dularjevega in svojega portreta ter življenjske poti predstavi tudi preostale člane: Jožeta Brejca, Jožeta Javorška, Severina Šalija, Ceneta Kranjca, Bogomirja Magajne, Franceta Novšaka, Ceneta Vipotnika in najstarejšega med njimi, Jožeta Vombergarja.

Kastelica in Dularja, skoraj vrstnika, je povezovala mladost v Literarnem klubu, preživetje v okupirani Ljubljani ter vzporedna muzejska kariera: prvega v Narodnem muzeju, drugega pa v Belokranjskem muzeju v Metliki, kjer je kot ravnatelj deloval med letoma 1951 in 1981. Njuni poti sta se srečali tudi na tem področju, saj je Kastelic dejavno podpiral nastanek in rast pokrajinskih muzejev, med drugim tudi z neposredno izposojjo krajevno primernih artefaktov iz depojev Narodnega muzeja.

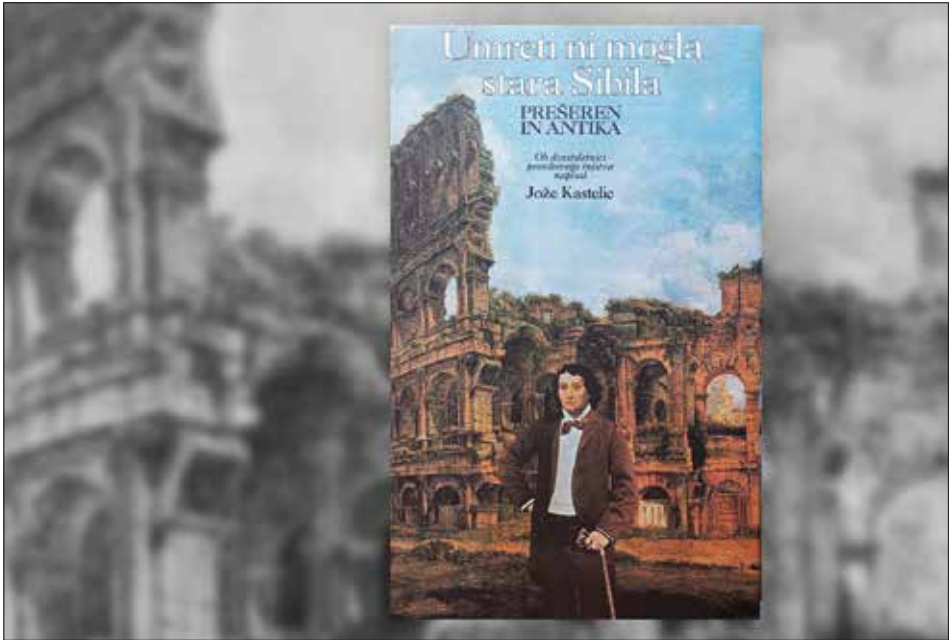
Sibylla, longaeva sacerdos – duhovnica dolgega veka

Energija Kastelčevega dela je bila na pragu drugega tisočletja izjemna; komaj se je poglelo veselje ob njegovih prejšnjih dosežkih, ko mi je profesor že 3. decembra 2000 stisnil v roko novo knjigo – svoje remek znanstveno delo *Umreti ni mogla stara Sibila. Prešeren in antika*, s katerim je zaokrožil svojo življenjsko pot od mladega doktoranta do staroste rimskih študij. Vsekakor je bil izziv in osebni uspeh, da je po tolikih desetletjih nadgradil svoj doktorat, ki ga je v samozaložbi pod naslovom *Antični snovni elementi v Prešernovem delu: odlomki iz inauguralne disertacije* v manjšem delu ponudil javnosti takoj po zagovoru leta 1943. To imenitno knjigo smo prejeli prav ob dvestoletnici Prešernovega rojstva v domišljeni opremi Matjaža Vipotnika, sina njegovega prijatelja Ceneta Vipotnika.

S pripravo in izdajo *Sibile* se je Kastelic vrnil v svojo študijsko mladost in k izvirom zanimanja za antično literaturo, saj je bila grška antika njegovo življenjsko izhodišče – duhovna dediščina, ki mu je dala vizijo in širino, ljubezen do svobodne humanistične misli in njeno novoveško dediščino ter globoko navezanost na slovenstvo. V svojem študijskem obdobju se je Kastelic ukvarjal z vprašanji, kako antična misel vpliva na slovensko literaturo in kulturo. V Prešernu je videl pesnika – Ribičevega Franceta iz Vrbe –, ki je znal s svojim genijem slovensko ustvarjalnost postaviti ob bok evropskim meščanskim in plemiškim vrstnikom.

Knjiga prinaša nove, pogosto presenetljivo moderne poglede na Prešernovo osebnost in poezijo. Jože Kastelic natančno osvetli Prešernovo izobrazbo v gimnaziji in na liceju, ki sta omogočali temeljito poznavanje antične literature in rabo latinščine kot drugega govorenega jezika. Rekonstruiral je vlogo antičnega izročila, še posebej pesnika Horacija, pri tem pa v Prešernovih verzih razpoznal duhovno vlogo antičnih prizorišč, s katerimi je lahko pesnik (kot Orest, Orfej, Feniks ali Prometej) lahko povezal tudi lastno usodo.

Obsežno besedilo, razdeljeno na poglavja »Rodna vas«, »Od padca Bastilje v Parizu do marčne revolucije na Dunaju«, »Prešernove antične podobe, teme in simboli« in »Prešernov Parnas – zaključne misli«, prinaša zahtevno soočenje latinskih

Naslovnica, delo Matjaža Vipotnika, Ljubljana 2000.

originalov in Prešernovih pesnitev ter njuno subtilno interpretacijo.

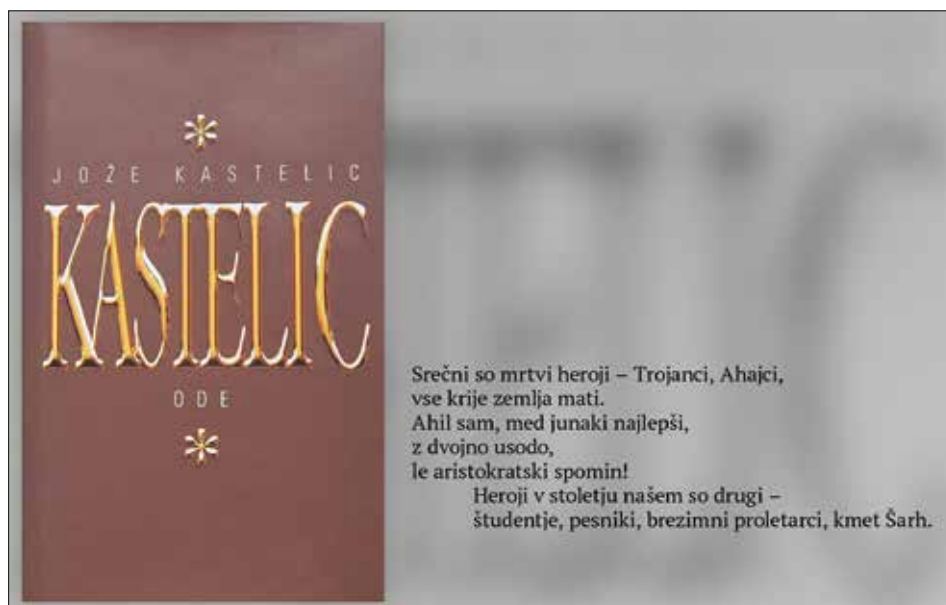
Tistega jubilejnega leta 2000 je izšla tudi Kastelčeva razprava o antični zgodovini v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*, v kateri je podrobno raziskal vire, iz katerih je Valvasor črpal in oblikoval svoj pogled na najstarejši zgodovino slovenskega prostora – od mita o Argonavtih in ustanovitve Emone (1222 pr. Kr.) do vojne med Franki in Avari ob koncu 8. stoletja. Osrednjo pozornost je namenil Oktavijanovi ilirski vojni (35–33 pr. Kr.), ko so Rimljani oblegali in zavzeli japonsko gradišče Metulum. S tem je območje dokončno padlo pod rimsko oblast. Kastelic se je posvetil še drugemu velikemu preobratu v zgodovini – pokristjanjevanju Karantancev. V tem procesu je orisal tudi dva večja upora poganskih privržencev proti širjenju nove vere, ki sta se končala s pokorjenjem in vključitvijo Karantanije pod bavarsko oblast leta 772.

Barve in Ode

Prvo samostojno pesniško zbirko je izdal v Literanem klubu januarja 1940, na predvečer svetovne morije, ko »večerni zvon v mrak plaho kot za smrt nam zvení«. Knjiga je dobila banovinsko nagrado, Kastelic pa je kot pesnik za dolgo časa umolknil in se posvetil študiju odmevov antike v Prešernovi poeziji.

Naslednja pesniška zbirka po več desetletjih pritajenega pesniškega molka so bile *Barve*. Izšle so leta 1991, v osamosvojitvenem vzdušju slovenskega naroda. Med vrsticami so napovedale ponovni vznik Kasteličevih antičnih študij, ki jih je uspešno zaključil z opisanima monografijama o Šempetru in Prešernovi antiki. Tomaž Toporišič je v recenziji zapisal: »Kasteličeve *Barve* so zaradi znanstvene usmerjenosti ubesedovalca dobesedno prepojene z dialogom literature z literaturo in klasičnimi civilizacijami nasploh. Včasih celo do te mere, da hiperprodukcija eksotičnih podob iz preteklosti zasenči ekspresivno raven poezije. /.../ Toda priznati je treba, da je treba Kasteličevo v klasične tehnopoetske obrazce in jezik umeščeno poezijo razumeti kot del umetnosti po modernizmu, ki zaznamuje izrazit obrat k preteklemu, in to na najrazličnejših nivojih. Tudi tistem še predmodernističnem. Poezija v osemdesetih letih oznanja raznolikost in del te je tudi Kasteličeva poezija.«

In zopet sta minili dve desetletji, preden je Jože Kastelic izdal svojo tretjo pesniško zbirko *Ode*. Zbirko, naslovljeno *Zanosno spočeta in srečno narejena knjiga*, je s poglavji »Slovenske ode«, »Helenska oda« in »Oda zvezdam« pospremil Kajetan Kovič: »Zdi se da pesništvo, še zlasti od romantike naprej, bolj ceni žalostinke kot hvalnice, vendar je pravo orfejsko počelo poezije hvala stvarstva. Slavitev naj bi potemtakem šla mladosti, stàrosti pa kvečjemu objokovanje. A je neštetokrat narobe. Mladost se zaleti v neznane ji podrobnosti, medtem ko v luči sončnega zahoda zro oči

Kasteličeve *Ode* izdane na predvečer njegove smrti, Ljubljana, 2003.

oboje, detajl in celoto. Prav tak pogled, hkrati moder in neposreden, je navzoč v Kasteličevih Odah. Kot da bi se pesnik razgledoval z visoke gore, obenem pa se dotikal drevesne skorje, površine vode, peruti ptice, krila libele ali zvona na Bledu.« Priprava tega zapisa je bila izjemna priložnost, da sem se po dolgem obdobju ukvarjanja s povsem drugimi temami in okolji – s pomočjo številnih, ki so o njem pisali, ter s pregledom njegovega dela – ponovno spomnil osebnosti profesorja Jožeta Kastelica. Prvič sem mu prisluhnil kot študent, pozneje pa sva se ponovno srečala pri delu na geslih za *Enciklopedijo Slovenije* in ob izdaji njegove monografije o šempeterskih spomenikih. Izkoristil sem priložnost in ga prosil, naj si ogleda moje nastopno predavanje za naziv rednega profesorja, saj je bil eden redkih, ki je s svojo razgledanostjo razumel in sprejel široko zastavljeno temo *Odsevi preteklosti*, ki sem jo prav na njegovo pobudo podnaslovil *Razmišljanja o vsebinah in metodi*. V spomin na najine ragovore o prežitkih zgodovine zaključuje besedilo z njegovim odgovorom, ki ga je dal Nini Zagoričnik, ko ga je vprašala: »Že od nekdaj ste raje več predavali kot pisali. Eni so vam to – iz spoštovanja – celo očitali, drugi pa spet pravijo malo, a dobro.«

»Ne iščimo izgovorov, ne opravičujmo se. Disciplinirani ljudje tudi napišejo, kar razmišljajo in doživljajo. Edvard Kocbek je vse življenje pisal dnevnik, Paul Valéry je še pred zoro vsak dan zapisoval svoja razmišljanja v zdaj slavne *Cahiers*. Oba sta bila lirski pesnika in esejista. Za lirika torej ni zanesljivega opravičila, če malo piše, čeprav je njegova prava lirski poezija.–.jedro njegovega dela, ozko, po obsegu skromno, strnjeno. Sebe pa človek ne more bistveno izpremeniti, in tako se tolažimo z bolj praznimi kaščami. Zgradbe vseh možnosti so bile odprte in visoko obokane, zdaj, ko se vrata že zapirajo, pa bi shrambe rade in zlagoma mogle sprejeti vase še obilje opuščenega.«

- 1974 Stane Gabrovec**, Ob šestdesetletnici Jožeta Kastelica. – A. Jeločnik (ur.), *Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata*. Situla 14–15, Ljubljana 1974, 5-12.
- 1974 Ana Šašel**, Bibliografija Jožeta Kastelica. – A. Jeločnik (ur.), *Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata*. Situla 14–15, Ljubljana 1974, 13-24.
- 1988 Bojan Djurič**, Uvodna beseda. – B. Djurič, T. Knific, B. Slapšak, B. Teržan (ur.), *Iosephi Kastelic Opera selecta*, Ljubljana 1988, 7-8;
- 1988 Anja Dular**, Bibliografija 1973–1988. – B. Djurič, T. Knific, B. Slapšak, B. Teržan (ur.), *Iosephi Kastelic Opera selecta*, 233-236.
- 1993 Stanko Kokole**, Prof. dr. Jože Kastelic – osemdesetletnik. Zbornik za umetnostno zgodovino, 29, 1993, 9-12.
- 2001 Matej Hriberšek**, prikaz knjige: Umreti ni mogla stara Sibila. Prešeren in antika. *Keria* III, 1, 2001, 149-150.
- 2002 Stanko Kokole**, Jože Kastelic: Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih. Šempeter v Savinjski dolini / Sepulchral Symbolism of the Mythological Imagery on Roman Tomb Monuments. Šempeter in the Valley of Savinja, 1998. *Arheološki Vestnik* 53, 441-442.
- 2003 Rajko Bratož, In memoriam. Prof. dr. Jože Kastelic (1913-2003). *Zgodovinski časopis* 57, 2003, 463-470.
- 2003 Rajko Bratož**, In memoriam Jože Kastelic: (18. 8. 1913–20. 5. 2003). *Keria* V/2, 2003, 9-19.
- 2003 Bojan Djurič**, In memoriam Jože Kastelic. *Arheo* 22, 2002 (2003), 11-14.
- 2003 Stane Gabrovec**, Jože Kastelic (1913-2003). *Arheološki vestnik* 54, 2003, 452-454.
- 2003 Milček Komelj**, Življenjsko izročilo pesniškega polihistorja Jožeta Kastelca. *Nova revija*, jun./jul. 2003, 284-296.
- 2003 Marko Marinčič**, Jože Kastelic (1913-2003). *Keria* V-2, 2003, 21-22.
- 2003 Verena Perko**, Učitelju, arheologu, muzealcu in pesniku v slovo. *Arheo* 22, 2002 (2003), 15-16.
- 2003 Stanko Kokole**, Prof. dr. Jože Kastelic. *Acta historiae artis Slovenica* 8, 2003, 217-232.
- 2004 Predrag Novakovič**, Zgodovina arheologije na univerzi v Ljubljani. – Osemdeset let študija arheologije na univerzi v Ljubljani. Ljubljana 2004, 11-110.
- 2021 Bernarda Županek**, Prof. dr. Jože Kastelic: direktor Narodnega muzeja 1945–1968. *Argo* 64, 1, 2021, 38-43.

Izbrana dela

Prve podobe. Ljubljana: Literarni klub, 1940.

Sovretovi Stari Grki. Dom in Svet LIII, 1941, 95-100, 142-144, 221-225 (ponatis v: *Iosephi Kastelic Opera selecta* 1988, 69)

Antični snovni elementi v Prešernovem delu: odlomki iz inauguralne disertacije. Ljubljana: [samozal.], 1943 (ponatis v: *Iosephi Kastelic Opera selecta* 1988, 17-31).

Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi. *Zgodovinski časopis*. 4, 1950, 195-207 (ponatis v: *Iosephi Kastelic opera selecta* 1988, 180-188).

Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici. *Zgodovinski časopis* 6-7, 1952-1953, 89-109.

Les boucles d'oreilles à corbeille en Slovenie. *Archaeologia Iugoslavica* 2, 1956, 119-129.

Situla z Vač. Beograd: Jugoslavija, 1956.

Novi istraživanja na nekropolata »Trebenište« 1953-1954/*New researches at Trebenište*. Lihnid (soavtor V. Lahtov). Godišen zbornik na Narodniot muzej vo Ohrid 1, 1957, 5-60.

Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji. *Situla* 1, 1960, 3-17 (ponatis v: *Iosephi Kastelic opera selecta* 1988, 137-146).

Umetnost alpskih Ilirov in Venetov (urednik in avtor). Ljubljana: Narodni muzej, 1962.

Blejska fibula s kentavrom-lokostrelcem. *Arheološki vestnik* 13-14, 1962-1963, 545-563 (ponatis v: *Iosephi Kastelic Opera selecta* 1988, 127-133).

Nekaj problemov zgodnesrednjeveške arheologije v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 15-16, 1964-1965, 109-124 (ponatis v: *Iosephi Kastelic opera selecta* 1988, 153-163)

Zlata veja grškega mita na mitološkem drevesu starega sveta. – G. Schwab, *Najlepše antične pripovedke*. Ljubljana 1987, 5-54.

Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Literarni klub: 1939-1941 (soavtor z Jožetom Dularjem). Metlika, Ljubljana: samozaložba, 1999.

Barve. Novo Mesto: Dolenjska založba, 1991.

Antična zgodovina v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske in njeni ilustratorji. – A. Klemenc (ur.), *Vita artis perennis*. Ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca. Ljubljana 2000, 315-340.

Umreti ni mogla stara Sibila. Prešeren in antika. Ljubljana: Modrijan, 2000.

Ode. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.

Verena Perko, Gorenjski muzej Kranj

MUZEJI IN NJHOVA ODGOVORNOST DO SODOBNE DRUŽBE TER DRUŽBENA VLOGA KULTURNE DEDIŠČINE

V življenje so nam poslani učitelji. Sama sem imela srečo – čeprav sem bila otrok z revnega podeželnja, sem bila deležna znanj mnogih sijajnih, klasično izobraženih profesorjev. Pri nemškem jeziku smo v gimnaziji brali Goetheja in Schillerja, Stefan Zweig pa je moje oči uprl v »včerajšnji svet«. Pri študiju arheologije so me v oddaljeno preteklost vpeljala navdihnjena predavanja profesorja Jožeta Kastelica. Kot humanist, enciklopedist in poet je znanost mojstrsko prepletal s poetično filozofskim in mitološkim videnjem sveta kot neskončne celote življenja. Še ne tako dolgo nazaj so literatura, likovna umetnost, glasba, filozofija in zgodovina predstavljali osrednji del izobrazbe. Šestdeseta in sedemdeseta leta prejšnjega stoletja so na račun zadnje generacije klasično izobraženih učiteljev še odmevala v duhu antike. Še je odzvanjal eho evropskega humanizma, ki ga nista zadušili niti dve veliki krvavi vojni niti revolucija. Sedemdeseta leta so se zapisala v zgodovino s študentskimi upori in rojstvom postmodernizma. Pot v 21. stoletje je začrtal padec železne zaves in rojstvo mnogih novih držav, tudi Slovenije. V vznemirjenem pričakovanju demokracije smo prezrli tiho odmiranje humanizma. Tako se je zgodila zadušitev, ki jo poganja človekova samozadostnost in nenasitnost. Potrošništvo za vsako ceno. Prišel je čas razmisleka, ko ni več mogoče govoriti o preteklosti, ne da bi ozavestili silnic sodobne zapletene družbe. Kje se skriva odgovor, če ne v humanizmu, ki postavlja človeka v ospredje, mu vse namenja in ga osmišlja. Znanja, ki zgrešijo človekovo bistvo, ne opravičijo smisla raziskav in ne svojega obstoja. Vse se vrača in obrača k človeku. Pot pa je zagonetna in stkana iz mnogih stez, v sedanost vodi skozi preteklost, zapisano v predmetih, krajini in narativi. Na kratko, pot k prihodnosti se skriva v dediščini. Muzeji imajo veliko in neizbežno družbeno odgovornost, navkljub drugačnemu prepričanju, ki vlada v splošni in celo strokovni javnosti. Kakšna je vloga dediščine in muzejev pri oživljanju novega humanizma in učlovečevanju sodobne družbe? Sedanost postane razumljiva šele skozi preteklost, a da bi lahko razumeli preteklost, je treba poznati sodobno družbo, njene potrebe in značilnosti. Šele ko prepoznamo ideologijo, lahko razumemo zlorabe dediščine. Pomudimo se torej naprej pri zapletenih časih sodobja.

Gula plures quam gladius permit. – »Požrešnost je uničila več ljudi kot meč.«
(Latinski pregovor)

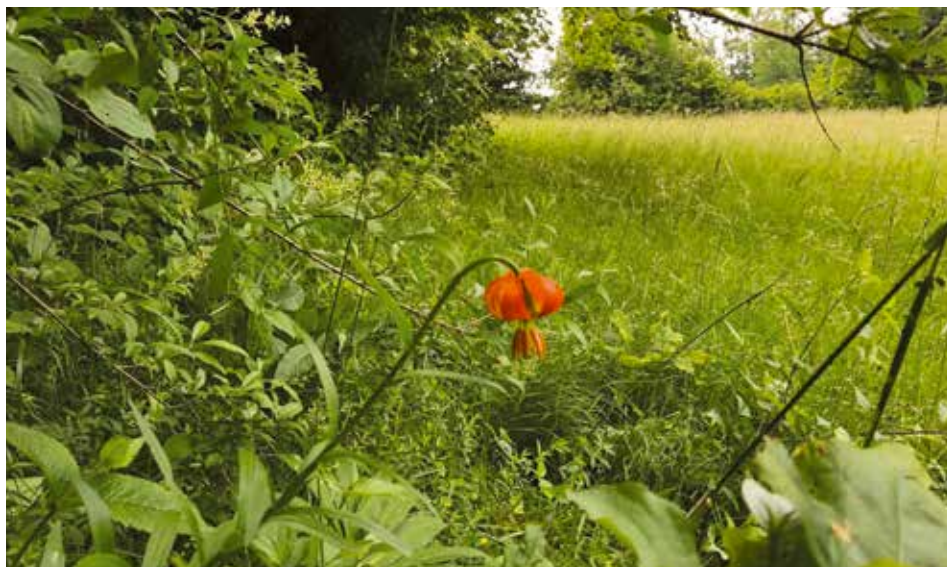
Prelomni dogodki v šestdesetih letih 60. letih stoletja so prinesli hitre gospodarske, okoljske in družbene spremembe. Dediščina je na eni strani ogrožena kot še nikoli doslej, na drugi pa nagli preobrati prinašajo nove izzive in priložnosti. Vzroki uničevanja dediščine v izvirnem okolju so različni, med najbolj prepoznavne štejemo industrializacijo, urbanizacijo in globalizacijo. Močni selitveni tokovi in radikalne spremembe v načinu življenja sodobnega človeka so povzročili izgubo tradicionalnih znanj, brisanje identitet in razkoreninjenost. Toda tudi v naraščanju splošnega zanimanja za dediščino je moč prepoznati odraz specifičnih potreb sodobnega okolja. Potrošniška miselnost je prežela način našega razmišljanja in instrumentalizacija razuma se je dotaknila tudi medčloveških odnosov. Specifične potrebe pa neredko izhajajo prav iz osebnih stisk ljudi, ki so v sodobni, atomizirani družbi osamljeni in izgubljeni. Sodobnega človeka zaznamuje tragična izguba bivanjskega smisla (Frankl 1989).

Zapletene poti in brezpotja sodobnosti

*Biti sodoben pomeni znati se v okolju, ki nam obljublja pustolovščino,
moč, veselje, rast, preobrazbo nas samih in sveta – in hkrati grozi,
da bo uničilo vse, kar imamo, vse, kar poznamo, vse, kar smo.*
(Marshall Berman)

Modernizem in postmodernizem označujejo številni antagonizmi, ki ju hkrati tudi močno povezujejo. Velike spremembe je v navade in potrebe javnosti prinesla raba komunikacijske tehnologije, ki tudi dediščini ponuja neslutene možnosti interpretacije in komunikacije. Toda ta ista družba, zaradi rabe sodobne tehnologije imenovana tudi družba spektakla, pred dediščinske ustanove postavlja velike izzive in pot novega humanizma.

Ključne novosti 21. stoletja na polju dediščine so rezultat desetletij konceptualnih sprememb, ki se jasno odražajo v mednarodnih dokumentih in listinah. Skozi mednarodne dediščinske dokumente lahko zasledujemo spremembe konceptov in nove pristope pri varstvu dediščine in vključevanju javnosti. V 21. stoletju prevlada holistični koncept, dediščina je prepoznana kot družbena vrednota, ki jo varujemo in ohranjamo za prihodnje rodove. Dediščinska skupnost postane

Podobe Dežele (foto R. Humerca)

ključni dejavnik sodobnega dediščinjenja.¹ Vključena in dejavna skupnost zmore varovati in ohranjati dediščino, ki je pogosto kljub pravni zaščiti ni moč obvarovati pred uničenji. Ozaveščena in opolnomočena skupnost pripomore, da dediščina postane temeljni identitetni, izobraževalni, kulturno-politični, verski in razvojno-gospodarski kapital. Ključnega pomena v družbenih procesih dediščinjenja pa je interpretacija, ki usmerja na celoto pojava dediščine in njeno ključno vlogo v procesih človekovanja. Vključujoča interpretacija je most k ponotranjenju komuniciranih kulturnih sporočil in sprejemanju dediščine kot osebne vrednote. V konfuzni družbi postmodernega časa nasprotij je etiki pripadlo osrednje mesto tudi na polju dediščinjenja.

Dediščina in sodobna družba²

Dediščina še nikoli doslej ni bila tako zelo ogrožena kot v dobi potrošništva. Vzroki za to so različni: hitra urbanizacija, industrializacija z gradnjo obsežnih infrastruktur in globalni posegi v okolje spreminjajo podobe kulturne krajine in

¹ Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo, spletni vir 1: http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/199/ (dostop 3. 8. 2025).

² Iskreno se zahvaljujem za izčrpne nasvete in pomoč pri nastajanju prispevka dr. Jelki Pirkovič, dr. Janezu Weissu, Barbari Kalan, Anji Poštrak, Aleksandri Nestorović, Luciji Perko in Jani Puhar. Brez njihove pomoči, bi bilo besedilo mnogo bolj klavrno. *Amicus verus avis rara!*

sveta ter razbijajo tradicionalne družbene vezi. Globalizacija je v dobršni meri zabrisala regionalne in lokalne posebnosti. Ni treba posebej omenjati, kako strahotna uničenja prinašajo vojne. Zadostuje, če se spomnimo uničenja celih pokrajin z bojnimi plini med prvo svetovno vojno, sistematičnih bombardiranj mest med drugo svetovno vojno (Love 2012) in uničenja Sarajeva v srbsko bosanskih spopadih. Kdor ni doživel Sirije pred vojno ujmo, Ukrajine Svetlane Aleksijevič in Odeze Izaka Babela, je za zmeraj opeharjen podob in vrednot včerajšnjega sveta. Toda dediščino od vsega najbolj ogrožata človekov vnemar in pozaba, ne vojni spopadi, kot bi bilo sklepati iz vsakodnevnih medijskih poročil. Ko spomini obledijo, stvari izginejo iz uporabe in spomeniki ali stavbe izgubijo svoj pomen za okolico, zato jih je težko ohraniti kljub pravni zaščiti. Nekaj malega najde prostor v muzejih, spet drugo obleži na podstrehah, večina pa izgine na smetiščih in čaka, da bo morda nekoč v odlomkih in dodobra uničeno odkrito z drago in zamudno arheološko metodo.

S tem smo se, četudi le na površju, že dotaknili značilnosti sodobne družbe, ki se kaže v močno neenotnih, celo nasprotujočih si in konfliktnih stališčih do malodane vseh temeljnih življenjskih vprašanj. Dediščina je kot družbena vrednota inherentno mnogopomenska in neizbežno tudi konfliktna, dihotomija se kaže v odnosu družbe in posameznikov. Na eni strani navdušenje nad ustanavljanji novih muzejev, naraščajoče zanimanje za kulturni turizem in množični ogledi Unescovih spomenikov ter obiski slovitih muzejev. Na drugi strani brezbržnost in uničevanje. Najbrž pa ni potrebno posebej poudarjati, kako katastrofalen je množični turizem za dediščino in okolje. Navdušenje nad dediščino je pogosto odraz modne nostalgije za (izmišljeno) preteklostjo in ki vse prepogosto vodi k novim oblikam nestrpnosti in konfliktov. Dediščini morda najbolj škoduje brezbržnost, ki se pogosto dogaja neopazno in pride na dan šele ob dokončnem uničenju, ko je običajno že prepozno za ukrepanje. Zanimarjanje in pozaba imata večplastne vzroke, kot je večplasten in raznolik tudi pojem dediščine in kot je mnogopomenski tudi pojem javnosti. Poskusimo to osvetliti skozi značilnosti sodobne družbe!

Postmodernizem, postpostmodernizem ali zgolj tekoča moderna?

Čas sodobnosti poimenujemo največkrat postmodernizem, drugi ji pravijo poststrukturalizem, tretji tekoča moderna. Vsi izrazi so dokaj neoprijemljivi, ker jih v različnih okoljih tolmačijo vsak po svoje. V zadnjih desetletjih je v rabi tudi nekaj novih terminov, kot sta postpostmodernizem in transmodernizem.

Postmoderna sega v šestdeseta leta 20. stoletja, v čas nagle prenove povojne,

močno razrušene Evrope in nagle industrializacije in urbanizacije. Sledilo je hitro izginjanje starih mestnih jeder, spremenile so se podobe tradicionalnega podeželja. Z velikimi agrarnimi posegi, gradnjami prometnih povezav in jezov so se spremenili cele pokrajine. Z močnimi tokovi priseljevanja so začela nastajati satelitska naselja, vanje se je naselila osamljenost, razkoreninjenost in brezidentitetnost. Z industrijsko proizvodnjo je zahodni svet zabredel v potrošništvo, individualizem in antisocialno samozadostnost. »Temna stran individualizma je osredotočenje na sebe, kar sploščuje in zožuje naša življenja, jih dela revnejša v smislu, in zaradi česar nas manj skrbi za druge ali za družbo«, se je že pred četrto stoletje zapisalo Ch. Taylorju. Isti avtor je prepoznal tudi drugo temeljno značilnost sodobne potrošniške družbe, poimenoval jo je »primarnost instrumentalnega uma«. S tem izrazom je označil »vrsto racionalnosti, ki jo uporabljamo, ko izračunavamo najekonomičnejšo uporabo sredstev za dani cilj«. Merilo instrumentalnega razuma je postalo tudi splošno družbeno vodilo, ki odloča o temeljnih vrednotah in jih posledično spreminja v merljive in otipljive vrednosti.³ V luči merljivosti in otipljivosti se spreminja tudi človekov odnos do okolja in soljudi, kar vodi v odtujevanje in osamo. Komunikacijska tehnologija je še dodatno pospešila atomizacijo razpršene družbe. Identitetnim krizam in izginjanju tradicionalnih vrednot se je pridružila epidemija izgube življenjskega smisla. Pandemija kovida je razsejala med ljudi splošno tesnobo, ki je z izgubo smisla postala temeljna značilnost t. i. postpostmoderne dobe.

Prevladovanje instrumentalnega razuma pa ni pripeljalo le do brezobzirnega izkoriščanja delovne sile in naravnih virov, vodilo je tudi k prepričanju o edino zveličavnem pomenu tehnološkega razvoja in superiornosti empiričnih, tehnoloških znanj. Toda že v šestdesetih letih so velike okoljske nesreče razkrile katastrofičnost tehnično preценjenih in neodgovornih posegov v naravo ter vsejale dvom v premoč tehnološkega uma. Spodkopano je bilo brezmejno zaupanje v znanost in razvoj.⁴ Okoljske nesreče, oboroževalna tekma in negotove politične razmere so privedle do študentskih in delavskih ter okoljevarstvenih protestov. Vzniknili so prva gibanja civilne družbe, ki so si sčasoma priborila velik vpliv v različnih procesih zagovorništva, izobraževanja, spremljanja in zagotavljanja

-
- 3 Dvopomenskost angleškega izraza value, slov. vrednota in vrednost, se v slovenščini pogosto izrablja za ekonomizacijo dediščine in redukcijo pomena besede na zgolj materialni nivo. Avtorji predloga novega ZVKD-2 dosledno izpuščajo izraz vrednota in v duhu neoliberalizma uporabljajo izključno izraz vrednost. Kakšne dobrobiti bo slovenski družbi prinesel zakon, bo pokazal čas (PIRKOVIČ, Jelka, PUHAR, Jana, PERKO, Verena, PERKO, Lucija, KOMAN, Matjaž, HUMERCA, Rok, ROVŠNIK, Borut. Analiza predloga Zakona o varovanju kulturne dediščine (ZVKD-2). Argo : časopis slovenskih muzejev. 2025, 68, 1, str. 132-150.).
- 4 Nesreča v Vajontu, poznana kot »Il disastro del Vajont«, se je pripetila 9. oktobra 1963 kot posledica novozgrajene hidroelektrarne na alpski rečici Vajont, blizu Pordenona. Plaz z gore Monte Toc je zdrsnil v umetno jezero, več metriki val je odplaknil vasi na dnu doline, vključno z Longaronejem. Umrlo je 1917 ljudi, med njimi 487 otrok (spletni vir 3: https://it.wikipedia.org/wiki/Disastro_del_Vajont, dostop 7. 7. 2025)

storitev na nacionalni in lokalni ravni. Naraščajoča politična moč civilnih družb, ki zastopajoč interese državljanov oporekajo političnim in poslovnim interesom, je prinesel preobrat na mnogih področjih uradnih in pravnih zadev. Javnost je zahtevajoč pravico do demokratičnega odločanja in dejavnega vključevanja v družbene procese dobila svoj glas. Lahko rečemo, da je aktivna vloga v javnosti zaznamovala prelom modernizma in pospešila prehod v dobo postmoderne.

Biti sodoben, pomeni iztrgati dušo iz vsega.

(Yohji Yamamoto, pisatelj)

Raba pojmov moderna, modernizem, postmoderna in postmodernizem terja nekaj razlage. Moderna doba, ki v zgodovinskem smislu označuje obdobje sodobnosti, je relativno dolgo obdobje svetovne zgodovine. Začelo se je s koncem srednjega veka in trajalo približno pol tisočletja, od renesanse do sredine 20. stoletja. Po drugi strani pa izraz modernizem označuje zgolj kratko kulturno obdobje, ki se najbolj odraža v umetnosti. Rusko-ameriški filolog in filozof Mihail Epštejn pojasnjuje, da se modernizem pojavi konec 19. stoletja, ponekod se uveljavi šele po prvi svetovni vojni, in traja do petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja.⁵ Z izrazom modernizem označujemo torej zaključno fazo moderne dobe, ki se najbolj izrazi v umetnosti, kjer tudi najbolj pridejo do izraza vsa protislovja dobe. Mihail Epštejn opaža, da se »pogloblja prepad med evropskim individualizmom na njegovi skrajni meji samorefleksivnosti in partikularizacije ter odtujitvenimi, neosebni težnjami v kulturi in družbi«. Dodaja: »Za dobo modernizma so značilni razvoj množične kulture, razcvet totalitarnih vlad, razvoj atomske in elektronske tehnologije, teoretično odkritje nezavednega itd«. Eksplozija protislovij, ki jih je modernizem še poudaril, je človeštvo v drugi polovici šestdesetih in začetku sedemdesetih let 20. stoletja potegnili iz modernega obdobja v dobo postmoderne. K temu moramo pristaviti, da si 20. stoletje lasti neslaven vzdevek »stoletje vojn« in nič ne kaže, da bi bili vojni spopadi značilnost samo moderne dobe.

Izraz postmoderna je leta 1979 uporabil francoski filozof Jean-François Lyotard v polemiki z nemškim filozofom, politologom in sociologom Jürgenom Habermasom. Njun disput je bil namenjen ideološkimi, sociološkimi in kulturnimi posledicam (novega) pojma, ki naznanja konec moderne dobe in zaznamuje začetek novega obdobja.

Postmoderna se je uveljavila kot osrednji pojem filozofskih, socioloških in kulturno-zgodovinskih razprav o razvojnih težnjah, značilnih za Evropo in

⁵ Povzeto po kratkem avtorjevem sestavku (spletni vir 4: http://www.focusing.org/apm_papers/epstein.html, dostop: 17. 7. 2025).

Podobe Dežele (foto Rok Humerca)

Severno Ameriko v 20. stoletju. Slovenski literarni zgodovinar Janko Kos označuje postmoderno kot širši pojem, ki je »obsežnejši in nadreden ter vključuje družben, kulturn in duhoven obstoj sveta«. Oznako postmodernizem uporablja za umetnostne struje poznega 20. stoletja v literarni zgodovini, teoriji, a tudi v interpretaciji in kritiki.⁶ Lahko torej zaključimo, da sta oznaki moderna doba in postmoderna primernejši za namene preučevanja dediščinjenja ali heritologije. Zaradi interdisciplinarne narave heritološke vede, ki sega tudi na področje filozofske fenomenologije in hermenevtike, pa se je raba obeh pojmov modernizem in postmodernizem dopustna.

Resničnost nima več časa, da bi si nadela videz resničnosti. Ne presega več niti domišljije: zajame vse sanje, še preden si le-te nadenejo videz sanj.

(Jean Baudrillard)

Postmoderna kot oznaka za sodobnost od sedemdesetih let 20. stoletja dalje nima povsem enotnega pomena. V francoskih krogih se za isto obdobje enakovredno uporablja tudi izraz poststrukturalizem. Zygmunt Bauman, ki je najprej uporabljal izraz postmoderna, je kasneje predlagal izraz »tekoča moderna« z utemeljitvijo,

⁶ Janko Kos (spletni vir 5: https://studentski.net/gradivo/ulj_fif_sl1_svk_sno_postmodernizem_01, dostop: 11. 7. 2025).

da gre še vedno za dobo moderne, ki se nenehoma in »tekoče« spreminja.⁷ Postmoderno lahko označimo torej kot niz kritičnih, strateških, izobraževalno-retoričnih in propagandnih praks, ki nasprotujejo modernističnim konceptom identitete, zgodovinskega napredka, zaupanja v znanost in nedvoumnost pomenov ter vrednot.⁸ Njihov učinek na obstoječe, tradicionalne strukture zahodne družbe je uničujoč, v zameno pa razen praznih ideologij ne ponujajo ničesar.⁹ Pritrjujoč Z. Baumanu pa navsezadnje zlahka ugotovimo, da gre v bistvu za neprekinjen tok istih idej in konceptov, četudi v spremenjeni in močno pospešeni smeri. Jean-François Lyotard je z rabo izraza postmoderna želel pokazati na razlike z dobo moderne, vznikle iz razsvetljenske misli konca 17. in 18. stoletja. Razsvetljenstvo je poudarjalo moč razuma in vero v napredek, kar je vzpodbudilo zavest o pomenu izobraževanja in boj za družbeno enakopravnost. Razsvetljenstvo je doseglo svoj politični vrhunec s francosko revolucijo, družbeni vrh pa z razvojem empiričnih znanosti in filozofskega racionalizma. Odprla se je pot industrializacije in tehnološkega napredka na vseh področjih človekovega delovanja. Moderna doba pomeni na splošno tudi radikalen preobrat v odnosu do vere in Boga, ki je s prevlado empiričnih znanosti »izgnan« iz koncepta človeka, sveta in življenja.¹⁰ V Cerkvi se začne proces sekularizacije, ki doseže vrh z drugim vatikanskim koncilom med letoma 1962–1965.¹¹ V življenjski vsakdan do tedaj krščanstvu močno zavezane zahodne družbe prinese novo dobo in spremenjene vrednote.¹²

Z modernizmom povezujemo tudi pojem liberalizma vseh stopenj, ki je z naglim gospodarskim razvojem prinesel v zahodno družbo stabilnost in kontinuiteto.

⁷ V delu *Postmodern Ethics* iz leta 1993 avtor še uporablja termin postmoderna. Jelki Pirkovič se zahvaljujem za opozorilo.

⁸ Stanford Encyclopedia of Philosophy, geslo: Postmodernism (spletni vir 6: <https://plato.stanford.edu/entries/postmodernism/>, dostop 19. 6. 2025).

⁹ Francoska filozofinja Ch. Delsol razkriva zelo očiten je obračun z avtoriteto, ki je eden od stebrov in temeljnih pojmov zahodne družbe, povezan z vrsto imaginarnih (Bog), formalnih (sodnik, policaj, učitelj) in neformalnih struktur (oče). Družina ni več osnovni gradnik družbe, temveč ovira evforiji, ki jih širijo nove teorije spola. Drugi moteč pojem je odgovornost, obstajajo le še pravice. V osnovi gre za rušenje gradnikov zahodne civilizacije, kar ima katastrofalne posledice na družbeni in osebni ravni (Delsol 2019).

¹⁰ Zdi se, da je bil J. J. Rousseau, ki je ateističnega filozofa svojega časa obravnaval kot modernista, prvi, ki je uporabil besedo v tem pomenu (»Correspondance à MD«, 15. januar 1769). Littré (Dictionnaire), ki navaja odlomek, pojasnjuje: »Modernist, nekdo, ki ceni sodobni čas nad antiko«, glej: The Catholic Encyclopedia, geslo: Modernism (spletni vir 7: <https://www.newadvent.org/cathen/10415a.htm>, dostop 16. 6. 2025).

¹¹ Pobudnik koncila in sprememb je bil papež Janez XXIII., ki je želel vzpodbuditi duhovno prenovo Cerkve in doseči krščansko edinstvo. Sledila je korenita prenova verskega življenja, latinščina je prenehala biti liturgični jezik, spremenila se je teologija, na novo je bila koncipirana vloga Cerkve v svetu in odnosa z drugimi verstvi (el. vir 5: <https://www.britannica.com/event/Second-Vatican-Council>, dostop: 11. 7. 2025).

¹² Emmanuel Todd v delu *La défaite de l'Occident*, 2024, pravi, da je še v 19. stoletju precejšnji razcvet aktivne vere, kar traja v prva desetletja 20. stoletja. Čas vsebinskega izpraznjenja vere nastopi po drugi svetovni vojni, od 60-ih let naprej, ko se ritual spremeni v votli formalni običaj brez globljega smisla. Bog je končno izgnan v postmoderno dobi radikalnega nihilizma in razvrstitja vrednot. Stanje duha se najboljše odraža skozi masovno kulturo nasilja (film, video, a nič manj tudi populistični, zgolj negativnemu poročanju naklonjeni mediji javnega obveščanja). Za ta podatek se iskreno zahvaljujem dr. Janezu Weissu.

Utrdi se vera v znanost, tehnologijo in prividni razvoj brez omejitev, kar močno vpliva na način življenja. Vse do šestdesetih let 20. stoletja so na Zahodu prevladovala tradicionalna družbena struktura. Družina je dajala okvir klasični družbeni vlogi moškega in ženske ter s tem povezanimi osebnimi in družbenimi vrednotami. S filozofskega stališča je to tudi čas veljavnosti končne Resnice. Mihail Epštejn pravi, da so koncepti moderne dobe »resnica«, »objektivnost«, »duša«, »subjektivnost«, »utopija«, »idealnost«, »primarni izvor« in »izvirnost« ter »iskrenost« in »sentimentalnost«.¹³

Izraz postmoderna označuje specifično ekonomsko ali kulturno stanje zahodne družbe v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja. Z. Bauman prepozna dobo kot obdobje izrazitega liberalizma, ki na eni strani omogoča peščici kopičenje bogastva in potrošništvo, na drugi pa nezaslišan porast množic siromašnih, posebej tretjega sveta, kar lahko označimo z besedami »nazaj k neenakosti«.¹⁴ Postmodernizem moremo tudi zato opisati kot na začetku tihi, kasneje pa zelo glasen upor progresivizmu, kot nasprotovanje nadvladi razuma, znanosti in tehnologiji, čemur sledi rušenje vrednot ter odpor do uveljavljenih, avtoritarnih družbenih struktur.

Za prvo fazo postmoderne je značilno široko kulturno delovanje, ki se močno odraža tudi na polju filozofije in sociologije. Druga faza je zaobjela digitalnost z razmahom komunikacijsko-informacijskih sistemov. Digitalna hiperprodukcija informacij pa je vnesla neopazno manipuliranje s skoraj vsemi vidiki medijskega okolja. Tragičnim novicam iz resničnega življenja jemljejo ostrino in verodostojnost lažne in banalne vesti. Glas vesti se utaplja v poplavih reklam in politični propagandi, kar na osebni ravni vodi v stanje nenehne identitetne stiske. Po Z. Baumanu so konstantne spremembe edina stalnica sodobja. Moderna je vsenavzoča in neizkorenljiva, v njej se skriva nepotešena želja po uničevanju. To je vzrok njegovega nasprotovanja oceni, da je doba moderne zaključena, saj ugotavlja, da se mnoge temeljne značilnosti moderne nadaljujejo, četudi velikokrat izgubijo prvotno vsebino in strukturo ali pa je zgolj prikrita v politično korektno besedičenje. Bauman opozarja, da družba, ki vstopa v 21. stoletje, ni nič manj »moderna« od družbe, ki je stopila v 20. stoletje; rečemo lahko le to, da je moderna drugače.¹⁵ Francoski marksistični teoretik, filozof, filmski ustvarjalec Guy Debord je že sredi devetdesetih let 20. stoletja diagnosticiral sodobno družbo kot družbo spektakla,

13 M. Epštejn, Mesto postmodernizma v postmodernizmu (spletni vir 8: http://www.focusing.org/apm_papers/epstein.html, dostop 11. 7. 2025).

14 Med glavnimi zagovornicami teh idej v 80-ih letih je bila Margaret Thatcher, spomniti se je treba le njenih besed »*there is no such thing as society*«. (Za ta podatek se iskreno zahvaljujem dr. Janezu Weissu.)

15 Zelo očiten primer dihotomije odnosa sodobne družbe do empiričnih in tehnoloških znanosti je raba sodobne tehnologije, pri čemer ni opaziti nobenega pomisleka ali dvoma. (Za pripombo se zahvaljujem dr. Janezu Weissu.)

ki jo zaznamuje trajno stanje delirija. Sodobnika je opisal kot človeka, otopelega za dojemanje resničnosti in časovno, prostorsko, kulturno ter identitetno zmedenega. Človek je ujet v lažno podobo neskončne sedanosti, obupno osamljen, odtujen od ljudi in narave. Je čustveno neodziven in hkrati preobremenjen z informacijami. G. Debord uporablja izraz »spektakel« za oris splošnega družbenega pojava, kjer se neposredno živeto umakne v reprezentativne, lažne in za javnost ustvarjene podobe. Pravi, da je življenje s pomočjo sodobne tehnologije postalo ločen, umetno ustvarjen spektakularni svet, ki služi umetno ustvarjenim potrebam razkazovanja in hvalisanja. Je nekaj, kar je zgolj za ogled in je izgubilo vso pristnost živetelega. Svet sodobnika se ustvarja z nenehnim prerazporejanjem fragmentarnih podob, vzetih iz vseh vidikov življenja in zlepljenih v nikoli povezano celoto absurda. Primerljivo je z zlepljenim, na drobne kosce razbitim ogledalom, ki odseva tisoče ločenih podob in ni nikoli več sposobno zrcaliti celote.

Za 21. stoletje je značilen vdor komunikacijske tehnologije in umetne inteligence v sleherno poro družbenega in zasebnega življenja. Posledica splošno sprejetega načina življenja, ki spreminja sleherno zasebnost v javno in javno opaženo, je »boj za imeti« in posledični univerzalizem. Življenjske razmere, trdi Z. Bauman, »ne ustvarjajo solidarnosti, marveč ob pomoči nove menedžerske filozofije in nove strategije dominacije proizvajajo vzajemno sumničavost, nasprotja interesov, rivalstvo in spore«.

Pojav relativizma je posebej očiten na področju tradicionalnih osebnih in družbenih vrednot, kar prerašča v nove oblike družbenih gibanj z značajem prikritih, manipulativno ideoloških bojev. Ameriški kulturni kritik Thomas Chatterton Williams¹⁶ opozarja na pasti informacijske dobe, ki postavlja hitrost pred strokovno znanje in prispeva predvsem h kulturi površnosti, v kateri bo »celo elita odkrito poniževala zbir najboljšega, kar je bilo izumljeno, in ga razglašala za nesmisel«. Preprosto povedano, informacijsko okolje ustvarja in ponuja izjemne količine informacij, zaradi razdrobljenosti pa hkrati ustvarja tudi nevarno, hermetično zaprto okolje. Nemški fizik in filozof Harry Lehman je ostroumno prepoznal procese ideologizacije v sistemih izobraževanja, znanosti in umetnosti. Pojavljajo se v obliki ideološkega boja za uveljavitev določene jezikovne politike, t. i. diskurza, s pomočjo specifičnih sredstev moči. H. Lehman ugotavlja, da se ideološka (pre)moč uporablja z namenom doseči želeno vedenje ljudi, vključno z rabo zaželenega načina jezikovnega izražanja«. Ustanove v sodobnih demokratičnih deželah izgubljajo sposobnost prepoznavanja politične

¹⁶ Thomas Chatterton Williams je ameriški kulturni kritik in pisatelj, profesor humanistike in višji sodelavec Centra Hannah Arendt na kolidžu Bard ter štipendist Guggenheima (spletni vir 9: <https://www.bard.edu/faculty/thomas-chatterton-williams> (dostop: 20. 6. 2025))

komunikacije, namesto raziskav, znanja in umetnosti proizvajajo večinoma ideologijo. Spreminjajo se v ideološke stroje.

Mathias Desmet ugotavlja, sklicujoč se na judovsko filozofinjo Hannah Arendt: »Glavna značilnost človeka množice nista surovost in zaostalost, temveč njegova izoliranost in pomanjkanje normalnih družbenih odnosov«. Sodobni človek je brez razumevanja celote in stika s samim seboj ne le nesrečen, je tudi nevaren, ker ne dojame eksplozivnosti razosebljenih in razkoreninjenih množic, ki se zlahka identificirajo s totalitarističnimi sistemi.

Naraščajoči, neprepoznaven strah in posledica odtujevanja od svojega lastnega bistva vodijo v individualizem in nazadnje v kolektivizem.¹⁷ Pojav se nam zdi nov, v resnici pa ni. Nemško-judovski filozof Martin Buber je že v štiridesetih letih prejšnjega stoletja v delu *Das Problem des Menschen* razgrnil splošen družbeni pojav individualizma in kolektivizma.¹⁸ Na podlagi različnih filozofskih stališč o človeku je razvil filozofsko antropologijo. Človeka je razložil kot entiteto, ki lahko gradi svojo identiteto le v stiku z drugo osebo, ki je ni mogoče nadomestiti s stvarjo ali predmetom. Človeka v njegovi najgloblji biti določajo pristni odnosi.¹⁹ Martin Buber pojasnjuje, da »veliki«, tj. bitni odnos obstaja le med resničnimi osebami (...) in postavlja most čez brezno svetovnega strahu od samobiti do samobiti. V nadaljevanju pravi, da človeka določa trojnost odnosov; odnos do sveta in stvari, odnos do ljudi, tako do posameznika kot množic, in odnos do presegajoče skrivnosti biti, do Absolutnega.

Zaradi bega v »grad možganov«, kot M. Buber duhovito poimenuje zatekanje sodobnega človeka v racionalnost in izključevanje metafizičnega, posebej krščanstva, se odtujevanje od narave in svojega lastnega bistva stopnjuje. Doseže vrhunec z novo komunikacijsko tehnologijo in epidemijo, ki ponudi vrsto virtualnih stikov, v resnici pa izničuje pristne, osebne odnose.

Razvita družba Zahoda se odziva s številnimi programi oskrbe, ki segajo od antropološko-socialnih do zdravstveno-psiholoških služb in programov. Antropološka filozofija Martina Bubra je pokazala, da še tako dobronamerna in sodobna oskrba vendarle ne more nadomestiti pristnih človeških odnosov. Posameznika in družbo bitno izpolnjuje zgolj odnos jaz–ti, ki prebija pregrade sebstva, osmišlja življenje in ga odpira v presežno.

17 Francoski zgodovinar, antropolog in sociolog Emmanuel Todd razlaga, da je (bolesten) individualizem zahodne družbe rezultat njenega tehnološkega razvoja in mentalnega razkroja. V njem prepoznava prevladujoč ekonomsko in politično podprt fenomen zahodne družbe. (Za pripombo se zahvaljujem dr. Janezu Weissu.)

18 Knjiga je bila objavljena v Tel Avivu v hebrejščini leta 1943 in je po avtorjevi smrti, leta 1982, izšla v dopolnjeni izdaji v Heidelbergu.

19 Glej tudi Martin Buber, Martin Buber, Princip dialoga. 2000 : časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 1982.

Podobe Dežele (foto Rok Humerca)

Zaradi odmika od človeka si je postmoderna prislužila še en atribut, doba posthumanizma. To je doba moralno brezbržnega človeka in družbe, ki jo vodijo želje. Posthumanistična družba izraža zanikanje etičnega na splošno, posebej zahodne etike, ki je utemeljena v klasično antično, judovsko krščanski edinstvenosti posameznika. Francoska filozofinja Ch. Delsol utemeli pomen etičnega za obstoj človeštva: »Moja prihodnost ni moja nesmrtnost, je moj bližnji.« Bežen pregled značilnosti sodobne družbe, ne oziraje se na to, ali jo poimenujemo postmoderna ali tekoča moderna, kaže značilnosti globoke krize.²⁰ Navkljub širšim aspektom jo prepoznamo kot primarno krizo človeka, ki je izgubil stik s svojo lastno eksistenco, s svojo bitjo. Sklenemo lahko, da se človek moderne in postmoderne kljub nekaterim ključnim družbenim spremembam sooča s podobnimi eksistencialnimi problemi. Na osebni ravni govorimo o identitetni zmedi, izgubi pristnega stika z naravo in s samim seboj, o tesnobi in izgubi smisla. Na družbeni ravni je morda najbolj opazna atomiziranost in odsotnost pripadnosti skupnosti, vrednotna dezorientiranost in izkoreninjenost. S tega vidika nas bo zanimalo, kaj lahko na najbolj bolečem mestu sodobne družbe ponudi dediščina in dediščinjenje v muzejih.

²⁰ Emmanuel Todd je krizo pomenljivo poimenoval z naslovom svojega dela *La Défaite de l'Occident*, slovensko *Zaton Zahoda*.

Kot smo pokazali, postmoderna doba pogosto nasprotuje stališčem moderne, uveljavlja skepticizem, subjektivizem in relativizem. Spodbija zaupanje v vlogo razuma ter se zoperstavlja veljavnosti ene same resnice, spodkopuje avtoriteto tradiciji in temeljnim vrednotam. Ta stališča se močno odražajo tudi na polju dediščine, kar je vodilo v nove dediščinske koncepte in nastajanju novih pristopov dediščinjenja. Dejavno vključevanje javnosti razvojeni avtorizirano vlogo strokovnjakov in ustanov, izoblikuje se pojem dediščinske skupnosti. Za dobo moderne je bil značilen pogled na preteklost z vidika ene same, posplošujoče »velike pripovedi« ali grand narative, včasih imenovane tudi metanarativa ali zgodba, ki »pokriva« vse druge.²¹ Postmoderna ji očita »totalizirajočo naravo« in obliko »univerzalne resnice«, ki jo postmodernisti zavračajo že kot idejo. Osebnе zgodbe in pričevanja izrinejo znanstveno (in s tem tudi politično) podprto zgodovinsko »resnico«. Nadomestijo jo »male«, »relativne« resnice osebnih pripovedi. Resnico, ki se z vidika z vidika osebnega doživljanja kaže močno pristranska, izrinja pravičnost. Dejavno sodelovanje javnosti in konstruktivističen pristop prikazovanja preteklosti se usmerja v empatično in kritično doživljanje dediščine, ki se odpira razmisleku o samemu sebi. Dediščinjenje postaja stvar skupnosti, ki jo dediščina povezuje v različnosti in jo opolnomoča za varstvo vrednot življenjskega okolja (Šola 2003). Dediščino v 21. stoletju lahko najbolje opredelimo kot podedovano od prednikov, kot nekaj, kar se je ohranilo iz preteklosti in kar družba prepoznava kot vredno ohranjanja za prihodnje rodove. Vendar pa je prepoznavanje dediščine kot družbene vrednote in priznavanje prvenstvenosti njenega nesnovnega vidika sorazmerno novo. Konceptualne spremembe so odraz družbeno-gospodarskih in političnih premikov postmoderne dobe, ki so spremenili način življenja. Več prostega časa, višji zaslužek in dostopnejše izobraževanje so vzpodbudili javnost k zahtevam po aktivnejši vlogi v javnem življenju. Identitetna kriza, izguba smisla in drobljenje sodobnih skupnosti pa je med drugim vzpodbudilo tudi nostalgичno zanimanje za preteklost in iskanje »zlate dobe«, ki nikoli ni bila sedanost. Gibanja civilne družbe in protesti staroselcev v Severni Ameriki in drugod, ki so zahtevali pravice do odločanja o lastni dediščini, so odločilno doprinesli k uveljavitvi sprememb v dediščinski teoriji in praksi. Ključnega pomena za uveljavitev sprememb sta bila predvsem Unescova Konvencija o varstvu svetovne

21 Jean-François Lyotard je termin uporabila za totalizirajoče pripovedi ali metadiskurze modernosti, ki so ideologijam zagotovili legitimno filozofijo zgodovine (spletni vir 10: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199568758.001.0001/acref-9780199568758-e-1137>, dostop 3. 8. 2025).

Podobe Dežele (foto Rok Humerca)

kulturne in naravne dediščine iz leta 1972²² ter evropsko leto stavbne dediščine, razglašeno na pobudo Sveta Evrope leta 1975. Pojem dediščine se je razširil na nesnovne, vsebinske vidike materialnih ostalin, uveljavil se je holistični koncept dediščine, ki predpostavlja celoto družbenega in naravnega okolja.

Muzeji, dediščina Zahoda

Od starega veka so bila prizadevanja za ohranjanje sledi preteklosti osredotočena na materialnost in obliko. Dediščino moderne dobe so predstavljali v prvi vrsti namensko zgrajeni spomeniki, pomniki dogodkov ali znanih oseb ter zbirke in predmeti z zgodovinsko in umetniško vrednostjo. Prednost so imele teme, povezane z evropsko civilizacijo grško-rimskih in judovsko-krščanskih korenin. V 19. stoletju, v času nastanka nacionalnih držav, je materialna kultura služila kot podlaga za prepoznavanje in dokazovanje etnične pripadnosti in nacionalne

²² KONVENCIJA O VAROVANJU SVETOVNE KULTURNE IN NARAVNE DEDIŠČINE – 1972: Vsaka stran, ki priznava to konvencijo, zagotavlja identifikacijo, varovanje in zaščito, predstavitev in posredovanje nadaljnjim generacijam kulturne in naravne dediščine iz členov 1 in 2 na vsem prostoru, ki ji pripada. Vse to mora biti storjeno kolikor mogoče celovito, v okviru možnosti in kjer je to potrebno, z mednarodno pomočjo in sodelovanjem v posamičnih primerih, kakor tudi pri finančnih, umetniških, znanstvenih in tehničnih posegih. (Dr. Jelki Pirkovič se zahvaljujem za pripombe.)

identitete. Predmeti z arheološko, zgodovinsko in/ali umetniško vrednostjo so neredko služili namenom izobraževanja o narodovi preteklosti, kar je bilo kasneje nemalokrat izrabljeno v namene politične propagande. In četudi so antični *mouseioni* zasnovani kot templji navdihla muz, prostori spomina in kontemplacije, se muzeji novega veka od dobe kabinetov čudes dalje osredotočajo prvenstveno na materialno plat dediščine in skrb za zbirke. V 19. stoletju mnogi muzeji privzamejo še značaj znanstvenih ustanov, kar jim odreja posebno družbeno veljavo in daje »avro akademskosti«. Pretirana zazrtost v znanstveni vidik pa postane tudi ovira, ko se od šestdesetih let 20. stoletja dojemanje dediščine preusmeri v nesnovni značaj, v družbeni pomen in vrednote. Sorazmerna neodzivnost tradicionalnih muzejev je vzpodbudila začetke socialno-družbeno angažiranih muzejev, spremembe pa so se opirale na teoretična spoznanja nove muzeologije.

Dediščina v našem okolju

Avstrijski teoretik Alois Riegel je že na začetku 20. stoletja prepoznal pomen dediščinskih vrednot in na njih zasnoval tipologijo spomenikov. Načela vrednot so bila upoštevana tudi pri oblikovanju znamenite Atenske listine o ohranjanju in obnovi zgodovinskih spomenikov iz leta 1931.²³ Uničujoče posledice druge svetovne vojne so razkrila ranljivost in minljivost materialnega vidika dediščine. Potrebe po rekonstrukciji uničenega so vsaj delno pospešile spremembe. V sedemdesetih letih 20. stoletja se pojavijo tudi ekomuzeji, ki so na široko odprli dediščinski prostor javnosti, s katerim je dobila možnost odločanja. Ekomuzej je pospešil konceptualne spremembe tako v muzeologiji kot pri konservatorstvu in doktrini varstva spomenikov. Ta čas je bil tudi prvič uporabljen izraz »kulturna dediščina«, ki je zamenjal okorel izraz »zgodovinski spomenik«. Poimenovanje je odprlo pot k razumevanju dediščine kot celote družbenega pojava. Za to je bila zaslužna že omenjena Unescova konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine iz leta 1972. Na spremembe je močno vplivalo tudi dejstvo, da se na seznamih Unescove svetovne dediščine začnejo pojavljati tudi neevropske države, kjer pri dojemanju dediščine mnogokrat prevladuje nesnovni vidik. Odprl se je nov pogled na dojemanje nesnovnih vrednot snovne dediščine, k čemur so morda največ prispevala prizadevanja azijskih držav, predvsem Japonske kot gostiteljice pomembne mednarodne konference v Nari 1994.²⁴

²³ Spletni vir 12: https://ciwih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/03/The-Athens-Charter_1931.pdf (dostop: 1. 7. 2025).

²⁴ Nara Document on Authenticity, 1994 (spletni vir 13: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/convern8_06_thenaradocu_ing.pdf, dostop: 1. 7. 2025).

Svojstven vpogled v konceptualne spremembe nudijo mednarodne listine, ki določajo standarde za ohranjanje, prenovu ali upravljanje dediščine.²⁵ Beneška listina iz leta 1964 izpostavlja pomen duhovnih vrednot, avtentičnost in simbolnost dediščine.²⁶ Druga pomembna novost, dejavna vloga javnosti, pa se pojavi v mednarodnih listinah s konca 20. in začetka 21. stoletja. V listini iz Burre (1979, prenovljena je bila 1999) se prvič omenjajo sodobna skupnost, njene potrebe in pričakovanja.²⁷ Leta 2005 je Svet Evrope dediščinsko skupnost definiral kot »skupino ljudi, ki ceni posebne vidike kulturne dediščine in jih želi prenesti na prihodnje generacije«.²⁸

Dokument iz Nare o avtentičnosti dediščine (objavljen 1994) poskuša združiti zahodno in vzhodno razumevanje pomena dediščine in njenih vrednot. Dokument je odziv na širjenje seznama svetovne kulturne dediščine samo z vpisi iz zahodnega kulturnega okolja in na naraščanje kompleksnega pomena dediščine v globalnem sodobnem svetu. Polagoma se je uveljavil nov koncept dediščine, ki se je oddaljil od preživetja, modernistične, evropocentrične perspektive. Dokument je uveljavil nov način dojemanja kulturne raznolikosti dediščine kot ključne značilnosti raznovrstnosti kultur.

Odločilni preobrat je prinesla Unescova konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine iz leta 2003, ki je utrdila holistični dediščinski pristop na dediščino kot celoto snovnega in nesnovnega. Skupnost je bila prepoznana kot ključna in nosilna sila dediščine, tradicije in ustvarjalnosti.²⁹

Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo, tudi Faro konvencija, po portugalskem mestu, kjer je listina leta 2005 nastala, je prelomnega pomena za dediščinske pravice in vključevanje javnosti. Pogodba obvezuje države podpisnice, da bodo varovale kulturno dediščino in pravice državljanov do dostopa do te dediščine in sodelovanja v dediščinskih pravicah. V duhu 27. člena Deklaracije Združenih narodov o človekovih pravicah do »svobodnega sodelovanja v kulturnem življenju skupnosti določa pravice in

25 Zahvaljujem se za pripombe in nasvete dr. Jelke Pirkovič v tem poglavju, ki so bistveno pripomogli k izboljšavi in jasnosti besedila.

26 Spletni vir 14: https://civih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/03/Charter-of-Venice_1964.pdf (dostop: 1. 7. 2025).

27 Spletni vir 15: https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf (dostop: 1. 7. 2025).

28 Spletni vir 16: <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf> (dostop: 1. 7. 2025).

29 Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo, Faro, 27. X. 2005: spletni vir 17: https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts_2024_version_EN.pdf; <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2008-02-0026> (dostop: 1. 7. 2025). Spletni vir 18: Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo, Faro, 27. X. 2005 <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2008-02-0026> (dostop: 1. 7. 2025).

odgovornosti do kulturne dediščine. Pravice so neločljivo povezane s pravico do sodelovanja v kulturnem življenju».

Dediščina z vrha navzdol in od spodaj navzgor

Z vidnejšo vlogo javnosti v muzejih in pri varstvu dediščine v izvirnem prostoru, posebej s spodbujanjem dediščinskih skupnosti, se je uveljavilo demokratično načelo »od spodaj navzgor«, ki omogoča pravičnejši način dediščinjenja. Ta se kaže v načelih varovanja kulturne raznolikosti, socialnih družbenih vrednot in kolektivnega spomina kot relevantnega kazalnika demokratizacije sodobne družbe. Načelo postavlja strokovne službe v nov položaj, prejšnje avtoritarno odločanje strokovnjakov izpodrine dialog s skupnostjo in inkluzivno sodelovanje. Družbene potrebe in zahteve postmoderne dobe so vodile tudi v radikalne konceptualne spremembe. Odprla so se vrata vrsti novih dediščinskih študij. Pojavila se je arheologija za javnost, rodilo se je muzejsko gibanje nove muzeologije, ki jo je v praksi začel uresničevati ekomuzej. Na Zahodu je to čas nastanka kritičnih dediščinskih študij, na Vzhodu Brnske in Zagrebške muzeološke šole. Pod okriljem informacijskih znanosti, ki utemlji komunikacijsko naravo sodobnega muzeja, se muzej pridruži medijem. Sledeč prodorni, futuristično naravnani holistično zasnovani dediščinski misli Tomislava Šole se je rodila nova dediščinska veda heritologija.

Udejanjenje nove muzeološke teorije, ki je v ospredje postavila predmetovo muzealnost ali pomen muzejskega predmeta, ki mu ga predpisuje družbeno okolje, lahko najbolje opazujemo v praksah ekomuzeja. Ekomuzej je zasnovan holistično, dinamično in praktično; združuje prebivalstvo, kulturno in naravno dediščino ter upošteva družbeno-ekonomske in politične potrebe okolja. Strokovnjaki imajo svetovalno vlogo, vključeni pa so tudi predstavniki oblasti, društev in verskih skupnosti. Ekomuzej lahko najbolje definiramo kot interpretacijo prostora kot obliko dediščinske filozofije in proces, ki se sproži na pobudo skupnosti. Namen je povezovati kulturne, vzgojno izobraževalne in raziskovalne ustanove s ciljem ohranjanja dediščine prostora, kar udejanja skupnost z načinom življenja. Ekomuzej temelji na konceptu dediščine, pojmovane kot vrednote življenjskega okolja.

Nova paradigma je osvetlila tudi temporalni aspekt dediščine. Medtem ko se temeljne znanosti, npr. arheologija in zgodovina ukvarjajo s preteklostjo, pa je dediščina zasidrana v preteklosti, sedanjosti in prihodnosti.

Reforme so udejanile novo, aktivno vlogo javnosti. Pojav ekomuzeja je morda najbolj pomemben zaradi svojega družbenega vpliva in posredno pritiska javnosti

na premalo družbeno angažirane tradicionalne muzeje in na preveč avtoritativne spomeniške službe. Obiskovalci, ki imajo v tradicionalnih muzejih pasivno vlogo, postanejo v reformiranih muzejih dejavni sodelavci, so-interpreti in nazadnje soodločevalci ter so-oblikovalci kolektivnega spomina.

Dediščina, vrednota življenjskega okolja

Dediščino lahko najbolje označimo kot kontinuiran proces prepoznavanja snovnih in nesnovnih ostalin in pojavov, njihovo vrednotenje, uživanje in hkratno družbeno pogajanje, kaj bo družba prepoznala in sprejela kot svojo vrednoto ter jo ohranjala za prihodnje rodove. Z novim konceptom dediščine kot družbene vrednote se je zgodil tudi epistemološki premik.³⁰ S polja naravoslovnih znanosti in družboslovja, ki je vse do nedavnega prevladovalo pri raziskavah dediščine, so se raziskave razširile na filozofsko hermenevtiko in fenomenologijo. Z interdisciplinarnostjo se je njihovo težišče pomaknilo na polje humanistike. Osrednja vloga pripade etiki. Svetovni etos temelji na štirih pravrednotah: na svetosti življenja, posvečenosti mrtvih, človeškem dostojanstvu in zlatem pravilu etičnosti. Zlato pravilo »ne stori drugemu tega, česar ne želiš, da storijo drugi tebi« je vodilo tudi sodobne etike francosko judovskega filozofa Emanuela Levinasa. Omogoča razumevati globine človekovega dostojanstva kot temeljne zahteve muzejske in širše dediščinske poklicne etike.

Dediščina, vrednota ali zgolj vrednost?

V trenutku, ko se je dediščinski koncept osredotočil na vrednote, se je odprl širok diapazon močno subjektivno obarvanih osebnih vrednot in vrednot posameznih skupin. V postmodernistični maniri se je pojavila skrita nevarnost, da te mnogokrat celo v imenu demokracije, preglasijo vrednote skupnosti ali celo škodujejo dobrobiti politično (namerno) spregledanih. Jelka Pirkovič opozarja, da se je človeštvo od zdavnaj zavedalo pomena skupnih vrednot, ki so podlaga za oblikovanje in obstoj skupnosti ter zagotavljajo varno okolje posamezniku. Samo skupne vrednote omogočajo ustvarjalno sodelovanje, sporazumevanje in skupno

30 Jelka Pirkovič se v *Učbeniku za upravljanje arheološke dediščine* sklicuje na ZVKD-1, ki med definicije uvršča tudi družbeni pomen dediščine kot »vrednost, ki jo ima dediščina za skupnost in posameznike in posameznike zaradi svojega kulturnega, vzgojnega, razvojnega, verskega, simbolnega in identifikacijskega potenciala ali za preučevanje strok, kot so antropologija, arheologija, arhitektura, etnologija, umetnostna zgodovina in zgodovina« (Pirkovič 2022, 51).

ZVKD-1 uporablja termin »vrednost« in ne »vrednoto«, ker gre za (matematični) seštevek posameznih vrednot. Več kot je teh posamičnih vrednot, večji je njihov družbeni pomen, kar naj bi bila hkrati spodbuda dediščinskim strokam za interdisciplinarnost (dr. Jelki Pirkovič se zahvaljujem za pojasnilo).

Zvesti obiskovalec Dušan Prešern v pogovoru s kustosinjo Vereno Perko ob gostovanju Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož z razstavo Gospodarji prehodov v stebriščni dvorani Mestne hiše v Kranju leta 2020 (foto Jelena Justin, Gorenjski muzej Kranj)

načrtovanje prihodnosti. Tudi osebne vrednote se izoblikujejo v družinskem, šolskem in širšem družbenem okolju – največkrat sovpadajo z vrednotami družbenega okolja, kjer so zgodovinsko in ideološko pogojene ter neizbežno politično obarvane. Poglejmo pobliže osebne vrednote, pri čemer nas bo zanimala njihova vsebinska povezava z dediščino.

Slovenski psiholog Janek Musek je izoblikoval štiri stopnje osebnih vrednot. Prvo stopnjo, ki obsega izpopolnitvene vrednote, izenačuje z duhovno rastjo in jo imenuje samoaktualizacijska stopnja. Druga stopnja temelji na identiteti in izobrazbi, njena ključna podlaga je dediščina določenega okolja. Vrednote, ki so ozko povezane s tradicijo in dediščino, so tudi moralne vrednote te stopnje. Tretja stopnja vključuje potenčne vrednote, kamor štejejo uspehi in dosežki, a tudi patriotizem in narodni ponos, ki so kot vrednota najprej prepoznani v širšem zgodovinsko kulturnem okolju. Četrta stopnja se nanaša na hedonske ali čutne vrednote. Te so močno povezane z uživanjem kulturnih in naravnih danosti, torej tudi z dediščino.

J. Musek deli vse vrednote na dionizične in apolonske. Prve pomenijo prepuščanje čustvenemu, druge pa zamejuje polje moralnega in izpolnitvenega. Obe vrsti dionizičnih vrednot koreninita v tradiciji in vzgoji in sta ozko povezani z doživljanjem in uživanjem kulturnega okolja. V prvi vrsti to velja za umetniška dela, ki izpolnjujejo človeštvo z lepoto in vodijo k prepoznavanju širše resnice.

Analogno tudi dediščinske vrednote delujejo neposredno na posameznika na čutni in čustveni ravni in jih tako vsaj deloma lahko označujemo kot dionizične. Njihov globlji pomen pa vsekakor učinkuje na apolonski ravni, ker z njimi posameznik izpopolnjuje svoj moralni čut. Hkrati lahko ugotovimo, da sta kultura in dediščina temeljna podlaga predvsem apolonskim vrednotam.

Zlahka opazimo, da postmodernistične težnje tudi na polju dediščinjenja dajejo prednost osebnemu in doživljajsko čutnim vrednotam, ki pogosto neopazno zasledujejo kapitalske ter neredko tudi nevidno politično usmerjeno cilje.

Postmoderna doba nalaga težko nalogo dediščinskim ustanovam, kako se odločiti pri izbiri vrednot in katerim dati prednost.

Dediščina in (poklicna) etika

Etika omogoča, da pri ohranjanju in interpretaciji dediščine ter zagotavljanju družbenih dobrobiti prepoznamo ravnovesja in zmernost med osebnim in skupnostnim ali dionizičnim in apolonskim. In navsezadnje tudi ravnovesje med politično korektno demokratičnostjo in pravičnostjo. Z upoštevanjem načela doseganja moralnega, ki mora v osnovi temeljiti vsaj na zlatem pravilu, se odstira, kako naj posameznik ravna v konkretnih okoliščinah, da bi se lahko uresničeval v svoji človeški etični razsežnosti. Odločilnega pomena je zavedanje, da potrebe postmoderne dobe kaosa potiskajo dediščinske ustanove kategorično k humanističnim ciljem. Prednostne naloge dediščinskih ustanov, posebej muzejev, postajajo učenje, druženje, povezovanje, kritični razmislek in predvsem, pogled v svojo lastno, človeško notranjost.

Ko dediščino opredelimo kot družbeno in osebno vrednoto, se soočimo v vsej razsežnosti z dihotomijo postmoderne družbe do vrednot. Kot že omenjeno, se na eni strani kaže rušilna moč nasprotovanj vsakršnim tradicionalnim vrednotam, na drugi pa je čutiti veliko potrebo po temeljnih vrednotah, ki osmišljajo življenje in človeku vračajo dostojanstvo. S tega vidika tudi lažje razumemo, da je pojem dediščine, definirane kot družbena vrednota, zgodovinsko in prostorsko pogojen ter močno odvisen od subjektivnega doživljanja posameznika in določene skupnosti. Ne preseneča torej, če je David Lowenthal že v devetdesetih letih 20. stoletja zapisal, da je dediščina neizbežno konfliktna. Le dobro desetletje kasneje je L. Smith ugotovila, da je zaradi vladnih procesov sodobne družbe dediščina hkrati tudi močno politična. Zelo dobra primera konfliktna in politično obremenjene dediščine predstavljata po drugi svetovni vojni na novo zgrajeno slovensko mesto Nova Gorica in (stara) Gorica v Italiji. Ob močno politično podprtem projektu Evropske kulturne prestolnice je bilo nenadoma izpostavljeno,

da je fašistični vodja Benito Mussolini še vedno častni občan Gorice. S pobočja Sabotina, griča nad Novo Gorico, pa se blešči velik počastilni napis s Titovim imenom. Oba, eden na strani poražencev, drugi na strani zmagovalcev, sta za seboj pustila tragično bero totalitaristične dediščine. Nobena od vpletenih strani se ji navkljub resoluciji Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu noče odpovedati.³¹ Obe strani vztrajata v imenu lastnih vrednot in politične tradicije in zapostavljata kolektivni spomin in pravičnost. Upoštevanje etičnega zlatega pravila bi vsekakor močno olajšalo pot do rešitve, sprejemljive za obe vpleteni strani in spoštljive pravičnosti za žrtve obeh režimov.

Spet lahko pritrdimo Davidu Lowentalu, ki trdi, da je »dediščina« dovzetna za tržne potrebe in je dobičkonosna. Tudi v primeru obeh Goric. Hkrati pa ugotavlja, da dediščinska trgovina ogroža zgodovinskost in mimogrede lahko iz tragičnih dogodkov kuje dobičke ter zanemarija trpljenje vpletenih. Isti avtor opozarja, da lahko »dediščina« ukrojena po okusu tržne ponudbe iz domačinov dela tepce in neotesance. Iz kulturnega konteksta iztrgani običaji zlahka spremenijo lokalno skupnost v nekakšne cirkuške medvede, ki za pest drobiža zabavajo turiste. Etika tudi v tem primeru opozarja na pravilo ravnovesja in zmernosti med osebnim in skupnostnim. Drugače povedano med dionizičnim, ki služi užitkom, in apolonskim, ki terja moralni razmislek in odgovornost za svoja dejanja.

Dediščina, priložnost za boljšo prihodnost

Od prednikov podedovane ostaline niso že kar same po sebi vrednote, četudi imajo lahko velik pomen za znanost. Ključnega pomena je interpretacija, ki na podlagi znanstvenih in drugih podatkov oblikuje kulturna sporočila in jih posreduje javnosti. Interpretacija sodi h filozofski hermenevtiki, ki je veščina razumevanja in razlage. Ameriški vodilni strokovnjak Sam Ham pravi, da je interpretacija razlaga s smislom. Neobhodna je pri časovno in kulturno oddaljenih vsebinah, kjer razumevanje omogoča širše spoznanje in znanje.

Interpretacija nagovarja na osebni ravni, kajti zgodovinska refleksija človeka se lahko razvije zgolj iz njegovega življenja samega. Nastane »na podlagi življenjskega izkustva in kot njegova lastna izvršitev v sovisju: v notranjem odnosu med zaznavami, spominjanimi predstavami, sodbami in védenji«, kot pravi slovenski filozof Dean Komel. Čutno in čustveno doživljanje je osrednjega pomena za dediščinsko interpretacijo, kar hkrati olajšuje tudi procese učenja in

³¹ Resolucija Evropskega parlamenta z dne 2. aprila 2009 o evropski zavesti in totalitarizmu (spletni vir 19: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.html, dostop: 29. 5. 2025)

pogloblja pomnjenje. Ključna je vključenost javnosti, ki izbira interpretacijske teme in sooblikuje interpretacijsko pripoved. Male, osebne zgodbe budijo sočutno doživljanje, vzpodbujajo kritični premislek in osebno refleksijo.

Vključujoča interpretacija pospešuje izkustveno, opredmeteno učenje, ki poteka v okviru skupnosti. Z vedenji skupnosti se oplajajo zakladnice znanj dediščinskih ustanov. Narašča kolektivni spomin, ki je ključnega pomena za obstanek skupnosti in temelj pravičnejše družbe. Recipročne poti učenja zmanjšujejo avtoritativni dediščinski diskurz, ki ustanovam in strokovnjakom daje prednostno vlogo v dediščinskih odločitvah.

Zaključek

Moja prihodnost ni moja nesmrtnost, je moj bližnji.
(Delsol 2019, 157)

Dediščina je v dobi postmoderne postala velika družbena tema. Na eni strani zaradi ogroženosti in uničevanj, na drugi zaradi naraščajočega zanimanja za muzeje, kulturne in naravne znamenitosti, kot odraz potreb in navad postmoderne družbe. Začetki postmoderne družbe segajo v šestdeseta in sedemdeseta leta 20. stoletja, označujejo jih protesti, okoljska gibanja in demonstracije. Postmoderna je doba civilne družbe in čas upora avtoriteti, oporekanja znanosti in veljavi ene same resnice ter nasprotovanja vrednotam moderne dobe. Navkljub radikalnim spremembam pa se značilnosti moderne še vedno nadaljujejo, npr. liberalizem, oboroževalna tekma in vojne. Nadaljujeta se tudi imperializem in neokolonializem, ki se s pomočjo sodobnih komunikacijskih tehnologij širita prek kulture in izobraževanja v vsak kotiček sveta. Če povzamem besede tržaškega pisatelja Claudia Magrisa, je postmoderni človek spričo kaotičnega sveta osamljen, odtujen in razočaran, hkrati pa ne smemo pozabiti, da kljub relativnemu izobilju živi slabše. Trpi zaradi izgube smisla, zato sveta preprosto več ne razume.³² Kaj lahko torej dediščina ponudi človeku postmoderne? Kako se lahko odzove na potrebe sodobne družbe, ki se kažejo kot iskanje osebne in skupnostne identitete, kot potreba po trajnostnem učenju, druženju in povezovanju ter osmišljanju življenja? Dediščina ni panacea, ali zdravilo za vse, je pa navkljub temu neprecenljivega pomena za človeštvo in nenadomestljiva. Enkrat uničena, za vedno uničena. Ob številnih radikalnih spremembah postmoderne, k čemur sodi

³² Claudio Magris ob priliki pogovora med režiserjem Aleksandrom Sokurovom in Aliono Šumakovo v gledališču Giuseppe Verdi v Gorici 15. 7. 2025 (spletni vir 20: <https://www.noviglas.eu/ruski-reziser-aleksander-sokurov-v-gorici-o-filmski-umetnosti-mejah/>, dostop: 2. 8. 2025)

tudi rušenje vrednot in odpor do uveljavljenih, avtoritarnih družbenih struktur, je dediščina obveljala za družbeno vrednoto. Sintagma dediščina so ljudje osvetljuje bistvo, da je dediščina ključni dokument in vir človekovanja. Participatorno in vključujoče dediščinjenje prinaša mnoge dobrobiti skupnostim. Povezuje jih in pospešuje socialne procese vključevanja. Z novimi znanji o lastni preteklosti veča ponos in občutke pripadnosti.³³

Dediščina na družbene in individualne potrebe sodobnega človeka odgovarja večidel posredno, s pomočjo interpretacije, ki omogoča nova spoznanja in vzpodbuja kreativne procese. Odpira pot k vseživljenjskemu učenju. Instrumentalni razum potrošniške družbe oplaja z razsežnostmi konvivalnih in hermenevtskih znanj. Prek kolektivnega spomina zvišuje stopnjo demokratičnosti družbe. Z doživljajskim učenjem o naravi in spoznavanjem sočloveka zdravi rane neosebne relativizma. S povezovanjem in dejavnim druženjem se otreša individualizma. Na osebni ravni povezuje sodobnega, odtujenega človeka z bitnostjo življenja in mu vrača dostojanstvo. Dediščina razpira človeka v presežnostno in ga potiska na primarno polje etike, ki »odgovarja na vprašanja, kako naj se človek uresničuje v svoji človečnosti«.

Naj zaključimo z besedami Martina Bubra: »Bistva človeka ni moč najti v izoliranih posameznikih, kajti povezanost človeške osebe z njeno generacijo in z njeno družbo je bistvena; morali bi torej spoznati bistvo te povezanosti, če hočemo spoznati bistvo človeka. Dediščina izpričuje in dokazuje povezanost posameznika z družbo skozi celotno dobo človekovanja. Lahko torej rečemo, da uteleša človekovo bit in esenco učlovečenja. Je edinstveni vir človekovanja, ki se udejanja prek osebnega prevzemanja zgodovinskih izkušenj iz kulturnega zaklada človeštva. Na tej točki lahko zatrdimo, da dediščina postmoderno dobo z značilnostmi posthumanizma presega in jo odpira v novi humanizem.«

Kaj pa muzeji? Sodobni muzeji so humanistične ustanove, ki s svojim znanjem, povezovanjem in zasidranostjo v skupnosti osmišljujejo življenje posameznikov in skupnosti. So trajni braniki vrednot in zvesti varuhi človekovanja – ali pa niso muzeji.

Nekaj izbrane literature in priporočenega branja

Aleksijević, Svetlana. 2022. Čas iz druge roke. Poslednji Sovjeti. Ljubljana: Cankarjeva založba.

³³ ICOMov kodeks poklicne etike. International Council of Museums. Ljubljana: ICOM, Mednarodni muzejski svet, Slovenski odbor, spletni vir 21: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/Slovenian.pdf> (dostop: 2. 8. 2025).

- Applebaum, Anne.** 1995. *Between East and West: Across the Borderlands of Europe*. London: Papermac/Macmillan.
- Assmann, Jan.** 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babel, Isak.** 2019. *Zgodbe iz Odese*. Ljubljana: Beletrina.
- Babić, D.,** 2018. Ekomuzej – poziv k participativnemu upravljanju z dediščino. V: Štepec, D. in Hazler, V. (ur.) *Dežela kozolcev. Muzeji na prostem in ekomuzeji kot izziv sodobnemu varstvu in popularizaciji kulturne dediščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 67–86.
- Bauman, Zygmunt.** 2018. *Retrotopija*. Ljubljana: Založba /*cf = Bauman, Zygmunt. 2017. *Retrotopia*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt.** 2016. *Postmoderna etika*. 1. izd. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Buber, Martin.** 1999. *Problem človeka*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.
- Delsol, Chantal.** 2019. *Sovraštvo do sveta: totalitarizmi in postmoderna*. Ljubljana: Družina.
- Desmet, Mattias.** 2023. *Psihologija totalitarizma*. Ljubljana: Sanje.
- Ėpštejn, Mikhail.** 2012. *Znak_vrzeli: o prihodnosti humanističnih ved*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Frankl, Victor E.** 2025. *Moj odgovor življenju*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Harrison, Rodney.** 2020. *Heritage. Critical Approaches*. New York, London: Routledge.
- Howard, Peter.** 2003. *Heritage: management, interpretation, identity*. London: Continuum.
- Latour, Bruno.** 2021. *Nikoli nismo bili moderni : esej iz simetrične antropologije*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Lowe, Keith.** 2012. *Podivjana celina*. Ljubljana: Založba: Modrijan.
- Lytard, Jean François.** 2002. *Postmoderno stanje - poročilo o vednosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo. *Analecta = La Condition postmoderne : rapport sur le savoir*. Pariz: Minuit, 1979.
- Patočka Jan.** 2021. *Krivoverski eseji o filozofiji zgodovine*. Ljubljana: KUD Apokalipsa.
- Perko, Verena:** Družbena vloga (slovenskih) muzejev in kulturne dediščine. Zbornik XX. Zborovanja SMD, Tolmin, 23.–24. 9. 2022, 7–22.
- Perko, Verena, Jelka Pirkovič.** 2025. Arheologija za javnost, muzeji in arheološka dediščina v prostoru. *Argo : časopis slovenskih muzejev* 68 / 1, 20–33.
- Perko, Verena.** 2014. *Muzeologija in arheologija za javnost: Muzej Krasa*. Ljubljana: Kinetik, zavod za razvijanje vizualne kulture.
- Perko, Verena.** 2023. Arheologija za javnost, muzeji in odnos do človeških telesnih ostankov. *Arheo*, 40, 89–100.
- Petkovšek, Robert.** 2021. Kaj je etika in zakaj ravnati etično? *Bogoslovni vestnik* 81/4: 991–
- Schama, Simon.** 1995. *Landscape and Memory*. New York: Vintage Books, 75–134.

Smith, Laurajane. 2006. Uses of Heritage. London and New York: Routledge.

Šola, Tomislav. 2003. Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM.

Taylor, Charles. 2000. Nelagodna sodobnost. Ljubljana: Študentska založba.

Todd, Emmanuel. 2024. La défaite de l'Occident. Paris: Gallimard.

Waterton, Emma, Watson, Steve, 2015, The Ontological Politics of Heritage; or Ho Research Can Spoil a Good Story, in: Emma Waterton, Steve Watson (eds.) The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage, Palgrave Macmillan, Hampshire, 21–29.

Elektronski viri

Council of Europe: Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. 2005, <https://rm.coe.int/1680083746> [dostop: 17. 7. 2025].

ICOMOS, ICCROM and UNESCO: The Nara Document on Authenticity. 1994. https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/convern8_02_jjokilehto_ing.pdf [dostop: 17. 7. 2025].

ICOMOS, The International Charter for the conservation and Restoration of Monuments and Sites. 1964. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/venice_e.pdf [dostop: 17. 7. 2025].

ICOMOS: Charter on Principles on Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage. 2003. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/structures_e.pdf [dostop: 17. 7. 2025].

ICOMOS: Charter on the Interpretation and Presentation of Heritage Sites (Ename Charter). 2008. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf [dostop: 17. 7. 2025].

<https://www.britannica.com/event/Second-Vatican-Council> [dostop: 11. 7. 2025].

<https://www.bard.edu/faculty/thomas-chatterton-williams> [dostop: 20. 6. 2025].

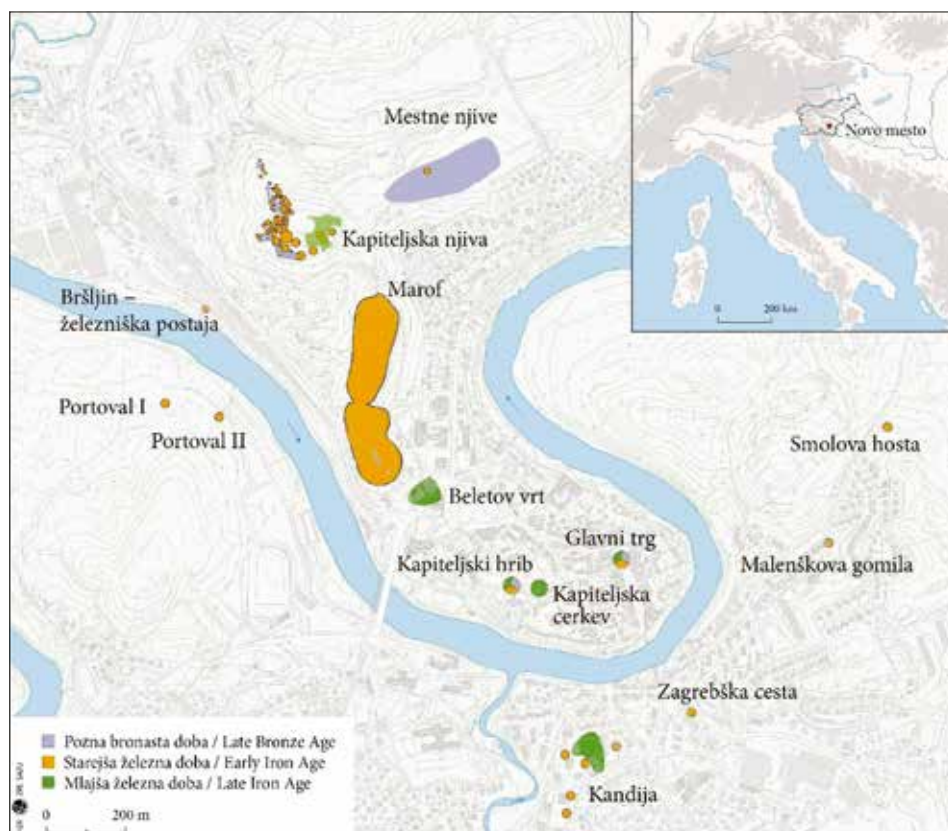
<https://www.heritagecouncil.ie/about/what-is-heritage> [dostop: 9. 6. 2025].

NOVO MESTO – MESTO SITUL

Uvod

Uvodno poglavje v arheološko preteklost Novega mesta najbolje orišejo besede Toneta Kneza, zapisane že leta 1972 v knjigi *Novo mesto v davnini*:

»Presenetljivo se sliši, da ima kraj, ki se imenuje Novo mesto in je bilo ustanovljeno šele v poznem srednjem veku, leta 1365, tako dolgo in imenitno arheološko preteklost, kot le malokatero slovensko mesto z veliko starejšimi mestnimi

Slika 1: Karta bronastodobnih in železnodobnih najdišč Novega mesta. Po Križ, 2019, 14.

pravicami. Pravno zgodovinsko je Novo mesto staro šele dobrih šeststo let, dejansko pa segajo njegove mestne zasnove daleč nazaj v prazgodovinski čas, tako da se mesto danes že ponaša s tri tisočletno naselitveno tradicijo. Ob tem se nam razumljivo zastavlja vprašanje, kje je bilo Staro mesto v Novem mestu? Kje je stalo, kako smo ga odkrivali, kakšne so njegove razsežnosti in kako se je v Starem mestu živelo in umiralo?»

Umestitev v čas

Starejša železna doba, ki je dobila ime po pomembni surovini tistega časa, železu, obsega čas med 8. in 4. stol. pr. n. št. To obdobje imenujemo tudi halštatsko obdobje, po pomembnem arheološkem najdišču Hallstatt v Avstriji. Novo mesto je eno izmed najpomembnejših prazgodovinskih arheoloških najdišč v Evropi, še posebej v obdobju starejše železne dobe oz. v času cvetočega dolenjskega halštata. Prva arheološka izkopavanja so v Novem mestu potekala že 1890. leta. V zadnjih 30 letih so intenzivne raziskave Novega mesta prinesle izjemno in neprecenljivo arheološko dediščino. Ta opredeljuje Novo mesto kot knežji sedež halštatske družbe. Med vsemi arheološkimi najdišči velja izpostaviti utrjeno prazgodovinsko naselbino na Marofu s pripadajočima grobiščema Kapiteljsko njivo in Mestnimi njivami ter prazgodovinsko grobišče v Kandiji.

Slika 2: Tovorni konj, ki ga na povodcu vodita moža v dolgih tunikah, detajl prizora na situli. Novo mesto, Kandija, situla 2, grob IV/3. Foto: Borut Križ.

Slika 3: Raznobarvne steklene jagode. Novo mesto, Kapiteljska njiva, različni grobovi. Foto: Borut Križ.

Na območju Slovenije je bilo več različnih kulturnih skupnosti, katerih razprostranjenost se zelo dobro ujema s sedanjimi slovenskimi pokrajinami. Dolenjska skupnost je v starejši železni dobi dosegla najvišji vzpon. Novo mesto in številna druga najdišča Dolenjske (Stična, Magdalenska Gora, Dolenjske Toplice, Šmarjeta ...) so bila v starejši železni dobi pomembna gospodarska in kulturna središča.

Zaradi obilice železove rude in njene enostavne dostopnosti – saj so jo lahko pobirali kar po površju, brez potrebe po rudarjenju – je prebivalcem Novega mesta in Dolenjske njena predelava omogočila velik gospodarski razcvet. Železo je postalo temelj obsežne trgovine, ki je segala tudi v zelo oddaljene kraje, kar potrjujejo številni uvoženi predmeti, najdeni v bogatih grobovih Novega mesta. Pomembna gospodarska panoga je bila tudi izdelava raznobarvnih steklenih jagod. Steklo so obarvali z naravnimi oksidi, kot so železo, kobalt, baker in mangan. Zaradi velike količine steklenih jagod, odkritih na Dolenjskem in v Novem mestu, bogatih nahajališč kremenovega peska in veliko gozdnatih površin, kljub odsotnosti peči za taljenje stekla, predvidevamo, da je šlo za domačo proizvodnjo. V starejšeželeznodobnih najdiščih drugod po Evropi je število steklenih jagod neprimerno manjše, kra priča o posebnem pomenu te obrti na Dolenjskem. Halštatski trgovci iz Novega mesta so tako trgovali z železom, železnimi izdelki in steklenimi jagodami, v zameno pa so domov prinašali sol iz Hallstatta, jantar

z obal Baltskega morja, zlato iz Alp ali zlatonosne reke Drave, vino in prestižne lončene posode iz Sredozemlja ter izjemne bronaste izdelke iz etruščanskega sveta. Verjetno pa vsi ti dragoceni predmeti niso piršili na Dolenjsko le s trgovino, temveč tudi kot darila ali celo vojni plen.

Situle Novega mesta

Med najpomembnejše izdelke starejše železne dobe na Dolenjskem sodijo bronaste vedrice –situle. V Novem mestu je bilo doslej odkritih 16 bronastih situl, od katerih jih je 9 okrašenih, zato mesto upravičeno nosi naziv mesto situl. Njihovo število in kakovost pričata o gospodarskem, duhovnem in kulturnem razcvetu takratne družbe ter o obstoju domače delavnice. Situle sodijo v 5. in 4. stol. pr. n. št. Izdelane so iz tanke bronaste pločevine, na vrhu pa imajo ročaj. Plašči situl so lahko gladki in neokrašeni ali pa bogato okrašeni z motivi, razporejenimi v pasovih. Pri figuralno okrašenih posodah se pripoved odvija skozi upodobitve človeških in živalskih figur, ki so vedno prikazane v profilu. Prikazujejo življenje višjega sloja halštatske družbe, ki je bila v 1. tisoč. pr. n. št. izrazito razslojena. Čeprav za to obdobje na območju današnje Slovenije nimamo pisnih virov, situlske

Slika 4: Bronaste, figuralno okrašene situle. Novo mesto, Kandija in Kapiteljska njiva. Foto: Bojan Radovič.

Slika 5: Praznik situl, festival prazgodovinskega življenja in kulinarike, 2022.
Foto: Filip Markovič.

pripovedi predstavljajo temelj za razumevanje življenja prednamcev. Situlski prizori prikazujejo slavnostne sprevode bojevnikov in konjenikov, trgovce, vozove, dvoboje, plese, obredna darovanja, pivske svečanosti, tekme z vozovi, rokoborbe, lovske scene, ribolov, erotične prizore in obredno oranje. Bogato okrašene bronaste situle so služile kot prestižno namizno in protokolarno posodje, namenjeno najuglednejšim članom skupnosti.

Na koncu

Izjemna in bogata arheološka dediščina Dolenjske in Novega mesta je na ogled na stalni arheološki razstavi *Arheološka podoba Dolenjske* v Dolenjskem muzeju Novo mesto. Priprave za ureditev Arheološkega parka Situla na zavarovanem

arheološkem območju Marofa potekajo že vrsto let. Tako bo prostor parka nudil lokalni in širši javnosti predstavitev vrhunske arheološke dediščine, turistične, rekreacijske in izobraževalne vsebine.

V sodelovanju z Mestno občino Novo mesto in Zavodom Svitar v Dolenjskem muzeju nastaja Festival prazgodovinskega življenja in kulinarike – Praznik situl, ki obiskovalcem nudi celodnevno doživetje in poglobljeno razumevanje bogate arheološke dediščine Dolenjske. Dogodek temelji na podlagi rezultatov številnih arheoloških raziskav doma in v tujini ter na spoznanjih eksperimentalne arheologije.

Na Prazniku situl so predstavljene rekonstrukcije oblačilne kulture, opreme, običajev, kulinarike, rokodelskih obrti in vsakdanjega življenja v času starejše železne dobe na Dolenjske. Festival tako na doživet in poučen način oživlja življenje naših prednikov ter povezuje znanstvena spoznanja z izkustveno zgodbo, ki jo lahko obiskovalec sam začuti in podoživi.

Arheologija za javnost, kar Praznik situl zagotovo predstavlja, omogoča, da sodobna družba arheološko dediščino razume ne le kot svojo pravico, ampak tudi kot vrednoto prostora, iz katerega izhaja, ter čuti dolžnost do njenega ohranjanja zanamcem.

Arheologija za javnost tako pospešuje vključevanje arheološke dediščine v sodobno družbo in družbeno osmišlja delo arheologov (Perko 2014, 252).

Literatura

Knez, T. 1972, *Novo mesto v davnini*. – Novo mesto.

Križ, B. 2012, *Odsevi prazgodovine v bronu. Situlska umetnost Novega mesta*. – Novo mesto.

Križ, B. 2019, *Kapiteljska njiva. Način pokopa v starejši železni dobi. Novo mesto VIII. Carniola Archaeologica 8*. – Novo mesto.

Perko, V. 2014, *Muzeologija in arheologija za javnost: Muzej Krasi*. – Ljubljana.

Zrcalce na steni povej

Most na Soči je izjemno arheološko najdišče z odkritimi sledovi poselitve iz bronaste, železne in rimske dobe ter z najdbami iz zgodnjega srednjega veka. Ob več kot 7000 raziskanih grobov se zato ne čudimo, da smo med izvedbo arheoloških raziskav leta 2016 odkrili in raziskali še enega. Bolj neverjetno je dejstvo, da je bil ta žgani grob odkrit ob spremljanju gradbenega izkopa jame za temelj betonskega droga za elektriko, v velikosti le 1 x 1 m.

Izkop smo izvedli na Lipičarjevem vrtu. Parcela leži na severnem delu prostranega železnodobnega grobišča, od koder so znani tudi posamični rimskodobni grobovi. Rimljani so sicer svoje novo pokopališče osnovali na desnem bregu Idrije, vzhodno od naselbinskega prostora.

Med strojnim odstranjevanjem vrhnje zemeljske plasti se je na globini 85 cm pojavila siva lapornata plošča, ki je nakazovala možnost obstoja žganega groba. Takšne grobove so na območju Mosta na Soči in širše po Posočju praviloma prekrivali s kamnitimi ploščami. Dokaz, da je v tem primeru res šlo za žgan grob, je bila močno črnikasta plast zemlje, ki je ležala pod odstranjeno ploščo, kar je značilno za grobove z ostanki grmade. Grobna jama je bila namreč zapolnjena z zогlenelimi koščki lesa, drobcji sežganih človeških kosti in zemljo, vkopana pa je bila do ravne apnenčaste skale, ki so jo z zahodne strani obdajale zložene lapornate plošče.

Podatki, ki smo jih imeli na voljo – lapornata plošča, ki je prekrivala žgan grob z enostavno grobno konstrukcijo, so nakazovali na to, da smo bili na poti odkritja še enega izmed tisočeri h železnodobnih žganih grobov. Sledilo je presenečenje. Grobni pridatki so pokazali, da gre za rimskodoben pokop. V nadaljevanju izkopa so bili namreč v močni žganini odkriti svinčeni okvir ogledalca, deli keramične oljenke in steklene jagode ogrlice – tipični pridatki rimskodobnih ženskih pokopov. Na podlagi teh značilnih predmetov lahko sklepamo, da je bila v grobu pokopana neznana ženska iz 4. stol. n. št.

Tradicija pokopavanja na tem prostoru sega v železno dobo, saj se območje nahaja znotraj prostranega železnodobnega grobišča. Rimljani so verjetno že ob koncu 1. stol. pr. n. št. osnovali svoje pokopališče na desnem bregu Idrije in s tem

Slika 1: Pogled na rimskodoben žgan grob z Lipičarjevega vrta na Mostu na Soči (foto: Miha Mlinar)

poskušali opustiti starejšo navado pokopavanja na levem bregu Idrijce. Vendar jim je to očitno le delno uspelo.

Čeprav je bil pokop na Lipičarjevem vrtu opravljen že več stoletij po vzpostavitvi rimske oblasti na v tem prostoru, je iz obrednih značilnosti jasno razvidno izrazito spoštovanje lokalnih, globoko zakoreninjenih posoških železnodobnih tradicij.

Zaklad iz skrinjice

Pred več kot dvajsetimi leti je najditelj v Goriški muzej prinesel »stare kovance«, ki jih je s pomočjo detektorja za kovine izkopal v bližini kobariškega železnodobnega in rimskega naselja na Gradiču. To je vzpetina nad Kobaridom, znana po cerkvi sv. Antona in kostnici, v kateri je pokopanih več kot 7000 italijanskih vojakov, padlih v soški moriji prve svetovne vojne. Na vznožju griča, le nekaj sto metrov zahodno od kostnice, leži še eno izjemno arheološko najdišče. Pod vodstvom Nade Osmuk so arheologi raziskali ostaline predkrščanskega svetišča, ki so ga ob koncu železne dobe in v rimskem času obiskovali častilci. Na tem mestu so božanstvom v zahvalo darovali različne votivne predmete. Del tega bogastva je na ogled na stalni razstavi Tolminskega muzeja.

Vrnimo se k novcem. Ti so bili zakopani pod markantno skalo, v neposredni bližini stare poti, ki je vodila z Gradiča proti drugemu znanemu kobariškemu

Slika 2: Pogled na Gradič pri Kobaridu (foto: Miha Mlinar)

najdišču, Tonovcovemu gradu. Glede na strokovno opravljeno numizmatično analizo so novci iz začetka 2. pol. 2. stol. pr. n. št. Gre za skupen zakop rimskih republikanskih srebrnih in bronastih novcev ter noriških srebrnikov, kar pomeni, da so bili ti sočasno v uporabi kot plačilno sredstvo.

Domačinom je lokacija najdbe znana pod imenom Skrinjca. *Nomen est omen*, bi rekli stari Latinci. Da, ime ima v tem primeru res svoj pomen. V »skrinjici« se je tokrat res skrival zaklad preteklosti.

Dolgoživa lovska tradicija

Srednja kamena doba ali mezolitik je arheološko obdobje med starejšo kameno dobo (paleolitik) in mlajšo kameno dobo (neolitik). Zajema čas po zadnji poledenitvi, približno med 8000 in 5000 let pr. n. št. Tedaj so se ljudje v celoti preživljali z lovom in nabiralništvom, njihovo glavno orožje pa je bil lok. Z njim so povezani tudi značilni drobni kamniti izdelki – mikroliti, majhna orodja, ki so jih zaradi velikosti pritrčili na vrh lesenega toporišča in tako izdelali sestavljeno puščično ost.

V Posočju je bilo v zadnjih 25 letih odkritih približno deset višinskih mezolitskih najdišč na prostem. Največ jih leži na prisojnih legah nad levim bregom reke Soče, na zatravljenih prostranstvih še danes živih pašnih planin – Kašine, Leskovce in

Slika 3: Območje kamenodobnega najdišča na planini Pretovč z lovsko kočjo v ozadju (foto: Miha Mlinar)

Zaslapa pod Krnom, Pretovča pod Mrzlim vrhom ter Zappleča in Zaprikraja nad Drežniškimi Ravnami.

Prvo arheološko raziskano mezolitsko najdišče v Posočju – in hkrati prvo znano najdišče v slovenskih gorah – je planina Pretovč. Tam sta Inštitut za arheologijo ZRC SAZU in Tolminski muzej leta 2004 izvedla manjša izkopavanja. Arheološka sonda je bila izkopana nad potjo, ki vodi s planine Pretovč proti planini Sleme. Odkritih je bilo več sto značilnih mikrolitskih kamenih orodij in odbitkov, ki so omogočili zanesljivo opredelitev najdišča. Med izkopavanjem je bila najdena tudi večja količina majhnih odbitkov in lusk, ki nastanejo pri izdelavi in popravljanju kamenih orodij. To kaže, da so se kamenodobni lovci na Pretovču dlje časa zadrževali, si tam postavili poletni lovski tabor in od tam odhajali na lovske pohode.

Genius loci Pretovča je vsekakor tisočletna lovska tradicija. Najdišče sezonskega tabora kamenodobnih lovcev namreč leži le nekaj deset metrov stran od lovske kočje današnjih tolminskih lovcev.

Literatura

Kos, P., B. Žbona Trkman 2009, A hoard of Roman Republican and Norican coins from the vicinity of Kobarid / Zakladna najdba rimskih republikanskih in noriških novcev iz okolice Kobarida. – *Arheološki vestnik* 60, 271–282.

- Mlinar, M. 2017**, Rimski grob z zrcalcem z Lipičarjevega vrta na Mostu na Soči. – *Studia Universitatis Hereditati*, vol. 5/2, 37–45.
- Mlinar, M. 2020**, *Most na Soči. Arheološke raziskave v letih 2000–2016 na levem bregu Idrijce / The 2000–2016 archaeological investigations on the left bank of Idrijca*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 43.
- Turk, M., M. Mlinar, J. Turk, J. Bizjak, P. Jamnik 2005**, Plano mezolitsko najdišče na planini Pretovč. – *Arheološki vestnik* 56, 37–47.
- Turk, M. 2006**, Mezolitski lovci pod Krnom. – V: T. Cevc (ur.): *Človek v Alpah, Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*, 71–81, Ljubljana.
- Turk, M., T. Podobnik 2024**, Leskovca I in II, plani najdišči kamnitih artefaktov na planini Leskovca v Krnskem pogorju Leskovca I and II, Stone Age open-air sites on the Leskovca alp in the Krn Mountains. – *Arheološki vestnik* 75, 7–38.
- Svoljšak, D., B. Žbona Trkman 1985**, Načini pokopa v prazgodovini Posočja. – V: *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici*, Materiali 20, 87–89, Novi Sad.

Boštjan Laharnar, kustos za prazgodovino, Narodni muzej Slovenije

NEKAJ NOVOSTI RAZISKOVANJA SITUL IN SITULSKE UMETNOSTI NA SLOVENSKEM

Situlska umetnost je bila ena od številnih tem, o katerih je razmišljal, jih študiral, poglobljeno raziskoval in o njih pisal prof. Jože Kastelic (1913–2003) – odličen poznavalec antike in izjemen vsestranski erudit. Kdorkoli se danes ukvarja s to temo, ne more mimo njegovih temeljnih del, kot sta besedilo o situli z Vač iz leta 1956³⁴ in študija Umetnost situl od Pada do Donave v katalogu velike mednarodne razstave *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*.³⁵

Železnodobno situlsko umetnost vrezovanja in iztolčevanja podob v pločevino bronastih posod, čelad in druge vojaške opreme ter nakita so gojili med Bologno, najdišči kulture Golasacca, picenskimi in venetskimi središči, retijskimi dolinami zgornjega Poadižja in Tirolske, vse do vzhodnih Alp, Dolenjske, Zasavja in histrskiega Nezakcija. Situlska umetnost je vzniknila po bližnjevzhodnih, grških in etruščanskih vzorih v 7. stoletju pr. n. št. ter se na opisanem obsežnem in etnično pisanem območju razvijala v regionalnih različicah vse do svojega zenita v 4. stoletju pr. n. št.³⁶

Značilnosti situlske umetnosti so ploskovita stilna obravnava s plitvimi reliefnimi upodobitvami v profilu, velika podobnost med ponavljajočimi se figurami in dopolnjujoča se kompozicija.³⁷ Brez dvoma predstavlja najpomembnejšo obliko likovnega izražanja starejše železne dobe, hkrati pa gre za prvo množično upodabljanje v pozni prazgodovini na območju današnje Slovenije in njene okolice.³⁸ Zato ostaja situlska umetnost stalni predmet raziskav in študij.

Glede razlage vsebine in sporočil situlske umetnosti, ki kljub precejšnji raznolikosti nima preveč razkošnega ikonografskega repertoarja, se raziskovalci že dolgo gibljejo med dvema izhodiščnima tezama. Prva razlaga situlske podobe kot prizore iz vsakdanjega življenja halštatske aristokracije, ki je uživala ob simpozijalnih pojedinah z glasbo ter se dokazovala v športu, lovu in vojskovanju.

³⁴ Kastelic 1956.

³⁵ Kastelic 1962, 31–59 (= Kastelic 1988, 100–115).

³⁶ Lucke, Frey 1962; Frey 1969; Kastelic, Mansuelli, Kromer 1965; Gabrovec 1976–1977, 115–124; Calzavara Capuis 1993; Turk 2005; Teržan 2007, 81–90; Laharnar, Turk 2017, 94–115; Zaghetto 2017, sl. 13.

³⁷ Kastelic 1962, 31–59 (= Kastelic 1988, 100–115); Gabrovec 1976–1977 (1979), 115–123; Teržan 2007, 83.

³⁸ Turk 2005, 9–15.

Druga pa pravi, da situlski prizori v glavnem služijo ponazoritvi mitov ali epov, ki so imeli pomembno vlogo v kulturnih predstavah in religiji železnodobnih ljudi.³⁹ Ali kot je napisal Kastelic za primer situle z Vač: »logično se uvršča med vrhunska dela evropske prahistorične umetnosti: radosti življenja – dirke, gostija, bojne igre – so vpletene v htonični kult in v dalji odražajo stari mediteranski mit trojanske vojne. Majhna, na videz v provinci osamljena umetnina pa odgovarja na osrednja vprašanja človekovega življenja in smrti z govorico, ki je razumljiva vsem.«⁴⁰ Na tem mestu kratko povzemam predstavitev na letošnjem Valičevem dnevu, posvečenem spominu na prof. Kastelica. Izpostavljam najodmevnejše novosti raziskovanja situlske umetnosti in z njo povezanih arheoloških najdb v zadnjih dveh desetletjih na Slovenskem. Te zajemajo nove najdbe, ki so okrašene v maniri situlske umetnosti, zanimive ugotovitve o že dolgo znanih spomenikih in nekatere sveže interpretacije.

Situla z Gradca pri Krnu

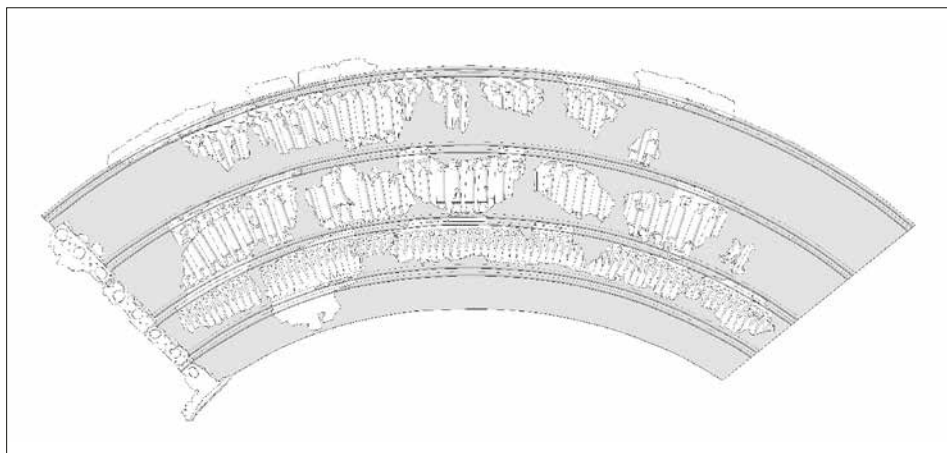
Gradec je manjši holm (931 m n. m. v.) blizu vasi Krn pod istoimensko goro v Posočju. Čeprav bi pričakovali, da značilni toponim nakazuje naselbinsko arheološko najdišče, je bila vzpetina v železni dobi urejena kot grobišče in morda tudi kot sveto mesto, kjer so izvajali daritvene obrede. To dejstvo potrjujejo številne najdbe, ki jih je nelegalno pridobil zbiratelj starin s pomočjo detektorja kovin, kasneje pa so bile njihove okoliščine znanstveno potrjene z arheološkimi raziskavami, ki so razkrile železnodobne grobove in okoliščine detektorskih najdb.⁴¹ Med njimi gre osrednje mesto bronasti situli. Ta ima na ohranjenih delih zgornjega figuralnega friza upodobljen sprevod v levo usmerjenih mož v dolgih oblačilih (hitonih) z obrobljenim spodnjim zaključkom in ploskimi pokrivali, baretkami. Ohranjeni deli srednjega figuralnega friza prikazujejo sprevod v desno usmerjenih mož, ki so v enaki opravi kot možje s prvega friza, razen moža v kratkem oblačilu zvončaste oblike oz. tuniki z razširjenim spodnjim delom in zaključno obrobo. Ta figura ima v primerjavi z ostalimi večjo glavo, noge in stopala ter poudarjene ustnice.

Oblika plašča situle, ikonografski program njenih figuralnih frizov in stil ornamentalnega friza kažejo značilnosti situlskih spomenikov iz obdobja od konca 6. in začetka 5. do 4. stoletja pr. n. št. V prid mlajši dataciji nakazujeta izvedba

³⁹ Teržan 2007, 83; Teržan 2020, 198.

⁴⁰ Kastelic 1956, 6.

⁴¹ Laharnar, Mlinar 2022; Knific et al. 2021.

Slika 1: Risba plašča situle z Gradca pri Krnu (po Laharnar, Mlinar 2022, Priloga 1, risba Ida Murgelj).

okrasa na spodnjem frizu in podoben element dvojnih iztolčenih reber med frizi. Okrašen je z izjemno natančno vrezanim in iztolčenim stiliziranim rastlinskim motivom, ki je po izvedbi zelo podoben okrasu frizov situle iz Valične vasi v dolini Krke na Dolenjskem ter situli iz Kuffarna v Spodnji Avstriji.⁴²

Po drugi strani pa je krnska upodobitev procesije mož najbolj podobna spomenikoma situlske umetnosti iz severne Italije. Prva je upodobitev na zgornjih dveh frizih situle z grobišča pri kraju Pieve d'Alpago blizu Belluna,⁴³ druga na frizih situle z najdišča pri mestecu Caravaggio, južno od Bergama.⁴⁴ Situla iz Pieve d'Alpago je bila verjetno izdelana konec 6. stoletja oz. okoli leta 500 pr. n. št. Na več mestih je bila popravljena, kar nakazuje, da je bila zakopana pozneje, tekom 5. stoletja pr. n. št., ko so jo nasledniki njenih prvih lastnikov uporabili kot žaro.⁴⁵ Situla iz Caravaggia, kjer procesija na obeh frizih vodi v desno, figure spodnjega friza pa so opazno manjše od zgornjih, je datirana v prvo polovico 5. stoletja pr. n. št.⁴⁶

Sprevod moških istega ranga ali statusa se na situli iz Pieve d'Alpago zvrsti pred spodnjim frizom z dinamično uprizoritvijo ljubezenskih prizorov in rojstva, kar gre morda razumeti kot obeleževanje in čaščenje ohranjanja in nadaljevanja rodu ter njegove legitimizacije.⁴⁷ Upodobitev spreveda mož na situli iz Caravaggia, med

⁴² Nebehay 1993, 15–17, t. 7–9, Priloga 1; Teržan 2014, 110–111, sl. 3.

⁴³ Gangemi 2015, 113–117, sl. 3, t. 1–2.

⁴⁴ Voltolini 2020, 29–48, t. 1.

⁴⁵ Gangemi 2013, 283–287, 293–294; Gangemi 2015, 114.

⁴⁶ Voltolini 2020, 44.

⁴⁷ Gangemi 2013, 284–285; Gangemi 2015, 114–116.

katerimi je mož s palico, verjetno prvi med enakimi (*primus inter pares*), bržkone prikazuje kulturno ceremonijo. Tudi ta se je odvijala med moškimi istega ranga ali statusa, morda kot očiščevalna procesija pred ali po žrtvovanjih.⁴⁸ Upodobitve sprevodov je v situlski umetnosti moč razumeti kot metafore v povezavi z žrtvovanjem ljudi in živali ali obredi prehoda (*rites de passage*), povezanih s smrtjo, rojstvom, iniciacijo, poroko, obredi plodnosti ipd.⁴⁹

Najbolj vznemirljivo ostaja vprašanje, kdo je »veliki mož« v krnskem sprevodu. Je res prvi med enakimi? Je žrtev? Ali ga čaka obred prehoda, povezan z iniciacijo? Pri poskusu naše interpretacije smo se navezali na študijo Bibe Teržan, ki je analizirala presenetljive podobnosti med pustnimi šemami severovzhodne Slovenije in motivi situlske umetnosti ter figuralnimi upodobitvami na keramiki halštatskih skupnosti vzhodnoalpskega in panonskega sveta. Posebno pomenljiva se zdi podobnost med motivi oranja in simplegme v klasični situlski umetnosti ter pustnim oranjem in vlečenjem ploha, ki je povezano z vsakoletnim obredjem čaščenja plodnosti in rodovitnosti.⁵⁰ Naša teza je, da tudi edini drugačni mož na krnski situli nosi masko – kar nakazujeta povečana glava in izrazito poudarjene ustnice. Pri tem se sama po sebi ponuja primerjava s pustnimi maskami »ta grdih« v Drežnici pod Krnom, katerih obličja so najprimitivnejša, izrazito arhaična in veljajo za najstarejšo obliko tega izročila.⁵¹ Velja poudariti, da je maska »ta grdega« povezana s fantovsko iniciacijo.

Pri Niku Kuretu beremo: »V prejšnjih časih je moral fant narediti takšno leseno obličje, če je hotel biti sprejet v fantovsko družbo. Stroga fantovska žirija je smela obličje zavrnilo, če ji ni bilo všeč. Zgodilo se je, da je fant moral narediti tudi po dvajset obličij in je šele enaindvajseto našlo milost pri strogih sodnikih ...«⁵² Etnologinja Tina Volarič dodaja, da je fantovščina v Drežnici organizirana po strogih hierarhičnih načelih, sam obred drežniške fantovske iniciacije pa ostaja velika skrivnost drežniških običajev. S sprejetjem v fantovščino *mulo* postane *pwòb*.⁵³

Že Teržanova se je na primeru pustnih šem panonske Slovenije spraševala, ali je možno, da gre za dolgo obredno tradicijo, ki bi segala celo v halštatsko obdobje, in kako premostiti tako dolgi vek, tako dolgoživ spomin.⁵⁴ Zdi se, da je to vrzel lažje premostiti v Posočju kot v vzhodni Sloveniji, saj je posoški hriboviti svet vendarle

48 Voltolini 2020, 41–44.

49 Teržan 2001, 211, op. 21.

50 Teržan 2001, 207–219.

51 Kuret 1984, 393–395, sl. 212.; Volarič 2008, 51–52.

52 Kuret 1984, 393, 395.

53 Volarič 2008, 49–52.

54 Teržan 2001, 216, 219.

kontinuirano poseljen že od starejše železne dobe. Ni nemogoče, da so se kulturne tradicije, povezane z obredjem prehoda, čaščenjem plodnosti in rodovitnosti, ki so se izoblikovale že v železni dobi, ohranjale in prepletale z običaji vsakokratnih prebivalcev. Starodavno obredje se je verjetno prepletlo z novimi religioznimi in kulturnimi predstavami, ki so jih v naslednjih dveh tisočletjih prinesle latenizacija, romanizacija, slovenizacija in pokristjanjevanje. Njegov odmev je morda zaznati v pustovanju z arhaičnimi potezami,⁵⁵ ki je v vaseh pod Krnom še vedno zelo živo.

Situla z Magdalenske gore

Slika 2: Odlomek figuralne situle z Magdalenske gore: mož s širokokrajnim klobukom sedi na prestolu in igra na liro ali citre, strežnica drži situlo in mu iz nje zajema pijačo (prirejeno po naslovnici Vojnozgodovinskega zbornika št. 47).

Z izidom *Vojnozgodovinskega zbornika* št. 47 je leta 2012 odjeknila novica o večji skupini najdb iz starejše železne dobe, shranjenih v Vojnem muzeju v Logatcu.⁵⁶ Izvirali naj bi z najdišča Magdalenska gora pri Šmarju – Sap. Med njimi sta tudi bronasta čelada z vtolčenim napisom v venetski pisavi in fragmentirana bronasta figuralna situla s podobami v kar štirih frizih (situla z Vač ima npr. tri okrašene frize). Iz doslej objavljenih fotografij in fotografij, ki so jih posneli nekateri arheologi ob njenem ogledu, je razvidno, da je situla, čeprav fragmentirana, v dobršni meri ohranjena in bi jo bilo mogoče v veliki meri rekonstruirati. Nujno pa bi jo morali ustrezno konservirati, saj je s fotografij jasno razvidno, da jo razjeda aktivna korozija in t. i. bronasta bolezen.

Čeprav gre za arheološko najdbo izjemnega pomena in je tudi po veljavni zakonodaji in mednarodnih

⁵⁵ Kuret 1984, 393.

⁵⁶ Švajncr 2012, 3–11.

konvencijah naša skupna dediščina, ostaja v zasebnih rokah, torej je za strokovnjake in širšo javnost nedostopna. Ob odsotnosti nujne konservacije se bo sčasoma spremenila v prah. Prav tako nimamo nobenih podatkov o najdiščnih okoliščinah situle in drugih predmetov. Domneva, da gre za najdbe, ki so bile izkopane že ob koncu 19. stoletja,⁵⁷ je povsem neverjetna, saj je potek tedanjih izkopavanj, ki so ponesla sloves o cvetočem halštatu dežele Kranjske daleč onkraj meja današnje Slovenije, dobro zabeležen v korespondenci takratnih raziskovalcev ter inventarnih in akcesijskih knjigah muzejev. Tako odkritje preprosto ne bi moglo ostati neopaženo. Če bi jo namreč odkril preprosti podeželan, bi jo bil prodal kateremu od muzejev ali tedanjih zbiralcev. Če bi jo odkril plemič ali učenjak, bi se z njo pohvalil. Zato je verjetneje, da so bile tako situla kot druge magdalenskogorske najdbe iz Vojnega muzeja v Logatcu nelegalno izkopane v zadnjih desetletjih s pomočjo detektorja kovin.

Grob z vaško situlo

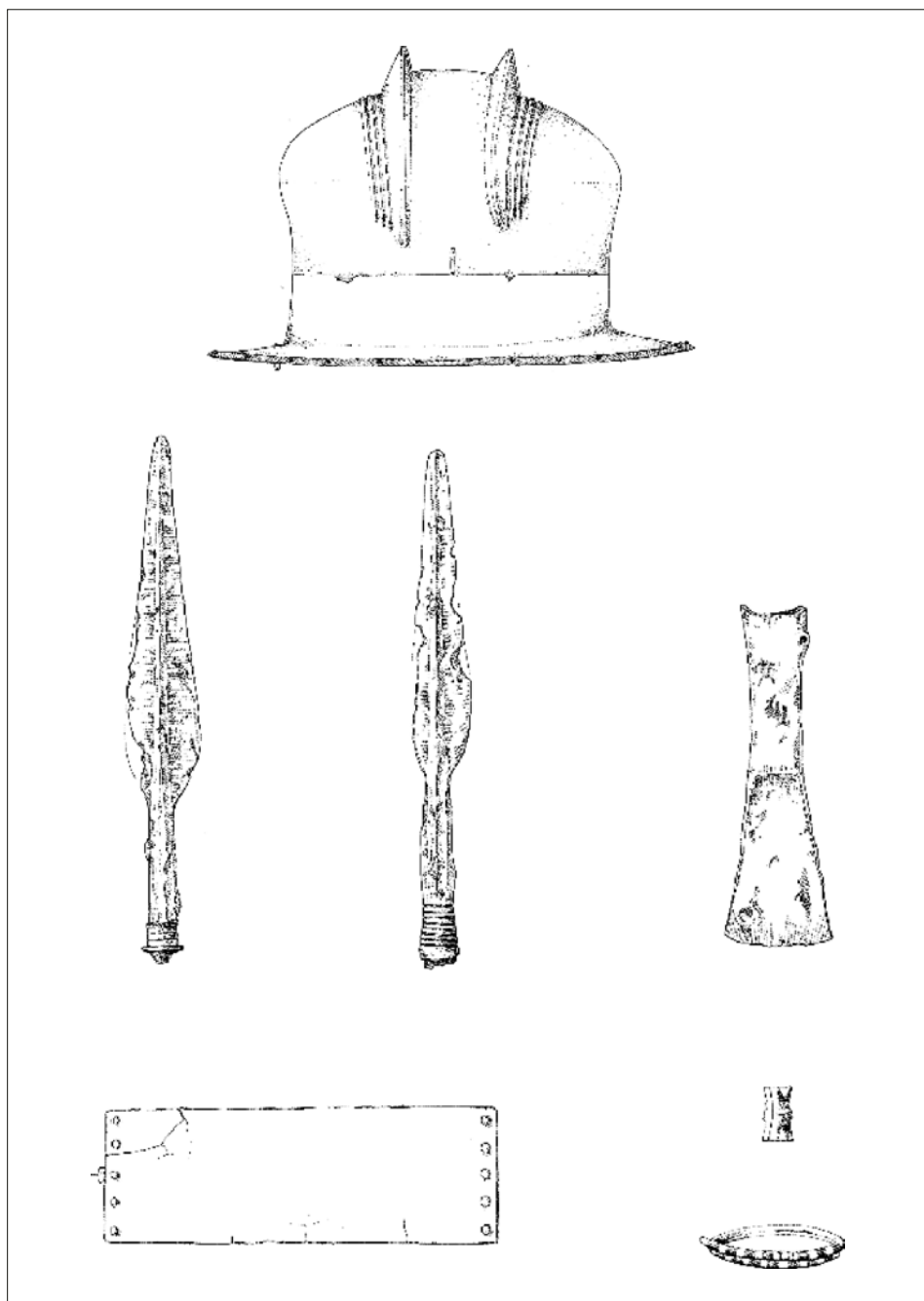
Pogosto imajo arheološke najdbe nenavadno, celo skrivnostno pot tudi po svojem odkritju. Kot smo videli, lahko zaidejo v za javnost nedostopne zasebne zbirke, morda se izgubijo, založijo, včasih jih ukradejo, drugič so predmet diplomatskih pogajanj in povojnih reparacij. Tako so se tudi podatki o najdiščnih okoliščinah znamenite vaše situle sčasoma pozabili, spregledali in celo postali del samosvojega ljudskega izročila na Vačah. Okoliščine odkritja in lokacijo groba, v katerega je bila položena, sta s pomočjo arhivskih virov in podatkov v inventarni knjigi Naravoslovnega muzeja na Dunaju šele pred desetletjem razvozlala arheologa Dragan Božić⁵⁸ in Janez Dular.⁵⁹

Situlo so v prvi polovici ali sredini 5. stoletja pr. n. št. položili v grob mlademu bojevniku, opremljenemu z bronasto dvogrebenasto čelado, sulicama in bojno sekiro. Nosil je tudi bronasto pravokotno pasno spono in spiralno zapestnico. Pri sebi je imel okrašen koščen valj in keramično vretence. Obrnilo se je tako, da so po izkopu bojevnikovega groba, poleti 1881 in zgodaj spomladi 1882, situla in zapestnica prišli v tedanji Deželni muzej za Kranjsko (danes Narodni muzej Slovenije) v Ljubljani, ostali pridatki pa v Naravoslovni muzej na Dunaj, kjer hranijo tudi bojevnikovo lobanjo.

⁵⁷ Švajncer 2016, 37.

⁵⁸ Božić 2015, 107–115.

⁵⁹ Dular 2016, 92, t. 1.

Slika 3: Pridatki v grobu mladega bojvnika, imetnika vaške situle: bronasta dvogrebenasta čelada, železni sulični posti, železna tulasta sekira, bronasti pravokotna pasna spona in spiralna zapestnica ter koščen valj. Med pridatki je bilo tudi keramično vretence (po Dular 2016, t. 1).

Slika 4: Situla z Vač (fotografija Tomaž Lauko).

Jože Kastelic je slovito situlo z Vač sprva razumel kot uvožen izdelek italških Venetov,⁶⁰ kasneje se je določitvi provenience posameznih spomenikov izognil,⁶¹ a vendar vrhunec situlske umetnosti opredelil kot velik razvoj arhajskega realizma na dveh ločenih območjih: v Benečiji (Este) in na Vačah. K slednjemu je prišteval tudi območje globoko do alpskih dolin, vse do tirolskega Matreia.⁶² Dandanes je glede na posebnosti v upodobljenih oblačilih in pokrivalih ter specifični vsebinski pripovedi splošno sprejeto, da vaška situla ni bila uvožena, temveč je produkt domačega mojstra z lastnim »dolenjskim« podpisom.⁶³ Pri tem velja spomniti na zanimivo tezo Bibe Teržan,

ki je po pronicljivem opazovanju tehničnih⁶⁴ in likovnih detajlov situl mnenja, da je vaško situlo izdelal mojster z železnodobnega Mosta na Soči. Tam se je naučil tehnike izdelave vedric, medtem ko je »likovno šolo« njihovega figuralnega okraševanja opravil bodisi v bolonjskem bodisi v estenskem ali retijskem umetnostnem krogu. Kot potujoči umetnik (ali član skupine potujočih rokodelskih umetnikov) je nato ustvarjal v različnih krajih, kjer je glede na želje naročnikov, običajno lokalnih veljakov, izdeloval in krasil situle.⁶⁵

Število doslej odkritih in registriranih predmetov okrašenih v maniri situlske umetnosti s celotnega območja njene razprostranjenosti je preseglo številko 300.⁶⁶ Nova odkritja vedno navdušijo, a kot smo videli, tudi raziskovanje že znanih primerkov nikakor ni izčrpano. Natančno opazovanje, poglobljen študij

⁶⁰ Kastelic 1956, 5.

⁶¹ Kastelic 1962, 58.

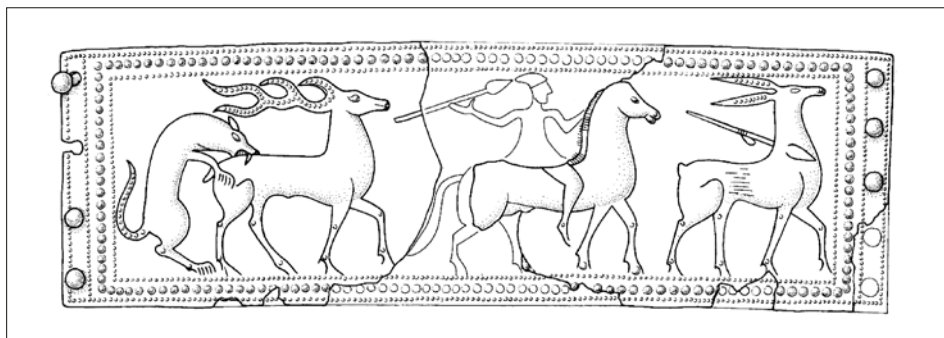
⁶² Kastelic 1962, 58–59.

⁶³ Turk 2005, 37–38; Laharnar, Turk 2017, 95–101.

⁶⁴ Za tipološko analizo bronastega posodja z Mosta na Soči glej Jereb 2016.

⁶⁵ Teržan 2022, 25–27.

⁶⁶ Saccoccio 2023.

Slika 5: Rekonstrukcija lovskega prizora s pasne sponse iz Zagorja (po Preložnik 2013, slika 2).

in konservatorski posegi vedno znova odstirajo tančice teh izjemnih predmetov. Naj omenim še rekonstrukcijo lovskega prizora na poškodovani bronasti pasni sponi iz Zagorja, ki jo je predlagal Andrej Preložnik. Le drobna dotlej spregledana zarezica v bronasti pločevini, za katero se je izkazalo, da predstavlja spodnji del kopjišča, je bila dovolj za novo in pravilnejšo rekonstrukcijo prizora lova. Ta predlaga konjenika, lovca na košuto s kopjem v položaju za met. Ohranjeni del sponse prikazuje bežečo košuto, že zadeto s kopjem prejšnjega meta ter na drugi strani lovskega psa, ki grize jelena. Pravilnost Preložnikovega predloga sta potrdili dve novi najdbi figuralnih situl, odkriti na najdišču Posmon pri Montebelluni v Benečiji, kjer sta prav tako upodobljena lovca na konju in sulico pripravljeno na met.⁶⁷

Literatura

- BOŽIČ, D. 2015,** Die Situla von Vače gehörte einem Doppelkammhelmtträger. – Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber. (ur.), *Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südostalpen. Akten des 2. Internationalen Symposiums am 10. und 11. Juni 2010 in Wildon / Steiermark [Österreich]*, Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 19 (Hengist Studien 3), 107–115.
- CALZAVARA CAPUIS, L. 1993,** *I Veneti: società e cultura di un popolo dell'Italia preromana.* – Biblioteca di archeologia 19.
- DULAR, J. 2016,** Der eisenzeitliche Zentralort Vače und seine kriegerische Elite / Železnodobno središče Vače in njegova bojovniška elita. – *Arheološki vestnik* 67, 73–104.
- GABROVEC, S. 1976–1977,** Nekateri aktualni problemi situlske umetnosti. – *Traditiones* 5–6 (1979), 115–124.

⁶⁷ Ruta Serafini Zaghetto 2024, sl. 43; Gambacurta 2024, sl. 51.

- GAMBACURTA, G. 2024**, La situla in bronzo figurata della tomba 5 di Posmon. – E. Gilli, G. Gambacurta, L. Zaghetto (ur.), *Fabulae. Le situle raccontano i Veneti antichi*, 64–72, Montebelluna.
- GANGEMI, G. 2013**, La situla della Tomba 1 di Pieve d'Alpago. – M. Gamba, G. Gambacurta, A. Ruta Serafini, V. Tiné, F. Veronese (ur.), *Venetkens. Viaggio nella terra dei Veneti antichi*, 283–285, Padova.
- GANGEMI, G. 2015**, La situla istoriata. – G. Gangemi, M. Bassetti, D. Voltolini (ur.), *Le signore dell' Alpago. La necropoli preromana di »Pian de la Gnela« Pieve d'Alpago* (Belluno), 113–117, Treviso.
- JEREB, M. 2016**, *Die Bronzegefäße in Slowenien*. – Prähistorische Bronzefunde II/19, Stuttgart.
- KASTELIC, J. 1956**, *Situla z Vač*. Beograd.
- KASTELIC, J. 1962a**, Umetnost situl od Pada do Donave. – *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, 31–59, Ljubljana (= *Iosephi Kastelic opera selecta*, Ljubljana 1988, 100–115).
- KASTELIC, J., G.-A. MANSUELI, K. KROMER 1965**, *Umetnost situl / Situla Art*. – Beograd.
- KNIFIC et al. 2021** = T. Knific, B. Laharnar, M. Mlinar, M. Turk 2021, *V deželici Simona Rutarja. Arheologija podkrnskega prostora*. – Tolmin.
- KURET, N. 1984**, *Maske slovenskih pokrajin*. – Ljubljana.
- LAHARNAR, B., P. TURK 2017**, *Železnodobne zgodbe s stičišča svetov*. – Ljubljana.
- LAHARNAR, B., M. MLINAR 2022**, Železnodobno grobišče na Gradcu pri Krnu / Iron Age cemetery at Gradec near Krn (Slovenia). – *Arheološki vestnik* 73, 539–583.
- LUCKE, W., O. -H. FREY 1962**, *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises*. – *Römisch-Germanische Forschungen* 26.
- NEBEHAY, St. 1993**, *Latènegräber in Niederösterreich*. – *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg* 41.
- PRELOŽNIK, A. 2013**, Lovski motivi v situlski umetnosti. – *Keria. Studia Latina et Graeca* 15/1, 19–34.
- RUTA SERAFINI, A., L. ZAGHETTO 2024**, La situla in bronzo figurata della tomba 244 di Posmon. – E. Gilli, G. Gambacurta, L. Zaghetto (ur.), *Fabulae. Le situle raccontano i Veneti antichi*, 55–60, Montebelluna.
- SACCOCCIO, F. 2023**, Situla Art: An Iron Age Artisanal Tradition Found Between the Apennines and the Eastern Alps and Its Identity Valencies. – *Journal of World Prehistory* 36, 49–108.
- ŠVAJNCER, J. 2012**, Magdalenska gora v Vojnem muzeju Logatec. – *Vojnozgodovinski zbornik* 47, 3–11.
- ŠVAJNCER, J. 2016**, *Vojni muzej Logatec. Zakladi zgodovine*. – Logatec.
- TERŽAN, B. 1973**, Valična vas. – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 660–729.
- TERŽAN, B. 2001**, Dolgoživ spomin. Prežitki halštatskega obredja v pustnih šegah na Slovenskem? (A long – lived memory. Can the survival of Hallstatt rituals be seen in carnival celebrations in Slovenia?) – *Arheološki vestnik* 52, 207–219.

- TERŽAN, B. 2007,** *Pripoved situlske umetnosti z Magdalenske gore pri Šmarju (A narration of situla art from Magdalenska gora at Šmarje).* – Šmarska knjiga. Jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju, 81–90, Šmarje-Sap.
- TERŽAN, B. 2014,** O konjskih dirkah sredi 1. tisočletja pr. Kr.: konj in kotel v situlski umetnosti. – P. Štih, *Varia*, Razprave 1. razr. SAZU 28, 104–138.
- TERŽAN, B. 2020,** *Toreuts – The itinerant master craftsmen of the Situla Art.* – E. Borgna, S. Corazza, *Dall'Adriatico all'Egeo. Scritti di protostoria in onore di Paola Càssola Guida*, 197–218, Udine.
- TERŽAN, B. 2022,** Bronaste situle z Mosta na Soči in situlska umetnost. – *Goriški letnik* 46, 9–33.
- TURK, P. 2005,** *Podobe življenja in mita / Images of life and myth / Bilder aus Leben und Mythos.* – Ljubljana.
- VOLARIČ, T. 2008,** Pustovanje. Ločnice in prehodi (Carnival, boundaries and transitions). – *Traditiones* 37/1, 47–78.
- VOLTOLINI, D. 2020** La Situla di Caravaggio: studio e interpretazione. – C. Longhi, D. Voltolini (ur.), *La Situla di Caravaggio. Un capolavoro inaspettato*, 29–48, Bergamo.
- ZAGHETTO, L. 2017,** *La situla Benvenuti di Este. Il poema figurato degli antichi Veneti.* – Bologna.

Predmet prispevka je majhna jantarna gema z upodobitvijo sfinge – mitološkega bitja, ki ima človeški obraz, levje telo in ptičja krila. Našli so jo leta 2018 pri arheoloških raziskavah na Prulah v Ljubljani, pod Zvonarsko ulico, blizu njenega izteka na Karlovško cesto, prav ob nekdanji rimski cesti, ki je povezovala Emono (današnje Ljubljano) s pomembnim mestom Siscijo (današnji Sisek na Hrvaškem). Odkrita je bila v ruševinah zgodnjericimske zidane stavbe, ki so jo arheologi poimenovali »stavba 7«. Nastala je v 1. stol. n. št. Takrat je bila vdelana v železen prstan, s katerim je lastnik verjetno tudi pečatil svoja pisma in dokumente – dokler ga ni izgubil. Do danes se je ohranila le zgornja polovica prstana z ležiščem za gemo.

Sfinga je že tisočletja priljubljen motiv, ki buri domišljijo in navdihuje umetnike. V grški mitologiji je to strašna pošast, ki popotnikom zastavlja uganke, in če jih ne znajo rešiti, jih požre. Ena od razlag pravi, da izhaja poimenovanje za pošast z levjim telesom iz grškega glagola *sphúngēn*, »stisniti«, saj levi svoj plen pokončajo tako, da ga ugriznejo v vrat in držijo pri tleh, dokler ne izdihne. Zgodovinarica Susan Wise Bauer pa ponuja drugačno razlago. Po njenem mnenju je izraz »sfinga« grška popačenka egiptovskega poimenovanja *shesepankh*, ki pomeni »živa podoba«. Nanašal naj bi se na kip sfinge, izklesan iz žive skale – kamnine, ki je ostala povezana z zemljo in ni bila odrezana od svojega izvora –, bolj kot na samo mitsko bitje.

Sfingo najpogosteje srečamo v dveh kontekstih: v grškem mitu o Ojdipu in kot veličastni kip ob piramidah v Gizi. Poleg teh dveh pa obstaja še tretji kontekst, kamor sodi tudi naša sfinga.

Sfinga 1: podoba faraona

Za razliko od Grkov so Egipčani sfingo pojmovali kot moškega. Zanje je bila prijazna, a mogočna poosebitev moči in borbenosti – najpogosteje samega faraona. Egipčanske upodobitve sfinge so brez kril. Najslavnejša od njih stoji v bližini piramid v Gizi. Nastala je v času Starega kraljestva, okoli leta 2500 pr. n. št., in je eden največjih monolitnih kipov na svetu; dolga je 73 m in visoka 20 m. Obrnjena

Gema z upodobitvijo sfinge (foto Blaž Gutman, Muzej in galerije mesta Ljubljane)

je proti vzhajajočemu soncu, ki so ga Egipčani častili kot Raja, sončnega boga. Sfinga v Gizi je sicer zaradi erozije in starosti precej poškodovana, a kljub temu je eden največjastnejših spomenikov na svetu. Strokovnjaki se strinjajo, da predstavlja enega izmed faraonov Starega kraljestva, vendar si niso enotni, katerega.

Tako grške kot egipčanske sfinge so veljale za varuhe; njihove kipe so pogosto postavljali ob vhodih v templje. V grško-rimskem obdobju je Giza postala prava turistična

znamenitost – spomenike so že takrat občudovali kot starine. Tukajšnjo sfingo so iz radovednosti ali političnih razlogov obiskali celo nekateri rimski cesarji, po rimski osvojitvi Egipta pa so se sfinge vse pogosteje pojavljale tudi v rimski umetnosti in na vsakdanjih predmetih. Egipt je Rimljane očaral kot skrivnostna, starodavna in eksotična dežela z bogato simboliko. Simboli, kot so sfinga, lotos ali obelisk, so veljali za prestižne in modne. Luksuzen okras v egiptovskem slogu je poudarjal lastnikov okus in status.

Sfinga 2: Ojdipov mit

Ojdip, tragični junak grške mitologije, je bil sin kralja in kraljice Teb, največjega mesta v grški pokrajini Beociji. Prerokba je napovedala, da bo ubil svojega očeta in se poročil z materjo. Da bi to preprečili, so ga kot dojenčka zapustili, a je preživel in odrasel drugje. Nevede je nato veliko pozneje na poti v Tebe v prepiru dejansko ubil svojega pravega očeta, kralja Laja. Po prihodu v Tebe je izvedel, da je mesto ujetnik sfinge. Ta je prebivalce strašila z uganko, ki je ni znal razrešiti nihče, in vsakega, ki mu ni uspelo, je raztrgala. Tudi Ojdipu je postavila svoje zloglasno vprašanje: »Kdo jutraj hodi po štirih, opoldne po dveh in zvečer po treh?« Ojdip pa je odgovoril pravilno: »Človek.« (Kot dojenček se človek plazi, v odraslosti hodi vzravnano in v starosti uporablja palico.) Poražena sfinga se je vrgla s pečine. Ojdip si je za nagrado pridobil prestol umrlega kralja – in z njim roko njegove vdove, svoje matere Jokaste, česar pa tedaj še ni vedel. V zakonu so se jima rodili štirje otroci. Ko se je resnica razkrila, je Jokasta storila samomor, Ojdip pa se je iz obupa oslepil in odšel v izgnanstvo.

Sfinga 3: ideološko sporočilo cesarja Avgusta

Redkokdaj v zgodovini je bila umetnost tako neposredno vpeta v službo politične moči kot v času cesarja Avgusta. Temeljna sprememba političnega sistema, prehod iz republike v cesarstvo, je sprožila oblikovanje novega vizualnega jezika, ki je odseval spremenjeno miselnost in hkrati soustvarjal proces preobrazbe. Poezija in umetnost sta bili prežeti s podobami blagoslovljenega sveta, imperija, ki uživa mir pod zaščito velikega vladarja.

Sfinga se v tem obdobju pojavlja kot znamenje nove dobe na Oktavijanovih in kasneje Avgustovih novcih, frizih in predmetih drobne umetnosti, kot so geme. Medtem ko se je Oktavijanov nasprotnik Mark Antonij predstavljal kot novi Dioniz, je Oktavijan svojo podobo gradil v povezavi z Apolonom. Po bitki pri Filipih (42 pr. n. št.) je začel uporabljati motiv sfinge na svojem osebem pečatu, s čimer je poudarjal svojo posebno povezanost z Apolonom. Apolon, bog delfskega oraklja, in sfinga sta predstavljala skrivnost, uganke in skrito znanje. Sfinga je, kot Pitija, Apolonova svečenica v Delfih, veljala za varuhinjo svete modrosti.

Že Julij Cezar je dal zgraditi prvi Apolonov tempelj v Rimu in je slavnostne igre, ki so jih Rimljani temu bogu v čast prirejali vsako leto (*ludi Apollinares*), povzdignil na višjo raven. Oktavijan je nadaljeval tradicijo svoje rodbine. Sfinga je v tej vlogi simbolizirala *regnum Apollinis*, kraljestvo Apolona, kot so ga napovedovali preroki (Plinij, *Naturalis Historia*, 37.1.10), in ga povezovala z Oktavijanom. V tem preroškem kontekstu je postala značilen motiv avgustejske umetnosti in se postavila ob bok drugim Apolonovim simbolom – kači, trinožniku in lorvorjevemu vencu. Prav Apolon naj bi Oktavijanu Avgustu pomagal do zmage v odločilni bitki pri Akciji drugega septembra leta 31 pr. n. št., kjer je ta porazil Marka Antonija in Kleopatro.

Trije pomeni sfinge na gemi z Zvonarske ulice

Naša gema je nastala in bila v uporabi v 1. stol. n. št. Njena podoba jasno odseva rimsko očaranost nad Egiptom, ki je bil v imperij vključen nedavno pred tem, leta 30 pr. n. št., po Oktavijanovem zmagoslavju v bitki pri Akciji. Obenem je njen nosilec gotovo poznal tudi Ojdipovo zgodbo in vlogo sfinge v njej – takšni in sorodni miti so kot del grško-rimske duhovne zakladnice krožili po celotnem Sredozemlju.

Menim pa, da je bil izbrani motiv predvsem tesno povezan z duhom avgustejskega časa in z oblubo zlate dobe cesarja Avgusta – miru in blagostanja, ki naj bi ju za prihodnja stoletja zajamčil cesar, ob katerem je stal sam Apolon.

Sfinga danes

Sfinga je v umetnosti in arhitekturi ostala opazna tudi v renesansi in baroku, ko je veljala za simbol skrivnostnosti in eksotičnega.

Že zelo dolgo nastopa tudi v literaturi in gledališču; verjetno najbolj znana je Sofoklejeva tragedija *Kralj Ojdip* (*Oedipus rex*). V sodobni arhitekturi se sfinge včasih pojavljajo kot okrasni kipi. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja je bila v Kanadi vzrejena nova pasma mačk, poimenovana sfinga: brez dlake, z nagubano kožo, velikimi ušesi in igrivim značajem. Sphinx (ang. sfinga) je tudi ime programske opreme, t. i. generatorja dokumentov. Najživahnejši pa je lik sfinge danes v filmih, fantazijski literaturi in videoigrah.

Literatura

Bekljanov Zidanšek, I., P. Vojaković, T. Žerjal, J. Brečić, R. Erjavec in M. Novšak 2019, *Tribuna 2 – Zvonarska in Tesarska ulica. Arheološke raziskave za objekt »Intervencijska pot, Zvonarska cesta, zunanja ureditev objekta Pirnat (delno) ob Karlovški cesti v Ljubljani – nova gradnja in investicijsko vzdrževalna dela«.* Končno strokovno poročilo o predhodni arheološki raziskavi – arheološka izkopavanja in arheološka raziskava ob gradnji. – Ljubljana.

Gutman, B. (foto), *Gema s sfingo* iz zbirke Mestnega muzeja, MGML, inv. št. 510:LJU;0070555. – Foto: Blaž Gutman/MGML.

Zanker, P. 1988, *The Power of Images in the Age of Augustus.* – Ann Arbor: University of Michigan Press.

Poleti leta 2017 so bili pri arheoloških raziskavah, ki so potekale v sklopu celovite obnove infrastrukture in tlakov na Muzejskem trgu in na bližnji ulici Na okopih v Celju, odkriti arheološki ostanki iz različnih obdobj. Poleg temeljev srednjeveške stavbe, ki so se nahajali tik pod modernim tlakom, so bile odkrite še številne dobro ohranjene ostaline rimske in poznorimske Celeje. Na celotnem območju obnove, ki je v dolžino merilo več kot 170 m, so bili dokumentirani deli petih rimskodobnih stanovanjskih objektov in treh ulic, ki so potekale v kardinalni osi (smer S–J). Celotno območje arheoloških raziskav je sicer obsegalo približno 3500 m² površine, arheološka izkopavanja, kjer so določali celotno stratigrafijo – od začetkov poselitve območja v 1. stoletju pa vse do novega veka, pa so zajemala 300 m² površine, in sicer pred stavbo Stare grofije (Muzejski trg 1) ter med Grofijo in današnjo Osredno knjižnico Celje.

Tik pod modernim tlakom trga so bili odkriti (zaradi moderne infrastrukture precej poškodovani) srednjeveški zidovi, strukture in plasti. Od izgradnje Stare grofije, od konca 16. stoletja dalje, je bil prostor arheoloških raziskav nepozidan. Vsi odkriti srednjeveški zidovi in strukture so pripadali (iz pisnih virov poznanemu) upravno-gospodarskemu poslopju Knežjega dvora, ki so mu rekli tudi *Schreibhaus*. Ta je bil povečini porušen ob izgradnji Stare grofije v drugi polovici 16. stoletja. Tako se je na dvorišču pred stavbo ohranil le manjši del temeljev in z oblicami tlakovane zunanje hodne površine. Tik ob temeljih arkadnega hodnika Stare grofije so bili odkriti še delno ohranjeni oboki in zidovi kleti *Schreibhausa*, ki se je nadaljevala pod današnjo Staro grofijo.

Temelji *Schreibhausa* so se naslonili direktno na masivne zidove večjega antičnega objekta, znotraj katerega so se ohranili izredno debeli in trdni tlaki, sestavljeni iz večjih prodnikov in hidravlične apnene malte (za doseganje vodotesnosti so antični mojstri apneni malti dodajali mleto opeko, ki daje t. i. hidravlični malti značilen rožnat videz). Odkrite zidove, masivne temelje in ostale strukture v objektu tako lahko interpretiramo kot del manjših javnih term iz časa med 3. in 5. stoletjem. V raziskanem predelu stavbe sta bila namreč odkrita dva prostora, ki sta bila v celoti ogrevana. Stebrički talnega ogrevanja – hipokavsta (*hypocaustum*) so bili večinoma že odstranjeni, saj je bila stavba opuščena sredi temeljite obnove. Tik

nad zadnjim aktivnim kuriščem oziroma prefurnijem (*praefurnium*) hipokavsta, zgrajenim v južni steni prostora, se je pred prenovo nahajal bazen s toplo vodo, zato lahko prostor interpretiramo kot kaldarij (*caldarium*) oziroma »vroč prostor«. V nadaljevanju proti severu je neposredno sledil tepidarij (*tepidarium*) oziroma »topel prostor« in nato še hodnik, ki je ta dva prostora povezoval z ostalimi deli term. O javni in intenzivni rabi teh prostorov pričajo predvsem izredno kvalitetno izdelani tlaki in masivni zidovi, intenzivna uporaba hidravlične malte, številne prezidave, ki se kažejo tudi z več opuščenimi kurišči prefurnijev. Razmeroma majhen raziskan del celotne stavbe žal onemogoča natančnejšo rekonstrukcijo in predvsem zamejitev velikosti celotnega »kopalniškega« kompleksa. Jasno je le, da se je zagotovo nadaljeval proti severu, vzhodu in jugu. Proti zahodu so terme mejile na ulico v smeri sever–jug, morda I. zahodni kardo.

Tik pod zidovi poznorimskih term so bili odkriti starejši zidovi, ki pa so pripadali stavbi drugačnega namena. Čeprav je bil tudi v tem primeru raziskan le del objekta, ki je na tem mestu stal v 1. in 2. stoletju, je iz odkritih zidov, temeljev in drugih struktur jasno, da gre za razkošno bivalno stavbo oziroma *domus* (mestno vilo). V celoti so bili raziskani le trije prostori, nadaljnja dva pa le delno. Na

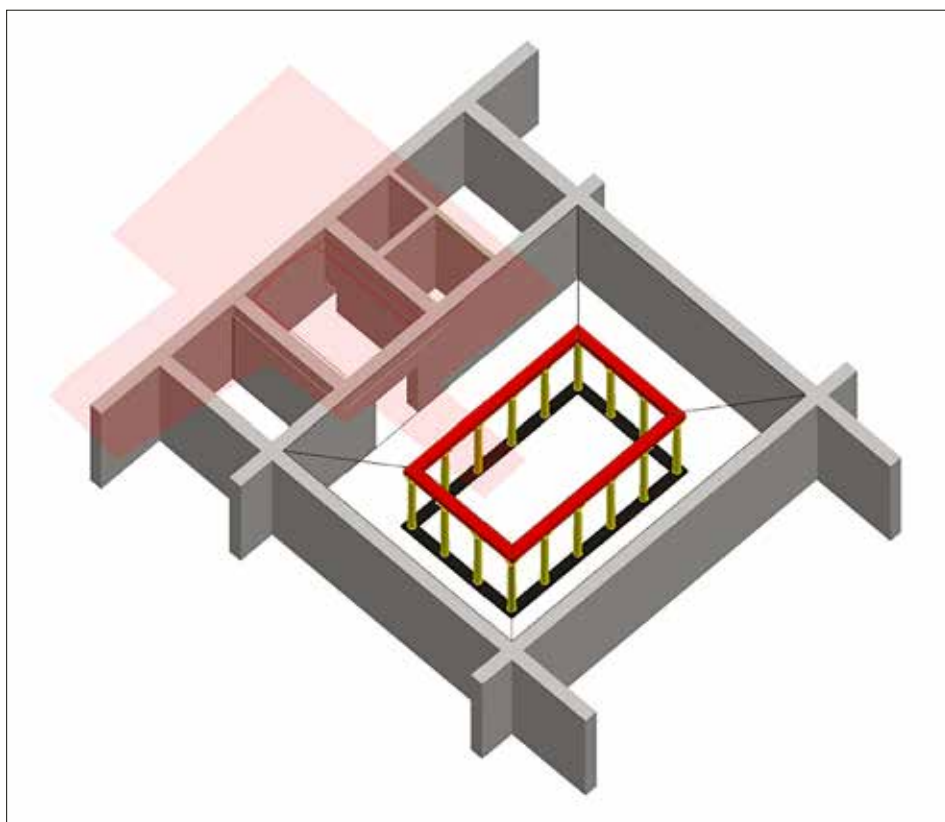
Slika 1: Na zahodni in južni steni triklinija (jedilnice) in situ ohranjena stenska poslikava v času arheoloških raziskav. Na tleh so vidni odlomki stropne poslikave. (Foto: Nina Sovdat, PMC)

podlagi lege prostorov, prehodov med njimi in nekaterih ohranjenih struktur ter opreme oz. dekoracije je bilo možno nekaterim izmed prostorov določiti namen. V celoti je bila raziskana jedilnica (*triclinium*) in poleg nje ležeči spalnici oziroma sobi za počitek (*cubiculum*). Vzhodni ležeči prostor, raziskan le v ozkem pasu ob njegovi zahodni steni, je del večjega peristilnega vrta, peti prostor, ležeč južno od triklinija, pa je bil žal raziskan v premajhnem obsegu, da bi ga bilo moč podrobneje interpretirati.

Poleg dimenzij stavbe, števila in strukturiranosti prostorov na zelo visok bivalni standard opozarja predvsem oprema sob. Še posebej stenska in stropna poslikava ter štukature, ki so krasile stene in obokan strop raziskanih prostorov. Pred izgradnjo term je bil namreč *domus* le delno porušen; zidovi so se ohranili od 1 do 1,3 m v višino, prostor med zidovi pa je bil zasut z ruševino, v kateri so prevladovali kosi malte, ometa, fresk, štukature in manjši kamni ter odlomki opečnih strešnikov, ki se jih ni več dalo ponovno uporabiti pri gradnji. Pod plastjo ruševin, ki so zapolnjevale nekdanjo jedilnico, so bili neposredno na estrihu odkriti večji deli poslikanega stropa. Tako sklepamo, da so mestno vilo ob opustitvi ali spremembi lastništva sistematično porušili od zgoraj navzdol. Vse večje kamne in predvsem ves uporaben les (stropnike) so odstranili z namenom ponovne uporabe, z neuporabnim gradbenim odpadkom pa so izravnali nove tlake. V zasutju med zidovi smo tako odkrili skupno več kot 76.000 odlomkov poslikanega stenskega in stropnega ometa. Tla *triklinija* (jedilnice) so bila v času uporabe prekrita z mozaikom – od tega se je na tlaku in v ruševini ohranilo nekaj kock, vendar je bil ta odstranjen ob opustitvi in rušenju stavbe.

Na ohranjenih zidovih *domusa* so se poslikani ometi sicer ohranili v celoti, vendar je večino spodnjega dela sten predstavljal cokel, ki je navadno precej enostavno poslikan. Kljub temu že ta s svojimi detajli kaže na izredno kvalitetno izdelavo podlage za poslikavo, ki je skupaj s samo kompozicijo na zelo visokem nivoju in primerljiva z nekaterimi najbolj znanimi antičnimi stenski poslikavami iz Italije. Primerjave najdemo namreč tako v Pompejih, v Torre Annunziata, v Stabijah kot tudi v Rimu. Cokel v *trikliniju* in v stebrišču peristilnega vrta je črn, v ostalih raziskanih prostorih pa svetel z marmorizirano poslikavo, ki imitira izgled dragih, navadno od daleč uvoženih, »eksotičnih« kamnitih stenskih oblog. V jedilnici je poslikava cokla razdeljena na posamezna polja, ki so obrobljena s tankimi belimi okvirji, v peristilnem vrtu pa s tankimi rumenimi okvirji. Znotraj slednjih so naslikani motivi močvirskih ptic, najverjetneje sivih čapelj, močvirskega rastlinja in drugih dekorativnih motivov.

Cokel je od zgornjega dela sten v obeh prostorih ločevala približno 6 cm široka zelena linija. Podobno je tudi na zgornjih delih zidov vidna delitev na ploskve, ki

Slika 2: Idealna prostorska rekonstrukcija raziskanega dela domusa. (Jure Krajšek, PMC)

jih okvirjajo tanki okvirji, dodatno pa so deljene še z dekorativnimi vertikalnimi pasovi z upodobljenimi fantazijskimi kandelabri.

Pri tem še posebej izstopajo realistične upodobitve ptic – najverjetneje slavčkov, ki se pojavljajo v spodnjih (morda tudi v zgornjih) kotih ploskev. Zelo podobno poslikavo z zgolj naključno postavljenimi dekorativnimi motivi manjših ptic najdemo v Pompejih v Menandrovi hiši (*Casa del Menandro*) ali pa v prestižni Poppejini vili v Torre Annunziato (*Villa di Poppea*).

Znotraj posameznih ploskev so bile osrednje in hkrati najpomembnejše poslikave s podrobno in realistično naslikanimi motivi, ki ponovno kažejo na izredno kvaliteto izdelave. Po vsej verjetnosti je pri tem šlo za miniature z upodobitvami pokrajine ali morda celo detajle iz znanih mitoloških zgodb, kar se bo morda pokazalo po obdelavi več kot 70.000 odlomkov poslikave s sten vile.

O izredni razkošnosti poslikave celotne hiše pričajo še odlomki poslikanega obokanega stropa jedilnice, ki je bil odkrit neposredno na talnem estrihu. Zaradi njegove (sekundarne) lege, vidne razlike v strukturi ometa in nekoliko

drugačne finalne tehnike poslikave smo lahko odlomke stropa jasno ločili od stenskih. Zaradi manjšega števila odlomkov – to ne presega števila 5000, boljše prepoznavnosti in dejstva, da je ohranjen razmeroma velik del njegove površine, medtem ko bo preostanek (zaradi simetrične kompozicije) moč rekonstruirati, se je najprej pričelo s sestavljanjem tega. Že kmalu po začetku se je izkazalo, da je bil pravokoten strop tudi obokan, posamezne prizore pa je bilo prav zaradi že omenjene simetrične kompozicije poslikave moč med seboj povezati in pravilno umestiti. Na stropu je bilo prvotno naslikanih pet prizorov – centralni v sredini in še po eden v vsaki osi stropa. Od tega so se ohranili centralni, zahodni, vzhodni in delno južni prizor, medtem ko je bil severni zaradi srednjeveških in novoveških gradbenih posegov popolnoma uničen.

Centralni prizor predstavljata na četverovpregi upodobljena moški in ženska. Moški, opremljen kot vojščak z oklepom in čelado z dolgo rumeno perjanico, vodi četverovprego. Ženska stoji za njim, z izrazito nesrečnim izrazom na obrazu in oljčno vejico v rokah. Čeprav je prizor precej specifičen in so iz grško-rimske mitologije znane le maloštevilne zgodbe, povezane s to tematiko, zaenkrat še ni zanesljivo prepoznan. Posamezni motivi prizora so podobni nekaterim bolj znanim upodobitvam Perzefone in Hada (rimska Prozerpina in Pluton), Afrodite in Aresa (rimska Venera in Mars), celota pa še najbolj spominja na manj znani mit o Pelopsu in Hipodameji.

Slika 3: Detajl stenske poslikave zahodne stene stebrišča peristilnega dvorišča. (Foto: Nina Sovdat, PMC)

Lažje prepoznavni so stranski prizori. Prizor iz zahodnega vogala, ki je tudi najbolj ohranjen, je naslikan v okvirju, ki ga sestavljata s plezalkami poraščena kamnita stebra s kamnito preklado. Ponovno sta upodobljena ženska in moški; ženska je oblečena in stoji v osrednjem delu prizora med trsjem, v levi roki drži trs, z desnico sega proti tlom; moška figura s kosmatimi živalskimi (morda kozjimi) nogami in zavitimi kozjimi rogovi na glavi leži rahlo privzdignjena na tleh pred žensko, k njej izteguje desno roko. V upodobljeni dvojici zlahka prepoznamo upodobitev mita o nimfi Siringi, njeni transformaciji in nastanku t. i. panove piščali (Pan in Syrinx).

Nad vzhodnim delom *triklinija* je bil v podobno obraščenem kamnitem okvirju naslikan prizor z žensko in moško figuro, pri katerem ženska stoji v osrednjem delu, je delno razgaljena, v rokah pa drži tamburin in boben. Pred njo leži delno

Slika 4: Eros in Psihe – eden izmed glavnih prizorov stropne poslikave. (Foto: Petra Benedik, RC ZVKDS)

razgaljen moški z živalskimi ušesi. V prizoru ni težko prepoznati upodobitve menade in satira. Čeprav gre za izredno pogosto upodobitev, predvsem na nagrobnih spomenikih, ki jo v literaturi navadno opisujejo le kot dekorativen prizor z Dionizovimi častilci, pa v ozadju skriva zanimivo in kruto mitološko zgodbo. Kot menada je namreč navadno upodobljena tebanska princesa Antijopa (rimsko Antiope), ki jo je Zevs (rimsko Jupiter), spremenjen v satira, zapeljal in posilil ter ji s tem povzročil veliko gorja v nadaljnjem življenju. Mirno je lahko zaživela šele po dolгих letih trpljenja. Zgodba je antične prebivalce nenehno opozarjala, da so le figure in povsem odvisni od volje bogov.

Tretji prizor z južnega dela *triklinija* je žal le delno ohranjen. Vidna je le nepopolna upodobitev golega dečka z lokom, eno puščico v roki in drugo puščico zabodeno v prsi, pri čemer gre nedvomno za upodobitev Kupida (grško Erosa). Iz mitologije je poznana le ena zgodba, v kateri se Eros zbode s puščico v lastno srce. Gre za zgodbo o Erosu in Psihe (Eros in Psyche) oziroma zgodbo o večni ljubezni, ki uspe premagati vse – tudi na videz nepremagljive ovire – in na koncu združiti zaljubljenca.

Prizori s stropne poslikave jedilnice so v popolnem nasprotju z nekaterimi drugimi arheološkimi podatki o strukturi prebivalstva rimske Celeje v drugi polovici 1. stoletja, ko so bili naslikani. Epigrafski podatki, ki veljajo za zanesljivejše, kažejo, da so večino mestnega prebivalstva, vključno z vladajočo elito, predstavljali staroselci taviškega izvora. Stopnja romanizacije naj ne bi bila visoka, saj tako upodobitve na nagrobnikih kot ohranjena materialna kultura kažejo na ohranjanje keltske tradicije vse do konca 2. stoletja. Naslikani prizori pa prav nasprotno pričajo o izredno visoki stopnji romanizacije, saj je lastnik hiše in hkrati naročnik poslikave zelo dobro poznal sodobno rimsko literaturo. Prizori, ki so nekoč krasili strop *triklinija*, imajo namreč še eno skupno točko – vse omenjene mitološke zgodbe so opisane v Ovidovih (Publius Ovidius Naso) *Metamorfozah*. Poleg tega poslikave odražajo izredno visoko bivanjsko raven v rimskih domovih tudi v tem provincialnem okolju. S tem se Celejani precej približajo prebivalstvu drugih bogatejših delov imperija, medtem ko je bilo takšno razkošje v tistem času zunaj meja rimske države popolnoma nepredstavljivo.

Viri, ki pričajo o plovbi in pomorstvu v antiki, so izjemno raznoliki. Antični pisci v svojih delih opisujejo obalne pokrajine, vremenske razmere, morja, ladje in posadke, pa tudi mite, verovanja in legende, povezane z morjem. Pomemben vpogled omogočajo tudi ikonografske upodobitve na uporabnih predmetih, spomenikih in stavbah.

Neprecenljive informacije o pomenu vodnih poti v rimskem svetu razkrivajo arheološke najdbe razbitin antičnih ladij, njihove opreme ali tovara – odkrite ne le na morskem dnu, temveč tudi v strugah rek, jezerih in na kopnem v bližini nekdanjih pristanišč. Preučevanje pisnih in materialnih virov o plovbi in ladjah nam omogoča bolj celovito razumevanje, tehničnih, gospodarskih in kulturnih vidikov rimskega pomorstva, ki ni le olajšalo trgovanja in vojaških operacij, temveč je odigralo tudi ključno vlogo pri širjenju rimskega cesarstva.

Morje pri antičnih piscih

Skozi starogrške in latinske misli ter izreke se razkriva celoten spekter človekovega odnosa do sveta; od zvestobe in dolžnosti do identitete, pripadnosti in osebnih izkušenj. In velikokrat se v njih simbolično, alegorično in primerjalno pojavlja morje – kot meja, preizkušnja, možnost in pot naprej. Morje ne predstavlja le fizičnega prostora, ampak v svojem fluidnem, spremenljivem in prenesenem smislu sega čez meje svojega fizičnega obstoja ter se iskri v mentalnem in duhovnem svetu človeka – pogosto celo pri tistih, ki morja niso nikoli videli. Marsikdo je slišal znameniti latinski rek *Navigare necesse est, vivere non est necesse* (»Pluti je treba, živeti ni nujno.«), ki ga pripisujejo rimskemu vojskovodji Gneju Pompeju Velikemu (106 pr. n. št.–48 pr. n. št.). Po pripovedovanju Plutarha naj bi Pompej te besede izrekel prestrašenim mornarjem, ki so se zaradi nevihte bali odpluti. S tem jih je želel opogumiti in spomniti, da je dolžnost pomembnejša od lastne varnosti. Ta stavek, ki se je v latinski različici po mnenju nekaterih raziskovalcev prvič pojavil v poznem srednjem veku, izraža temeljni življenjski pogled: odgovornost, ki presega posameznikovo udobje ali celo življenje. Pompejev rek pa ni osamljen primer. Morje je v antični misli pogosto razumljeno kot

mogočen, nevaren in hkrati očarljiv prostor – vir hrane, trgovine, navdiha, tveganja, izzivov in odkrivanja.

V tem duhu svoje mesto v sodobnosti ohranja tudi verz rimskega pesnika, pisatelja in elegika Avrelija Propercija (47–16 pr. n. št.) iz 2. knjige Elegij: *Navita de ventis, de tauris narrat arator, enumerat miles vulnera, pastor oves* (»Pomorščak govori o vetrovih, orač o bikih, vojak o ranah, pastir o ovcah.«). To pomeni, da vsak človek razume svet skozi lastno izkušnjo. Vojak ne bo razpravljajl o oranju, tako kot mornar ne bo razmišljal o ranah s fronte – svet vsakega posameznika je oblikovan skozi to, kar dela, kar pozna.

Jadransko morje kot del antičnega sredozemskega prostora

Jadransko morje se kot največji zaliv Sredozemskega morja globoko zajeda v evropsko kopno. Na njegovem vrhu, v Tržaško-Akvilejskem zalivu, se je končevala prastara jantarna pot, ki je izhajala z obal Severnega morja in je sčasoma postala križišče kopenskih, rečnih in morskih trgovskih poti. Večina raziskovalcev, ki so preučevali prazgodovinske in antične pomorske poti in plovbe po Jadranu, poudarja, da zahodna obala Apeninskega polotoka zaradi pomanjkanja naravnih pristanišč in zavetnih zalivov ni omogočala ugodnih pogojev za plovbo. Nasprotno pa je vzhodna jadranska obala z izrazito razčlenjenostjo, številnimi otoki, varnimi zalivi in naravnimi plovnimi potmi zagotavljala bistveno primernejše pogoje za antične morjeplovce.

V antiki je bila plovba po Sredozemlju tudi sezonsko omejena. Za varno plovbo so veljali predvsem poletni meseci – junij, julij, avgust in september –, ko so vremenske razmere omogočale stabilne vetrove in mirnejše morje. Spomladanski in jesenski meseci (marec, april, maj in oktober) so bili tvegani zaradi pogostih neviht, medtem ko je bilo morje od novembra do februarja uradno »zaprto« (*mare clausum*), saj so bile razmere preveč nepredvidljive.

Heziod (okoli 700 pr. n. št.), pesnik iz Beotije, v svoji knjigi *Dela in dnevi* (verzi 663–665) svetuje, naj se morju izogibamo, razen v petnajstdnevem obdobju po poletnem solsticiju, torej v juliju in avgustu. Vegecij (4.–5. stoletje n. št.), rimski vojaški pisec, v *De re militari* (4, 39) navaja, da je najboljše obdobje za plovbo od 27. maja do 14. septembra, s skrajnimi datumi od 10. marca do 10. novembra. Ta priporočila so veljala skozi antiko in srednji vek, ko je bila plovba pozimi omejena na nujne, predvsem vojaške potrebe.

Antični pomorščaki so ob vzhodni jadranski obali poleti pluli pretežno z uporabo jader, v smeri od severozahoda proti jugovzhodu. Vstop v Jadran skozi Otrantska vrata je bil zahteven, zato so pri plovbi v obratni smeri, od jugovzhoda

proti severozahodu, verjetno uporabljali obe jadranski obali. Veslanje je bilo pogosto uporabljeno kot pomožno sredstvo, morda celo pogostejše kot na drugih sredozemskih poteh, kjer so bile razmere ugodnejše.

O jadranski obali so pisali številni antični pisci, med njimi Teopomp, Psevdo-Skilak in Psevdo-Skimnos. Zanimivo je, da svoj opis Jadrana začnejo pri Histrih in ga vodijo proti Epiru, torej od severozahoda proti jugovzhodu. Psevdo-Skilak, neznani avtor iz 4. stoletja pr. n. št., je v svojem *Periplu*, ki je morda celo prvi navtični vodnik po vzhodnemu Jadranu, med drugimi navedbami pomorskih razdalj omenil tudi oddaljenost med Trstom in zalivom Raše v Istri, ki naj bi po njegovih podatkih znašala 900 stadijev, kar bi bilo ekvivalentno 90 navtičnim miljam. Njegov sodobnik Teopomp, ki se je prav tako ukvarjal z geografijo in Jadranom pa navaja, da plovba od vrha Jadrana traja šest dni, pri čemer je najverjetneje mislil na neprekinjeno, 24-urno plovbo.

Dragocene podatke o antični plovbi najdemo tudi v zapisih Aristotela (384–322 pr. n. št), Teofrasta (371–287 pr. n. št) in Polibija (200–118 pr. n. št). Aristotel opisuje morske tokove skozi številne sredozemske ožine, Teofrast se posveča vplivu vetrov na plovbo, Polibij pa podrobno opisuje pomorske boje.

Nekaj stoletij pozneje podatke o Istri in Jadranu najdemo pri geografih iz 1. stoletja pr. n. št. in 1. stoletja n. št., kot so Strabon, Pomponij Mela in Plinij Starejši. Ti avtorji so zbrali ne le geografske, ampak tudi druge podatke o Jadranu. Strabon, ki lego Akvileje označuje kot najbolj severno na Jadranu, navaja, da je celotna plovna pot ob histrski obali dolga 1300 stadijev.

Plinij Starejši omenja več naselij, med njimi Egido, naselbino z mestnimi pravicami, katere natančna lokacija še vedno ni znana: ali je stala na območju današnjega Kopra, ki je bil tedaj otok, ali pri Serminu. Poleg nje navaja Tergeste, ki je 33 milj oddaljen od Akvileje, ter druge naselbine, med njimi Parentium (današnji Poreč), kolonijo Polo, ki naj bi bila od Tergesta oddaljena 105 milj oziroma 840 stadijev, Nezakcij (Vizače), eno osrednjih središč predrimske Histrije, ter Pucinum, verjetno na območju današnjega Devina pri Trstu, znano po kakovostnem vinu. Čeprav na Tabuli Peutingeriani morje ni v ospredju, vsekakor ne moremo mimo tega pomembnega rimskega zemljevida, ki ga hrani Avstrijska nacionalna knjižnica. Gre za srednjeveški preris rimskega zemljevida, ki prikazuje omrežje cest in postajališč, z imeni krajev in razdaljami med njimi. Tabula Peutingeriana je edini ohranjeni zemljevid cestnega sistema *cursus publicus*, javnega transportnega sistema Rimskega cesarstva, in zajema območja rimskih provinc ter ozemelj, ki jih je na vходу osvojil Aleksander Veliki. Ohranjena je v 11 pergamentnih segmentih. Poimenovana je po nemškem antikvarju Konradu Peutingerju, ki je deloval v 16. stoletju. Leta 2007 je bil vpisan na Unescov seznam spomenikov »Spomin sveta«.

Rimski sistem pomorskih poti in njegova vloga v antiki

Rimljani so vzpostavili tudi napreden sistem pomorskih poti, ki so povezovale različne dele cesarstva in omogočile trgovino, vojaške akcije in kulturne izmenjave. Plovbe so bile ključnega pomena za širitev Rimskega imperija, saj so omogočale hitre premike blaga, ljudi in vojske po Sredozemlju, na sever Afrike, v Egipt, Indijo in tudi na obale Britanije. S tem so postavili temelje za nadaljnji razvoj pomorskega prevoza in trgovine v Evropi in na Bližnjem vzhodu.

Akvileja, ki je bila ustanovljena leta 181 pr. n. št., je v rimskem času postala eno ključnih prometnih vozlišč severnega Jadranskega morja z notranjimi pokrajinami rimske države. Njena strateška lega na severovzhodnem robu današnje Italije je omogočala pretok ljudi, blaga in kulturnih vplivov med Padsko ravnico, Norikom, Retijo in Germanijo ter povezovala obalna mesta od Epidaura (Cavtata) do Histrije.

Zemljevid Istre z rimskim poimenovanjem naselbin po A. Degrassiju (1957/1962). (Računalniška obdelava: Željko Vasič).

Poleg prvotnega vojaškega pomena pri utrjevanju rimske oblasti v Iliriku je igrala pomembno trgovsko in upravno vlogo, medtem ko so kolonialna pristanišča ob istrski obali – Tergeste, Parentium in Pola – delovala predvsem kot provincialne trgovske postaje.

Ikongrafski prikazi

Podobe antičnih ladij so se ohranile na različnih arhitekturnih, umetniških in uporabnih predmetih: od kamnitih spomenikov, sarkofagov, mozaikov in fresk do kovancev, gem ter steklenih, keramičnih in kovinskih izdelkov. Na Trajanovem slavoločnemu stebru, ki je bil postavljen v Rimu v spomin na zmage cesarja Trajana v dačanskih vojnah, je ohranjen prizor jadranskega pristanišča z različnimi vrstami ladij, večinoma vojaškega značaja. Med njimi sta prikazani tudi dve plovili, ki bi po obliki lahko bili liburne.

Tudi številni nagrobni spomeniki pomorščakov prikazujejo ladje ali izrazito pomorske motive. Poseben primer je nadgrobna stela mornarskega centuriona Likeja, ki je plul na liburni *Lacusta*. Stela je bila odkrita v Osorju (Apsorus) na Cresu. Na njej je upodobljen doprski kip golobradega mladeniča, oblečenega v tuniko in *sagum*, značilen za rimske vojake. V roki pa po mnenju večine raziskovalcev drži vrv, zvezano v voz. Spodaj je ohranjen tudi napis:

Liccaeus Vei f(iilius) / (centurio) de liburna / Lucusta / testamento / fieri iussit arbit(ratu) / Dabali Triti / heredis. / A(mico) mer(enti) an(norum) XXX. / Loc(o) publ(ice) dat(o).

V prevodu se glasi: Likej, sin Vejov, centurion na liburni *Lukusta*, je z oporoko odredil, da se mu postavi nagrobni spomenik po odločitvi njegovega naslednika Dabala, Tritovega sina. Svojemu zaslužnemu prijatelju, ki je doživel 30 let. Mesto postavitve je bilo uradno dodeljeno.

Poznamo tudi druge nagrobne spomenike pomorščakov, med njimi spomenik mornariškega centuriona Likeja, Verzonovega sina iz Dalmacije, ki je služil v floti v Ravenni in je potrjen v Akvileji. Omeniti velja tudi spomenik dvojice pomorščakov iz misenske flote, Luciusa Oculatiusa Celera in Decimusa Plarentiusa Gratusa, ter epitaf iz Brindisija, posvečen Skevi, sinu Likeja, ki je služil kot vojak na liburni *Triton* pod poveljstvom centuriona Marka Vetija. V Poreču je bila odkrita kamnita ara viceadmirala ravenatske flote Tita Abudija Vera, posvečena bogu Neptunu. Na njej omenja obnovo Neptunovega templja, gradnjo pomolov za ladje in javne stavbe.⁶⁸

68 neptvno / deisgaug / t. abdivis verivs / post subpraefect / V classis ravenn(atis) / templo restituto / molibvs extrvct(is) / domo excvlta / in area d. d(ecurionum) / concessa sibi / dicavit

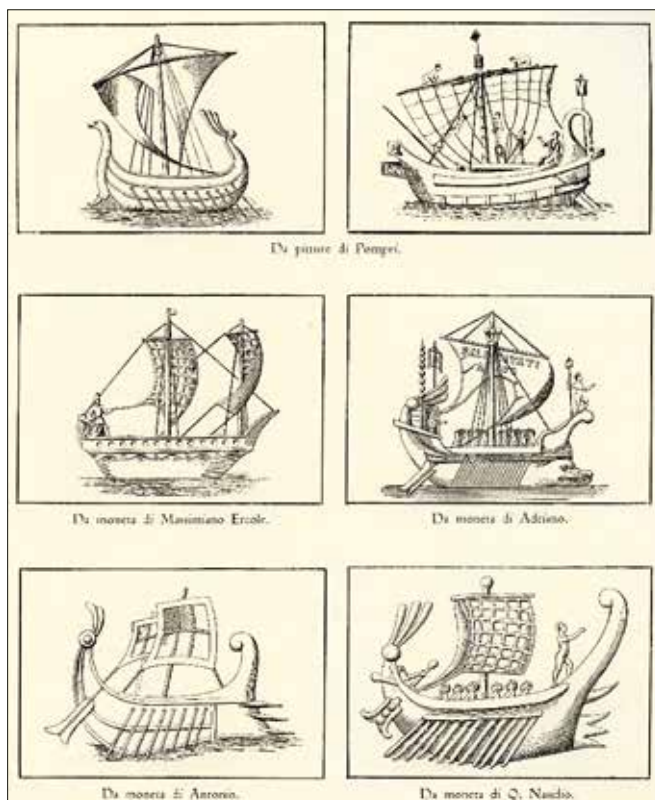

Stalna razstava pomorske arheologije v Pomorskem muzeju Piran (Foto: J. Turk).

Ladje rimske mornarice: za boj, trgovino in vsakdan

Rimska mornarica je uporabljala vrsto različnih ladij, zasnovanih glede na njihov namen. Ladje na Jadranu so bile podobnih velikosti kot v preostalem Sredozemlju. Običajno so jih upravljele posadke s petimi do desetimi člani, najpogosteje pa so bile namenjene priobalni plovbi. V pomorski trgovini ločimo dve glavni obliki plovbe: priobalno plovbo, ki poteka na krajše razdalje, in daljše poti, ki povezujejo večja pristaniška središča. Ladje so lahko plule neposredno med začetnim in končnim pristaniščem, ali pa so se ustavljale v različnih pristanišjih, kjer so natovarjale in raztovarjale blago, kar je omogočalo širšo izmenjavo dobrin med regijami.

Trgovske ladje so bile zelo raznolike. Manjše, dolge približno 10 metrov in z nosilnostjo 8 do 10 ton so bile namenjene lokalni plovbi. Večje ladje, ki so bile namenjene trgovini vzdolž Jadrana, so bile dolge okoli 15 metrov z nosilnostjo 15 do 18 ton. Običajno so bile širše od bojnih ladij – večje so dosegle širino okoli 6 metrov, manjše pa okrog 4 metre, njihov ugrez pa je bil približno en meter. Rimljani so ladjedelsko znanje prevzeli od Grkov. Grške tipe ladij so izboljšali in tehnično izpopolnili. Med pomembnimi novostmi so bili poševnik, pod katerim je bilo razpeto majhno križno jadro, na vrhu jambora pa trikotno vrhnje jadro. Krma je bila okrašena s figuro labodjega vratu in glave, višja od premca, boki trupa

Risbe rimskih ladij iz poslikav
v Pompejih ter z različnih
kovancev (vir: *La nave nel
tempo*, str. 12).

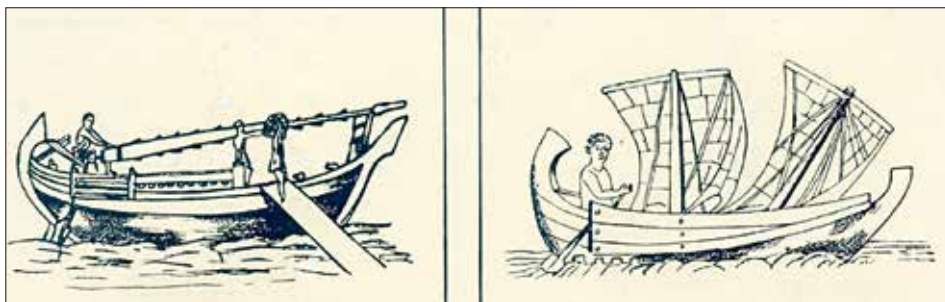
ladje so bili poudarjeni. Na obeh straneh zadnjega dela krme so imele ladje po eno krmilno veslo, ki je služilo za usmerjanje ladje. Na krmi je bil zaprt prostor iz lesa, namenjen potnikom, lastniku ladje ali tovoru.

Tovorne ladje, znane kot *navis oneraria* so bile dolge okoli 20 metrov. Večje trgovske rimske ladje so imele tudi tri jambore. Hitrost ladij je bila zelo odvisna od vetrov.

Povprečna hitrost jadronic je znašala približno 3 do 5 navtičnih milj na uro. Pri 10- do 12-urnem jadranju so lahko v ugodnih razmerah dnevno preplule 50 do 60 navtičnih milj. Razdalja med Akvilejo in Puljem po obalni poti meri okoli 100 navtičnih milj, kar je ustrezalo približno enemu dnevu in eni noči plovbe.

Rimska mornarica je imela dve glavni floti in več manjših samostojnih enot.

Glavno ladjevje je bilo v pristaniščih Misenum (današnji Miseno) pri Neaplju in v Raveni. Flota *Classis Misenensis* (tudi *Classis Missenas*, *Classis Missenatium*) je nadzorovala zahodno Sredozemlje, flota *Classis Ravennatis* (tudi *Classis Ravennatium*, *Classis Ravennas*) pa vzhodnega. V vsaki od dveh flot je bilo zaposlenih okoli 10.000 oseb. Čeprav natančno število ladij ni znano, so se ohranila njihova imena na nagrobnih napisih. Priljubljena so bila imena bogov in manjših božanstev ter

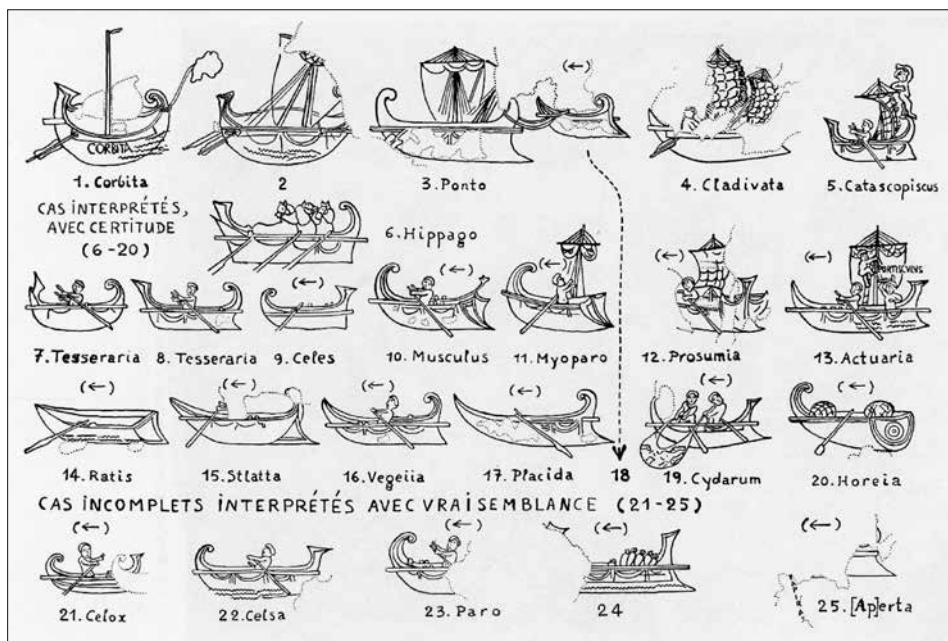
Risbe trgovskih ladij iz stenskih poslikav (vir: *La nave nel tempo*, str. 14).

mitoloških likov; mnoge ladje so nosile imena, ki so označevala vrline, tudi imena različnih živali, bodisi resničnih bodisi mitoloških, medtem ko so bile nekatere ladje poimenovane tudi po rekah.

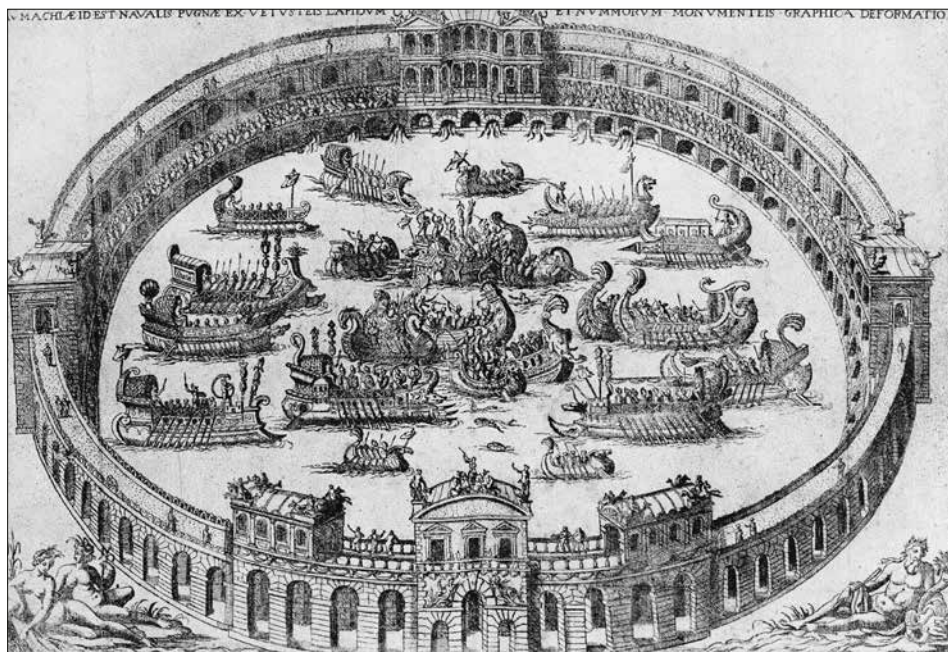
V rimskem so času izdelovali bojne ladje (*naves longae*) in pomožne ladje (*naves ceterae*). Bojne ladje so bile posodobljene različice grških ladij, namenjene predvsem za boj. Pomožne ladje pa so bile zasnovane tako, da so jih poleg vetra poganjali tudi veslači. Ti so bili pogosto mladi vojaki iz različnih ljudstev, kot so Egipčani, Grki, Feničani, Sirci... Veslači so služili do 25 let in po tem obdobju postali rimski državljani. Najbolj znana med ladjami iz klasičnega obdobja je bila trirema, podobna grškim triremam, s povprečno dolžino 42 metrov in širino 6 metrov. Na premcu so vojaške ladje imele z bronom okovan ladijski oven, ki so ga imenovali *rostrum*. Z njim so v bojih na morju poskušali prebiti trup nasprotnikove ladje, nato pa so na krov vrgli še ladijski mostiček in prek njega vdrli v sovražnikovo ladjo. Prvič naj bi Rimljani to taktiko uporabili v bitki pri Milu pri Siciliji leta 260 pr. n. št. proti Kartagini, takratni pomorski velesili. Od tistega časa naprej je rimska mornarica postopoma krepila svojo moč in širila svoj vpliv, postopoma pridobivala nove ladje, izkušene mornarje in pomorsko premoč v Sredozemlju. Rimska mornarica je v Jadransko morje prvič vstopila šele leta 229 pr. n. št., drugič pa leta 219 pr. n. št. v spopadih z ilirskim vojskovodjem Demetrijem Hvarskim.

Med vojaškimi rimskimi ladjami je bila zelo priljubljena liburna, poimenovana po Liburnih, ljudstvu, ki je prebivalo med reko Rašo v Istri in reko Krko v Dalmaciji. Odigrale so pomembno, celo ofločilno vlogo v rimskih pomorskih spopadih, zlasti v bitki pri Akciju leta 31 pr. n. št., kjer je njihova hitrost in okretnost bistveno prispevala k Oktavijanovi zmagi nad Markom Antonijem.

Liburne so bile izredno lahke in hitre ladje, najmanjše so imele le eno samo vrsto vesel ter so bile oborožene s pripravami za metanje kamnitih krogel. Večje so imele 82 vesel v dveh vrstah. Zaradi svoje okretnosti so bile idealne za hitre

Upodobitev različnih tipov ladij iz mozaika iz Althiburusa (po Cassonu, str. 137).

Grafična uprizoritev Naumahije Avguste z desnega brega reke Tibere, namenjenega vodnim spektaklom in uprizoritvam pomorskih bitk (vir: *La nave nel tempo*, str. 26).

napade in manevre. Rimljani so uporabljali liburne predvsem za obrambo in napad na odprtem morju, saj so lahko napadle nasprotnika, preden so ti sploh imeli priložnost odreagirati. Na premcu so bile okrašene s polenami v obliki kač, imele so en jambor s križnim jadrom in dve krmilni vesli na krmi.

Rimljani so lahko učinkovito obvladovali morje prav zaradi raznolikega ladjevja, zasnovanega za različne naloge – od bojevanja in patroljiranja do trgovine. Ladje so bile izjemno dobro zasnovane in tehnično dovršeno izdelane, kar je zagotavljalo njihovo dolgotrajnost in usposobljenost za naloge, ki so bile pred njimi. Kljub napredni tehnologiji in organizaciji rimske mornarice pa so lokalna ladjevja, kot so ilirske ladje, še vedno ohranila pomembno vlogo v vsakdanji plovbi in trgovini, kar je bilo pogosto prikazano tudi v umetnosti in literaturi tega obdobja.

Tehnika šivanja v ladjedelništvu

Ladjedelska tehnika šivanja se je na območju Jadrana razvila in uporabljala skozi daljše časovno obdobje. Najstarejši doslej znani primer v celoti šivane ladje v Sredozemlju, ki jo poznamo, je ladja iz Zambratije, datirana v obdobje od zadnje četrtine 12. do zadnje četrtine 10. stoletja pr. n. št. Arheološke raziskave potrjujejo rabo šivanih konstruktov tudi v rimski in kasnejših obdobjih. Mark Verij Flak piše o serilijah, histrskih in liburnskih plovilih, poimenovanih po latinskem izrazu *conserere* (zvezati) in *contexere* (splesti), ki so bila povezana s tehniko šivanja z lanenimi in brnistrenimi vrvmi.

Rimski pisec Mark Pakuvij je zapisal, da trup takšnih ladij ne drži skupaj noben lesen klin, temveč so deske zašite z lanenimi in brnistrenimi vrvmi. Do sedaj so bili najdeni ostanki antičnih ladij, ki so bile izdelane s tehniko šivanja, v Caski, Ninu, Pulju in Poreču na Hrvaškem.

Raziskave potopljenih ladij v Zatonu pri Ninu (antični Aenoni) na Hrvaškem, ki jih je v letih 1966 in 1982 izvedel Arheološki muzej Zadar na globinah od 1,8 do 2,0 metra, so potrdile pisne vire in prinesle številne podatke o tehniki gradnje in videzu plovil. Platnice so bile izvrtane na razdalji 2,5 centimetra, 1 centimeter od roba. Na stik desk so nanесли debel sloj smolnate mase, preko katere so prepletli vrv – skozi izvrtane luknje v platnicah. Nato so v luknje vstavili majhne žebličke, ki so preprečevali vdor vode. Sodeč po raziskavah te ladje niso bile daljše od 8 metrov, široke so bile 2,5 do 3 metre, višina boka je bila 0,8 metra, ugrez pa le 0,4 metra. Radiokarbonska analiza lesa je pokazala letnico 295 pr. n. št. (± 132). Ladje naj bi imele usnjeno križno jadro, saj je bilo usnje najdeno *in situ*, jambor pa je bil dvodelen. Ob poveljniku so bile angažirane še tri osebe, dve na škotih in ena na krmi. Ladjo so lahko poganjali tudi na vesla, po 4–5 z vsake strani.

Rimski mozaik iz mesta Veiji v Italiji, ki prikazuje nakladanje afriškega slona na ladjo. Nekdanje etruščansko mesto, le deset milj severno od Rima, ki je bilo povezano z reko Tiberu, je morda služilo kot zbirališče eksotičnih živali. 3.–4. stoletje n. št. (Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, Nemčija).

V zalivu Caska na otoku Pagu so arheologi odkrili več antičnih ladij, od katerih so tri šivane (Caska 1, 3 in 4), kar predstavlja eno od pomembnejših hrvaških podvodnih arheoloških najdb. Skupaj z ladjami iz Zatona pri Ninu potrjujejo navedbe antičnih avtorjev o tehniki šivanja, ki so jo uporabljali staroselski narodi vzhodne Jadranske obale – Histri in Liburni – tudi v rimskem obdobju. Strukturne analize trdijo, da so bile te ladje namenoma potopljene kot del konstrukcije obalne

Upodobitev rimskodobnega pristanišča Ostia z ladjami in svetilnikom v ozadju ter s kipi Pozejdona s trizobom in Ceres z žitnim klasom, Fortune z rogom izobilja in Bakhom s tirsom in vrčem vina, okoli leta 200 n. št. (*La nave nel tempo*, str. 20).

luke. Odkrite so bile tudi keramične najdbe, predvsem fragmenti ustij jadranskih amfor tipa *Forlimpopoli*, neposredno nad trupom ladje.

Leta 2012 in 2013 sta bili v Flaciusovi ulici v Pulju najdeni dve rimski šivani plovili, poimenovani Pula 1 in Pula 2. Raziskave je vodil Arheološki muzej Istre. Konstrukcija obeh rimskih šivanih ladij je bila radiokarbonsko datirana v obdobje od 1. stoletja do prve polovice 3. stoletja, njihove tehnične lastnosti pa so značilne za območje severnega Jadrana. Identifikacija arheoloških predmetov iz italških, iberskih, severnoafriških in orientalskih delavnic nakazuje na raznoliko trgovsko dejavnost z območja Sredozemlja.

Pri arheološkem pregledu v okviru ureditve južne mestne obale v Poreču, ki ga je v letih 2019 in 2020 izvedel Zavičajni muzej Poreštine, so bili na lokaciji Porta de Mar (»Morska vrata«), južno od dekumanusa, ugotovljeni ostanki pristaniških struktur iz rimskega in poznejšega obdobja. Pod rimskim pristaniščem, zgrajenim iz kamnitih blokov na gramoznem dnu, na globini 1,55 metra, so bili odkriti in izkopani ostanki rimske šivane ladje, datirane v 1. stoletje, ki je bila najverjetneje namerno odložena in uporabljena kot del utrjevanja temelja pri izgradnji pristanišča. To prakso so uporabljali tudi v kasnejših obdobjih, kar je tudi razvidno na načrtu pri gradnji pomola v Piranu.

Publij Flavij Vegecij Renat v 4. stoletju v *Razpravah o vojaškem umetju* govori o liburni kot tipu rimske ladje, izdelane po vzoru avtohtonih ladij Liburnov. Vegecij pravi, da je bilo pri gradnji teh ladij posebej pomembno izbrati pravo vrsto lesa, med drugim navaja cipreso, domači bor, tisovino, jelovino in smreko. Za žeblje priporoča bron, ki je sicer dražji, a odporen proti rji, za razliko od železa, ki pod vplivom zraka in vlage hitro korodira.

Relief z upodobitvijo vojaške galeje, bireme, relief iz templja Fortune Primigenije v Palestrini, Italija. Original v Museo Pio Clementino Vatikan (vir: *La nave nel tempo*, str. 26).

Navigacija

Pod pojmom *navigacija*, ki se razlikuje od same plovbe, razumemo znanost in veščino upravljanja ladje. Šele s pojavom kompasa v 12. stoletju in razvojem pomorske kartografije so bili izpolnjeni pogoji za sistematično navigacijsko upravljanje ladje. Kljub temu pa so rimski pomorščaki že mnogo prej uspešno prepluli velike razdalje, čeprav niso poznali sodobnih navigacijskih instrumentov, kot sta kompas in kronometer. Pri orientaciji so se močno zanašali na naravne pojave: podnevi na sonce, ki je nakazovalo smer in približen čas dneva, ponoči pa na zvezde, predvsem na Severnico na severni polobli in na Južni križ na južni, ki so pomagali določati smer. Pomembno je bilo tudi poznavanje obalnih značilnosti, kot so griči, otoki in druge geografske posebnosti, ter natančno opazovanje ptic morskih tokov, valovanja in ptic, ki so napovedovali bližino kopnega ali vreme. Tehnologija in metode navigacije so bile glede na današnje standarde precej omejene, vendar se sodobni pomorščaki preveč zanašajo na elektronske instrumente, zaradi česar se tradicionalna znanja, ki izvirajo že iz antike, če ne še prej, počasi izgubljajo.

Med najpreprostejšimi, a ključnimi instrumenti je bil log, s katerim so merili hitrost plovbe. Log je bil sestavljen iz vrvi z vozlički, ki je bila spuščena čez bok ladje, pogosto skupaj s plovcem, pri čemer so časovno merili, koliko vozlov se je

Arheološke raziskave rimskega pristanišča v Simonovem zalivu pri Izoli. Na razmah pomorstva v rimskem obdobju kažejo tudi številni ostanki rimskih pristanišč, ki so se ohranili vzdolž celotne istrske obale (foto: F. Antonioli).

vrv odvila. Poleg tega so uporabljali sonde oziroma palice, s katerimi so preverjali globino morja, zlasti v bližini obale.

Izredno so bili izurjeni v tehničnih veščinah, kot so krmarjenje glede na smer vetra, veslanje kot pomožno pogonsko sredstvo pri manevriranju ali šibkem vetru, računanje prepotovane razdalje glede na hitrost in čas plovbe ter ocenjevanje vremena na podlagi izkušenj.

Plinij poroča, da je bilo iz Puteolov do Aleksandrije, torej na oddaljenosti 1000 navtičnih milj, mogoče pripotovati v devetih dneh ob ugodnem vetru s povprečno hitrostjo 46 vozlov, medtem ko je povratna plovba zaradi nasprotnih vetrov trajala bistveno dlje. Povprečno je pot v eno smer trajala približno dvajset dni, najhitrejša plovbe pa so omogočali predvsem ugodni vetrovi in plovba po odprtem morju. Na poti iz Aleksandrije proti Italiji so morale ladje zaradi prevladujočih vetrov pluti ob obali Male Azije, mimo Rodosa, Krete in Malte ter skozi Mesinski preliv proti Puteolom, kar je pot podaljšalo na približno dva meseca in 1700 milj. Takšen primer jasno kaže, kako so vremenske razmere in vetrovi določali dinamiko antične plovbe.

Pseudo-Skimno (3.–2. stoletje pr. n. št.) v *Periegezi* (verzi 385–387) opozarja na nevarnosti jadranske plovbe, kjer je zrak vlažen in nepredvidljiv, z nevihtami, strelo in gromom. Znanje o navigaciji je bilo torej kombinacija prakticiranja izkušenj, opazovanja narave in preizkušenih tehnik, kar je antičnim pomorščakom omogočalo, da so uspešno pluli po odprtem morju in ob obalah kljub pomanjkanju sodobne tehnologije.

Struktura posadk na antičnih ladjah

Posadka na rimski ladji je bila zelo organizirana, vsaka naloga je bila dodeljena posebnemu članu posadke. Odvisno od vrste ladje so se razlikovali različni tipi posadk.

Na preprostih antičnih plovilih, ki niso imela prostora ali potrebe po zapleteni organizaciji, so bili le trije člani: poveljnik (*kybernetes*, krmar), ki je upravljal krmilo, veslač (*keleustes*), ki je dajal ritem veslačem, in častnik na premcu (*prorates*, opazovalec na premcu), ki je stal na straži, kar je bila v tem času zelo pomembna funkcija.

V vojaški mornarici je bila struktura precej bolj kompleksna. Na čelu celotne rimske mornarice je bil imperator, pod njim pa prefekti ter njihovi namestniki. Pomorski oficirji, ki so bili pod prefektom (admiralom), so se imenovali *principes*. To so bili navarhi, trierarhi in centurioni. Od Dioklecijana dalje so se vsi ti položaji poenotili pod nazivom navarh (*navarchus*). Bili so odgovorni za celotno plovbo in

za odločanje v primeru nevarnosti ali vojne ter so imeli precejšnjo avtonomijo pri sprejemanju odločitev. Kapitan je bil odgovoren za celotno plovbo. Pomorski centurioni so poveljevali vkrcanim vojakom, torej so bili zadolženi za vojna opravila, medtem ko so bili navarhi in trierarhi zadolženi za navigacijska in pomorska opravila. Na ladji je bil tudi starešina veslačev (*hortator*, tudi *pausarius*, *portisculus*), ob njem pa *simfoniak* (*symphoniacus*), ki sta skrbela za ritem in usklajenost veslanja. Veslači so bili ključni za premikanje ladje, zato so morali biti popolnoma usklajeni in pripravljeni na hitro ter enotno veslanje, kar je bilo bistveno tako v bitki kot pri umiku iz nevarnosti.

Krmar (*gubernator*) je bil odgovoren za upravljanje ladje. Na vojnih ladjah je bila njegova vloga še posebej pomembna, saj je moral zagotavljati natančno navigacijo in manevriranje ladje v boju.

Mornarji (*nautae*) so skrbeli za splošno vzdrževanje ladij, jadra, vrvi, privezovanje in odvezovanje ladij ter za popravila in zaščito plovil pred poškodbami med plovbo. Vojaki (*classarii*) so opravljali izključno vojaške naloge, medtem ko so veslači zagotavljali pogon ladje.

Arheološke najdbe, kot so napisni spomeniki in vojaške diplome, kažejo, da so bili rekruti rimske mornarice pogosto iz Dalmacije in Panonije, kar potrjujejo tudi pisni viri, predvsem Tacit (*Historiae*) in Vegecij (*Epitoma Rei Militaris*). Ti viri razkrivajo tako službene funkcije pomorščakov kot tudi njihove življenjske razmere po koncu službe, vključno z dodelitvijo rimskega državljanstva, podelitvijo zemljiških posesti veteranom ter možnost prejetja latinskih imen.

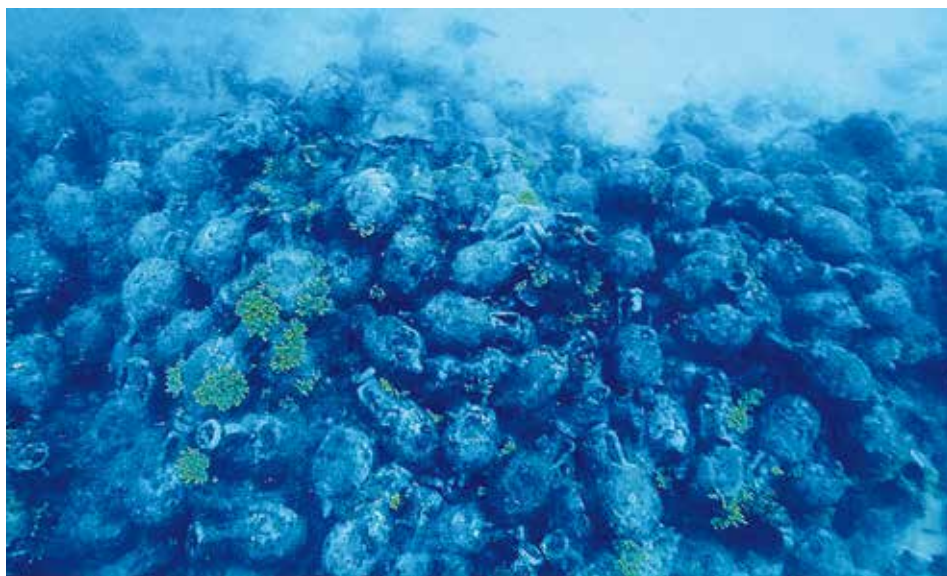
Primeri razbitin rimskih ladij iz Istre in Dalmacije

Na morskem dnu ob celotni jadranski obali so bili odkriti in raziskani številni ostanki ladij iz rimske dobe. V slovenskem morju je trenutno znana le ena antična razbitina, barka Aura. Oblika koraligene formacije nad ostanki lesene konstrukcije nakazuje, da je šlo za približno 14 metrov dolgo ladjo, ki jo radiokarbonska analiza umešča v sredino 1. stoletja n. št. Ladja še čaka na nadaljnje raziskave, ki bodo morda omogočile poglobljeno preučitev njene konstrukcije, morebitnega tovora in pomorskega pomena v rimskem obdobju.

V Piranskem zalivu, sicer na hrvaški strani pri Savudriji, je bila v letih 1963–1964 izvedena raziskava ostankov antičnega brodoloma. Raziskavo je vodil Arheološki muzej Istre v sodelovanju s Centrom za podvodna raziskovanja SRS iz Ljubljane, pri čemer so sodelovali tudi nekateri sodelavci Pomorskega muzeja (takratnega Mestnega muzeja Piran). Na globini 8–16 metrov in na površini 420 m² je bilo odkritih okoli 200 celih in fragmentiranih amfor grško-italskega tipa, tipa

Lamboglia 2, ter prehodnih oblik, ki se datirajo med 140 in 80 pr. n. št., skupaj s svinčeno prečko antičnega sidra. Domnevno se je ladja, katerih ostanki razen tovara niso bili najdeni, potopila zaradi močnih vetrov iz severnega kvadranta. V zadnjih dveh desetletjih so arheologi ob istrski obali izvajali sistematična podvodna izkopavanja in terenske preglede, ki so pomembno prispevali k boljšemu poznavanju podmorske dediščine Istre, prav tako pa tudi novih najdb rimskih ladij. Od leta 2012 so potekale raziskave v okolici rta Uljeva (Ližnjan), kjer je ICUA odkril več ladijskih razbitin. Med najpomembnejšimi najdišči sta Uljeva A, zgodnjерimski brodolom s tovorom amfor tipa Lamboglia II, in Uljeva B, poznoantično plovilo z afriškimi amforami tipa Keay 3B. Nadaljnja podvodna izkopavanja so potekala septembra 2014 in v naslednjih letih, pri čemer so Uljevo C in D dokumentirali z video in fotogrametrijo.

Poleg tega je bil odkrit tudi brodolom blizu Marlere, kjer so našli ulomke amfor tipa Dressel 6 in opeke (*spicatum*), kar prav tako nakazuje rimsko obdobje. V akvatoriju Rovinja so raziskovali ostanke ladje pri otočku Velika Sestrica, ki jo datirajo v konec 1. stoletja n. št. Med drobnimi najdbami so zastopani fragmenti amfor tipov *Forlimpopoli* in steklenice ter nekateri kovinski deli opreme ladje. Pomemben primer rimske trgovske ladje predstavlja tudi ladja iz Ilovika, majhnega hrvaškega otoka ob zahodni obali Istre, v severnem Jadranu, južno od Cresa. Pri Iloviku so bili odkriti ostanki spodnjega dela rimske trgovske ladje (*navis*

Ostanki tovara potonule rimske ladje z več stotimi amfor na dnu pri rtu Letavica, Šimuni, pri otoku Pagu na Hrvaškem (foto: Andrej Voje).

oneraria), izdelane po značilni rimski ladjedelski tehniki. Ladja je bila sestavljena iz kobilice, kontrakobilice, reber ter notranje in zunanje oplate, kar je značilno za tradicionalno ladjedelstvo, ki se je ohranilo skozi tisočletja. Rebra so bila pritrjena na kobilico z ustreznimi razmaki, kar kaže na trdnost konstrukcije, potrebne za varno plovbo. Na nekaterih mestih so bila rebra ojačana. Zunanji del oplate je bil dodatno zaščiten s svinčnimi ali bakrenimi ploščami, kar je ščitilo trup pred poškodbami in morskim črvom.

Ladja je imela debelino oplate 20 centimetrov, širino reber 12 centimetrov in dolžino 25 metrov. Prevažala je 25–30 ton tovora, kar je ustrezalo približno 1000 amforam.

Poleg omenjenih brodolomov je znan tudi ladja, odkrita na plitvini Buje južno od Umaga, ki prav tako priča o intenzivnem pomorskem prometu in prisotnosti rimskih trgovskih poti ob severozahodni obali Istre.

Na različnih likovnih prikazih, kot so tisti v Saloni in na Hvaru, so ohranjeni prizori ladij, ki prikazujejo tudi plovila s poševno položenim jamborjem, kar nakazuje na tehnične značilnosti teh plovil.

Zaključek

Pomorstvo je bilo skupaj z obvladovanjem vojaških veščin, sposobnostjo prilagajanja ter vključevanjem starih in novih tehnologij eden ključnih temeljev Rimskega cesarstva. Ladje, kot so liburne in različna druga plovila, so omogočale gospodarsko in vojaško mobilnost po Sredozemlju in Jadranu.

Podvodne arheološke najdbe, pa tudi ostanki ladij na kopnem ob istrski obali in drugod, ponujajo le delni vpogled v bogato in kompleksno pomorsko dejavnost Rimljanov. Nemogoče je zajeti vse aspekte rimskega pomorstva, saj vsaka nova raziskava prinaša tudi nova odkritja ter razkriva dodatne tehnične, družbene in kulturne vidike antičnega sveta.

Literatura in spletni viri

Bekić, L. (2012): *Najnovija podvodna rekognosciranja podmorja Istre*. *Histria Antiqua*, 21, 581–597.

Bilić, T. (2004). Navigacija prema zvjezdama u prethistoriji i antici I [Stellar based navigation in Prehistory and Antiquity]. *Naše More*, 51(5–6), 239–248

Bilić, T. (2012). Smjer vjetera – jedan od problema u antičkoj plovidbi Jadranom. *Pomorstvo: Scientific Journal of Maritime Research*, 26(1), 81–93. <https://hrcak.srce.hr/83499>

- Brusić, Z. (1970).** Problemi plovidbe Jadranom u predhistoriji i antici. *Pomorski zbornik*, 8, 549–567.
- Casson, L. (1971).** *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Princeton: Princeton University Press.
- Domić-Kunić, A. (2000).** *Classis Praetoria Ravennatum: Povijesno-arheološka istraživanja*. Zagreb: FF Press.
- Domínguez, A. F., Guibal, F., Boetto, G., & Radić Rossi, I. (2021).** Preliminary results of the wood analyses of the Roman vessels of Caska, island of Pag, Croatia. *Archaeonautica*, 21, 251–256. <https://doi.org/10.4000/archaeonautica.1817>
- Kojić, B., & Barbarić, R. (1975).** *Ilustrirana povijest jadranskog pomorstva*. Zagreb.
- Koncani Uhač, I., Petrović, M., & Sardož, A. (2017).** Projekt zaštite rimskog šivanog broda Pula 2: od mulja do ponovnog sjaja. *Histria archaeologica*, 48, 169–192.
- Kozličić, M. (1990).** *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*. Split.
- Kozličić, M. (1993).** *Hrvatsko brodovlje = Croatian shipping = Le navi croate*. Split: Književni krug; Zagreb: AGM.
- Novak, G. (1962).** *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*. Beograd.
- Radić Rossi, I., & Boetto, G. (2011).** Šivani brod u uvali Caski na otoku Pagu – kampanja iskopavanja 2010. *Histria Antiqua*, 20, 505–513.
- Šašel Kos, M. (2017).** Bilješka o mornaričkom centurionu Likeju iz Apsora. *MHM*, 3 (2016), 111–124.
- Uhač, M. (2012).** Nova dognanja o antičnem brodolomu na rtu Savudrija. V A. Gaspari & M. Erič (Eds.), *Potopljena preteklost: Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji* (pp. 131–140). Ljubljana.
- Zaninović, M. (2012).** Neke posebnosti antičkog prometa duž istočnog Jadrana. *Histria Antiqua*, 21, 21–28. <https://hrcak.srce.hr/8187>
- <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0007.tlg045.perseus-grc1:50.1>
- <https://sj06.wordpress.com/2006/05/18/navigare-necesse-est-vivere-non-est-necesse/>
- <https://www.morski.hr/foto-tajne-sivanih-brodova-pronadenih-u-antickoj-luci-kod-nina/>
- <https://www.icua.hr/projekt/podmorska-arheoloska-rekognosciranje-istarskog-priobalja/17>
- https://www.icua.hr/images/stories/publikacije/2013_submerged_heritage_3.pdf
- <https://www.unesco.org/en/memory-world/tabula-peutingeriana>

Na začetku jeseni leta 2000 sem kot študent arheologije nekega zgodnjega ponedeljkevega jutra na vnaprej dogovorjenem mestu čakal na začetek arheoloških izkopavanj najdišča pri vasi Krog južno od Murske Sobote. Živčno pričakovanje prihoda arheologinje Irene Šavel iz takrat še Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, ki je tedaj še nisem poznal, ter ostalih članov ekipe, se je mešalo z veseljem in vznemirjenjem ob mojem prvem sodelovanju na večjih arheoloških raziskavah v mojem domačem Prekmurju. Z odlično ekipo je nervoza izginila že prvi dan, raziskave pa so na najdišču z uradnim imenom Pod kotom – jug razkrile fantastične najdbe: veliko žarno grobišče iz bakrene dobe, naselbinske najdbe iz takrat še pri nas neprisotne zgodnje bronaste dobe, depo bakrenih surovcev in razlomljenih bronastih predmetov iz kulture žarnih grobišč ter nenazadnje slovanske zemljanke iz zgodnjega srednjega veka. Ob teh odkritjih sem kmalu spoznal, da se z raziskavami tega in tudi drugih najdišč, ki so jih v tistem obdobju izkopavali na trasi bodoče pomurske hitre ceste, popolnoma spreminja arheološka slika preteklosti pokrajine ob Muri.

Slabih dvesto let prej leta 1810 je lokalni kmet na njivah zahodno od Dolge vasi blizu Lendave s plugom zadel v kamen, za katerega se je izkazalo, da je rimski nagrobnik. To je prva zabeležena arheološka najdba na območju Pomurja in še vedno edini v celoti ohranjen rimski nagrobnik v Pomurju (slika 1). Še nekaj najdb je prišlo na dan v 19. in začetku 20. stoletja do prve svetovne vojne. Leta 1830 so na primer prekopali več velikih železnodobnih gomil na območju Gornje Radgone, najdbe iz izredno bogatih grobov pa so večinoma izgubljene. Leta 1868 naj bi zahodno od že omenjene Dolge vasi našli lonec z rimskimi zlatimi in srebrnimi novci ter nakitom, kasneje pa tudi 2290 rimskih srebrnikov pri vasi Krog blizu Murske Sobote (Šavel 1991, 5). Takšne zgodbe o arheoloških najdbah so tipične za tisti čas, so pa najdene starine spodbudile nekatere domačine, da so se začeli intenzivneje zanimati za preteklost. Tako je na primer K. Dervarics že leta 1896 ob praznovanju tisočletnice madžarske države napisal *Zgodovino Dolnje Lendave*, pri čemer je začel z arheološkimi obdobji in opisal tudi zgoraj omenjeni nagrobnik in novce (Dervarics 1986, 203ss.).

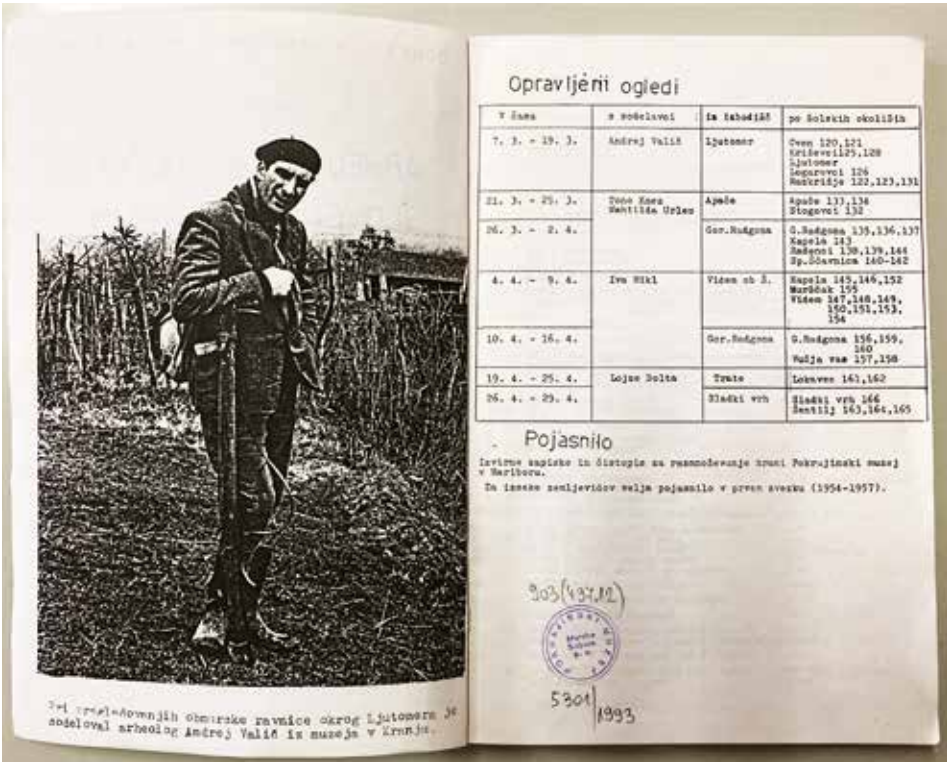

Slika 1: Rimskodobni nagrobnik iz bližine Dolge vasi pri Lendavi, danes vgrajen v stopnišče soboškega gradu, sedeža Pomurskega muzeja Murska Sobota (Foto: T. Vrečič/PMMS).

V 20. stoletju do druge svetovne vojne je bilo po Pomurju nekaj manjših raziskav arheoloških najdišč in posameznih arheoloških najdb. Ob obnovi soboške katoliške cerkve leta 1910 je bil najden del rimskega nagrobnika, lokalna učiteljica F. Šnajder je leta 1928 v okolici Ivancev, danes znanega rimskodobnega najdišča, delala arheološko topografijo, F. Baš iz mariborskega muzeja je leta 1936 izkopaval gomile v Motvarjevcih, F. Kovačič pa je leta 1926 napisal zgodovinski oris z arheološkimi najdišči slovenske Štajerske in Prekmurja. Za soboški muzej je bila pomembna ustanovitev Prekmurskega muzejskega društva leta 1935, nekakšne predhodnice muzeja, ki je še istega leta nadziralo izkop nekaterih gomil (Šavel 1991, 5–6).

Resnejše arheološko delo se je začelo šele po drugi svetovni vojni, ko so začeli v pokrajini ob Muri raziskovalno in topografsko delo nekateri slovenski arheologi in arheologinje iz drugih inštitucij. Veliko topografskega dela je v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja naredil S. Pahič iz mariborskega muzeja, katerega kopije terenskih dnevnikov in zapiskov hrani tudi Pomurski muzej Murska Sobota. J. Šašel je napisal članek z vsemi do tedaj znanimi podatki o arheoloških najdiščih Prekmurja, s poudarkom na obeh zgoraj omenjenih rimskih nagrobnikih (Šašel 1955). Na povabilo direktorice soboškega muzeja V. Koren je že leta 1957 prišla v Prekmurje raziskovat tudi mlada arheologinja I. Mikl Curk, ki je z ekipo prehodila dobršen del Prekmurja in izkopavala rimskodobno naselbino v Dolgi vasi pri Lendavi.

Stanje arheoloških raziskav se je spremenilo na boljše, ko je soboški muzej leta 1974 zaposlil kustosinjo arheologinjo, šele drugo kustosinjo tega muzeja, prva je bila etnologinja in že prej omenjena direktorica V. Koren. Irena Šavel je izvajala veliko topografskega dela, seznam najdišč in opisi poselitve v posameznih obdobjih pa

Slika 2: Pri topografskem terenskem delu je S. Pahiču pomagal tudi A. Valič. Fotografija iz okolice Ljutomera iz ene izmed knjižic S. Pahiča s topografskimi dnevniki in zapiski (Pahič 1987).

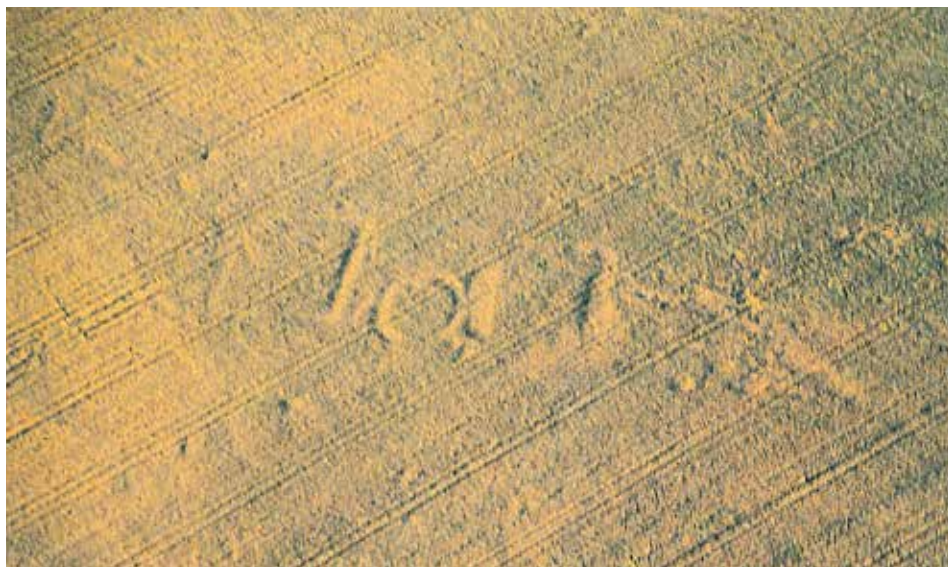
so bili zbrani v posebni izdaji *Arheološke topografije Slovenije* (Šavel 1991). Poleg tega je tudi sondirala in raziskovala nekatera najdišča, na primer Šafarsko, Gornjo Radgono, Bukovnico ter predvsem Oloris pri Dolnjem Lakošu, tedaj najbolj raziskano bronastodobno naselbino v Sloveniji (Dular et al. 2002). Od leta 1990 sta v muzeju dva kustosa za arheologijo. Branko Kerman je specializiran za obdobja zgodnjega srednjega veka ter visokega srednjega in novega veka, hkrati pa je bil tudi eden izmed začetnikov arheološke aerofotografije v Prekmurju, takrat nove metode, s katero se lahko na podlagi vegetacijskih znakov prepozna pod njivskimi površinami ležeče arheološke ostaline. Na ta način je odkril številna nova najdišča. So pa bile vse raziskave Pomurskega muzeja manjšega obsega, predvsem sondiranja in manjša izkopavanja, večina arheoloških obdobji daljne pomurske preteklosti pa je imela velike vrzeli.

Vrnimo se torej v leto 2000 k velikim t. i. avtocestnim raziskavam. Prva večja izkopavanja v sklopu izgradnje novih cest so bile že v letih 1997 in 1998, pred izgradnjo lendavske obvoznice, ki je pozneje postala del pomurske hitre ceste. Te

Slika 3: Prva arheologinja Pomurskega muzeja Irena Šavel med sondiranjem rimskodobne ceste pri vasi Kot v Prekmurju leta 1980 (hrani PMMS).

raziskave so bile šele predhodnica večjih raziskav, ki so bile časovno zgoščene v letih 2000 do 2001 in 2005 do 2006, ko je hkrati potekalo več raziskav in je bila izkopana večina najdišč. Raziskoval pa ni samo naš muzej, vodji izkopavanj sta bila Irena Šavel in Branko Kerman, ampak tudi druge institucije in zasebna podjetja, več generacij študentov arheologije in sveže diplomiranih arheologov je dobivala terenske izkušnje na terenih v Pomurju in seveda tudi drugod po Sloveniji, kjer so prav tako potekale podobne raziskave. Nove raziskave so prinesle tudi nove metode dela, ki so vplivale, ne samo na čas izvedbe raziskave, ampak tudi na kvalitetnejše dokumentiranje na terenu, kjer so se postopoma uvedle digitalne metode dokumentiranja, ki se s prihodom vedno novih tehnologij še danes razvijajo in izboljšujejo. Izkopavanje

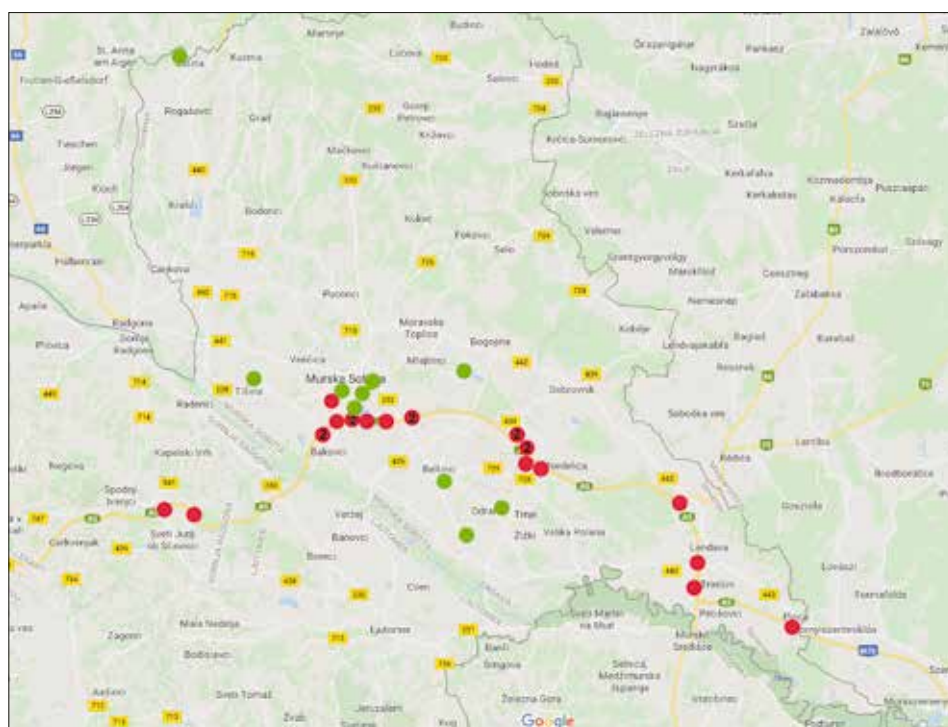
Slika 4: Arheološka aerofotografija okroglega in pravokotnih jarkov v bližini Beltincev (Kerman 2002, 22)

Slika 5: Potek hitre ceste južno od Murske Sobote med arheološkimi izkopavanji. Najdišča si sledijo eno za drugim: Pod kotom – cesta, Pod kotom – sever, Za Raščico, Kotare – baza, Kotare – krogi, Nova tabla in Jezera (Foto: B. Kerman).

približno 3800 m² velikega najdišča Gornje njive pri Dolgi vasi je še v letih 1997 in 1998 trajalo dva in pol meseca, medtem ko se je z uporabo stroja na primerljivo velikem najdišču Nedelica ta čas skrajšal na tri tedne.

Največja razlika v primerjavi s »predavtocestnimi« izkopavanji je velikost raziskanih površin. Po moji oceni so arheološke raziskave v Pomurju do leta 1997 zajele vsega skupaj približno 1 hektar površine, največje raziskano najdišče pa je bilo že omenjeni Oloris pri Dolnjem Lakošu z okoli 3000 m². Samo na trasi pomurske hitre ceste je bilo raziskanih več kot 80 hektarjev površin. Največje najdišče je Nova tabla, ki je južno od Murske Sobote, kjer je bilo raziskanih skoraj 40 hektarjev površin, ne samo na trasi hitre ceste, ampak tudi zaradi širitve soboškega jezera, ki je bilo takrat še v funkciji gramoznice. Zadnje raziskave, ki jih lahko povežemo z gradnjo hitre ceste, so potekale še leta 2008. Večina najdišč s trase hitre ceste je objavljenih v seriji *Arheologija na avtocestah Slovenije*. Zaradi gradbenih projektov so tudi v zadnjih 17 letih potekale večje in manjše raziskave, ki smo jih izvajali mi ali pa zasebna arheološka podjetja. Do danes je bilo raziskanih še dodatnih 15 hektarjev površin.

Slika 6: Zemljepisni zemljevid pomembnejših najdišč, izkopanih od leta 1997 do danes. Z rdečimi pikami so označena najdišča na trasi hitre ceste, z zeleno pa najdišča izkopana na drugih lokacijah.

Če pustimo ob strani težave s prostorsko stisko soboškega muzeja ob prihodu velikanskih količin najdb v muzej, lahko napišemo, da so bila zaščitna arheološka izkopavanja pred gradnjo hitre ceste prava revolucija za pomursko arheologijo. Večina po letu 1997 izkopanih najdišč je veččasovnih z arheološkimi ostanki iz različnih obdobij.

Po kronološkem vrstnem redu bomo na kratko opisali pomembnejša odkritja. Najstarejša najdišča umeščamo v obdobje prazgodovine. Največje t. i. »stare« raziskave so bile na že omenjenem najdišču Oloris Pri Dolnjem Lakošu, na ostalih raziskanih najdiščih, na primer Bukovnica, Šafarsko, Gornja Radgona in drugih, so bile raziskane površine bistveno manjše (na primer Šavel 1994), grobišč pa sploh nismo poznali. Najstarejše najdbe so iz bakrene dobe ali eneolitika, najdenih je bilo 17 novih naselbin in dve grobišči, večinoma iz lasinjske kulture in kulture keramike z brazdastim vrezom. Eno izmed pomembnejših odkritij je grobišče s 179 žarnimi grobovi, najdeno na že omenjenem najdišču Pod kotom – jug pri Krogu (Šavel 2009, 59ss).

Tudi nova bronastodobna najdišča so bila številna, na šestnajstih so bile dokumentirane naselbinske ostaline, na treh pa prej še neraziskana grobišča, najden pa je bil tudi že zgoraj omenjeni depo bakrenih in bronastih predmetov. Med najdbami je potrebno poudariti pred temi raziskavami v Pomurju še neodkrito zgodnjebronastodobno keramiko kultur Somogyvár-Vinkovci, Kisapostag in kulture pramenaste keramike z najdišč južno od Murske Sobote, ki so prispevala

Slika 7: Nabor keramičnih posod lasinjske kulture z najdišča Pri Muri pri Lendavi (konec 5. tisočletja pr. n. št.) (Foto: T. Vrečič/PMMS).

Slika 8: Inštalacija z žarami z razstave Neskončen dih (najdišče Pod kotom – jug pri Krogu) (Foto: arhiv PMMS).

dragocene podatke za kronologijo začetnih stoletij bronaste dobe (za najdišča glej: Guštin et al. 2017, 65ss; Kerman 2011a, 23ss; 2011b, 20ss, 2011d, 28; 2015, 20; Sankovič 2009, 139; 2021, 22ss; kronologija: Črešnar in Teržan 2014, 661ss). Tudi keramični nabor posod iz srednje bronaste dobe iz najdišča Pod kotom – sever je

Slika 9: Ostanki jam od navpičnih stebrov hiš in odpadnih jam na srednje in poznobronastodobnem najdišču Pince (15.–12. stoletje pr. n. št.) (Foto: arhiv PMMS).

Slika 10: Keramične posode, nož, brus in bronasta jagoda iz žganega groba na najdišču Tišina (10.–9. stoletje pr. n. št.) (Foto: T. Vrečič/PMMS).

edinstven (Kerman in Kavur 2011, 29–34). Med naselbinami izstopa z Olorisom pri Dolnjem Lakošu sočasna večja naselbina iz srednje in pozne bronaste dobe s vsaj tridesetimi hišami, najdena na trasi hitre ceste v Pincah tik ob madžarski meji (Kerman 2018). V zadnjih letih sta bili najdeni tudi dve grobišči iz kulture žarnih grobišč, zadnjega obdobja bronaste dobe. Manjše, vendar izredno bogato je bilo najdeno na Tišini, večje z osemdesetimi žarnimi grobovi pa pri Gornji Bistrici (Sankovič 2024, Tica et al. 2024).

Poselitev pokrajine ob Muri v železni dobi je bila do konca prejšnjega stoletja precejšnja neznanka, pri raziskavah najdišč so naleteli kvečjemu na posamezne najdbe. Obljudenost pokrajine je bila v tem obdobju skromnejša, je bilo pa v zadnjih petindvajsetih letih raziskanih več najdišč z ostanki iz tega časa. Pomembna so najdišča, izkopana na poteku ceste južno od Murske Sobote, predvsem Nova tabla. Na območju soboškega jezera in Expana so bile najdene naselbinske ostaline iz starejše železne dobe oz. halštatskega obdobja ter mlajše železne dobe oz. latenskega obdobja s pripadajočimi grobišči. Izstopajo halštatsko grobišče s 102 grobovi in bogat bojevniški grob s priloženimi mečem, sulico in ščitom iz bližnjega najdišča pri vasi Krog (Guštin et al. 2017, 81ss, Kerman 2011d, 47–48). V Beltincih je bila pred nekaj leti najdena tudi manjša latenska naselbina z dobro ohranjenimi pravokotnimi latenskimi keltskimi zemljankami (Slokan 2024, 11–30).

Slika 11: Predmeti iz keltskega bojevnškega groba z najdišča Pod kotom – sever (konec 2. in začetek 1. stoletja pr. n. št.) (foto: arhiv PMMS).

Rimsko obdobje je bilo precej dobro poznano tudi pred večjimi izkopavanji na trasi hitre ceste, raziskave pa so bile nekoč osredotočene na številne gomile, pod katerimi so bili pokopani staroselci, ki so živeli v rimski provinci Panoniji Superior. Najdenih je bilo več kot 20 novih najdišč, raziskovala pa so se tudi že prej znana najdišča. Izstopajo naselbina in grobiščna kompleksa na že omenjeni Novi tabli in najdišču Grofovsko južno od Murske Sobote (Bugar et al. 2019; Stemberger Flegar 2024).

Za celotno Slovenijo so bila zelo pomembna odkritja novih najdišč iz zgodnjega srednjega veka, obdobja, iz katerega prej v Pomurju ni bilo raziskanega še nobenega najdišča, v muzeju pa smo hranili samo nekaj naključnih najdb. Na 13 novih najdiščih, večina jih je spet južno od Murske Sobote, so bili najdeni naselbinski ostanki, ki jih lahko datiramo od najzgodnejšega priseljevanja Slovanov v drugi polovici 6. stoletja naprej (Šavel 2009, 157ss; Kerman 2011a, 49ss; 2011c, 17ss, 2015, 25ss; Šavel in Karo 2012, 53ss; Šavel in Sankovič 2013, 49–50; Guštin in Tiefengraber 2002 46ss). Poleg naselbin, v katerih so bile dokumentirane

Slika 12: Rimska gema iz poldragega jaspisa z upodobljenim Zeusom, nekoč vstavljena v prstan (2. stoletje). Najdišče Gornje njive pri Dolgi vasi (Foto: T. Vrečič/PMMS).

zemljanke, odpadne jame in ognjišča, so bila najdena tudi grobišča, ki so bila večinoma majhna, na najstarejših pa so bili pokojniki še upepeljeni, posmrtni ostanki pa položeni v preprosto grobno jamo ali žaro (Šavel in Knific 2013, 23ss; Novšak et al. 2013, 30). Največje grobišče, kjer so pokopavali umrle z glavo na zahodu, je bilo raziskano na ledini Plese v Murski Soboti, kjer je bilo izkopanih 31 grobov, ki jih datiramo od konca 8. do 10. stoletja (Sankovič 2018). Zanimivo je, da sta bila na tem grobišču najdena tudi dva okrogla jarka, ki sta najbrž obdajala gomili, znotraj katere sta bila po dva bogatejša grobova. Pomurski muzej je v zadnjih letih prvič raziskoval tudi večja cerkvena grobišča iz visokega srednjega veka in novega veka. Ob cerkvi Marijinega rojstva v vasi Tišina,

Slika 13: Eden izmed bogatejših rimskodobnih grobov z osemdelnim setom steklenega posodja z najdišča Nova tabla pri Murski Soboti (konec. 1. in prva polovica 2. stoletja) (Foto: T. Vrečič/PMMS).

Slika 14: Zemljanka iz najdišča Pleše v Murski Soboti z vidnim ostankom ognjišča v severozahodnem kotu stavbe (11. stoletje) (Foto: arhiv PMMS).

nedaleč od Murske Sobote, je bilo dokumentiranih 160 grobov iz obdobja od 11. do konca 18. stoletja, ob cerkvi Sv. Nikolaja v Murski Soboti pa 31 grobov (Tišina: Sankovič 2022). Na trasi hitre ceste so bila odkrite tudi nove vasi in zaselki iz visokega srednjega veka, ki jih prej nismo poznali in se nahajajo izven današnjih vasi, ki so v pisnih virih prvič omenjene v 14. stoletju (Zelko 1982). Časovni razpon datacij teh naselij je, sodeč po najdbah, treba iskati od 11. do 15. stoletja. Med njimi izstopa zaselek z imenom Ivankovci, ki je obstajal vsaj od 12. do konca 14. stoletja. Čez območje, kjer se je ohranilo ledinsko ime tega kraja, poteka danes hitra cesta, pred tem pa smo tam izkopali večjo visokosrednjeveško domačijo in še več drugih objektov, ki dokazujejo obstoj izginulega kraja s tem imenom (Sankovič 2011, 54ss). Sodelavci našega muzeja zadnja leta ob različnih gradbenih posegih raziskujemo tudi v centru Murske Sobote. Pri raziskavah smo ugotovili, da je bil obseg visokosrednjeveškega naselja precej večji, kot se je mislilo do zdaj (na primer Kerman 2021).

Slika 15: Ogrlice iz ženskih grobov z najdišča Pleše v Murski Soboti (9. stoletje) (Foto: T. Vrečič/PMMS).

Slika 16: Visokosrednjeveška lončarska peč in druge jame v Murski Soboti (12.–13. stoletje) (Kerman 2021, sl. 42)

Slika 17: Pasna spona, okrasna zaponka, prstan z malteškim križem in deli ogrlice z najdišča Gornje njive pri Dolgi vasi in Zatak pri Čentibi (12.–13. stoletje).

Ko opisujemo najdišča, odkrita v Pomurju v novejšem času, moramo poudariti pomen arheološke krajine južno od Murske Sobote, kjer je zgostitev najdišč zelo velika, izstopa pa lokacija Nova tabla, ki jo je že jeseni 1999 prvi raziskoval Mitja Guštin z ekipo in je največje raziskano najdišče pri nas. Na hitri cesti, ki poteka v smeri zahod–vzhod južno od mesta je bilo raziskanih 9 najdišč, na katerih je bila dokumentirana poselitve iz obdobja od eneolitika do zgodnjega srednjega veka. Če prištejemo še nekaj drugih najdišč, izkopanih na trasi južne mestne obvoznice in samega mesta, lahko govorimo o kontinuirani poselitvi območja od daljne prazgodovine do danes.

Arheološke raziskave pred gradnjo avtocest po celotni Sloveniji so bile nekaj edinstvenega in neponovljivega za slovensko arheologijo. Pripadam generaciji, ki je sodelovala na zaščitnih izkopavanjih po celotni Sloveniji in predvsem domačem Pomurju, generaciji, ki je velik del svojega študija preživela izven predavalnic

Oddelka za arheologijo, morda s tem malo jezila nekatere profesorje, ampak pridobila dragocene terenske izkušnje.

Če pogledamo zemljevide poselitve Prekmurja v različnih obdobjih v topografiji I. Šavel iz leta 1991, vidimo v nekaterih obdobjih zelo malo »pikic« (Šavel 1991, 13ss). Z raziskavami v zadnjih 25 letih se je pomurska arheologija korenito spremenila in tovrstni zemljevidi so dosti bolj izpolnjeni, nekatera izmed označenih najdišč pa so edinstvena v slovenskem prostoru in tudi širše ter zelo pomembna. Takšne »revolucije« v pomurski arheologiji, kot se je začela pred četrto stoletja, najbrž nikoli več ne bo. Na znanju, pridobljenem pri preučevanju teh najdišč, gradimo daljno in morda malo manj daljno preteklost Pomurja, gradivo pa je izrednega pomena tudi za preučevanje arheoloških najdišč in najdb danes in v prihodnosti. Izbor najlepših predmetov z vseh pomurskih najdišč je predstavljen na obnovljeni stalni razstavi Pomurskega muzeja Murska Sobota Ljudje ob Muri.

Literatura

Bugar, A., M. Guštin, G. Tiefengraber in M. Zorko 2019, *Nova tabla pri Murski Soboti (rimsko obdobje)*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 52/2, Ljubljana.

Črešnar, M. in B. Teržan 2014, Absolutno datiranje bronaste dobe na Slovenskem. – V: B. Teržan in M. Črešnar (ur.), *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem*, Katalogi in monografije 40.

Dervarics K. 1896, Alsó-Lendva története. – V: *Zalamegyei évkönyv*, 203–227.

Dular, J., S. Tecco Hvala in I. Šavel 2002, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, Ljubljana.

Guštin, M. in G. Tiefengraber 2002, Oblike in kronologija zgodnj srednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti. – V: M. Guštin (ur.) *Zgodnji Slovani (zgodnj srednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp)*, Ljubljana, 46–52.

Guštin, M., G. Tiefengraber, D. Pavlovič in M. Zorko 2017, *Nova tabla pri Murski Soboti (prazgodovina)*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 52/1, Ljubljana.

Kerman, B. 2002, *Neznano Prekmurje – zapisi preteklosti krajine iz zraka*, Murska Sobota.

Kerman, B. 2011a, *Kotare-Baza pri Murski Soboti*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 17, Ljubljana.

Kerman, B. 2011b, *Kotare-Krogi pri Murski Soboti*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 20, Ljubljana.

Kerman, B. 2011c, *Grofovsko 2 pri Murski Soboti*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 22, Ljubljana.

Kerman, B. 2011d, *Pod kotom-sever pri Krogu*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 24, Ljubljana.

- Kerman, B. 2015**, *Pod kotom-cesta pri Krogu*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 48, Ljubljana.
- Kerman, B. 2018**, *Pod Grunti – Pince pri Pincah*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 55, Ljubljana.
- Kerman, B. 2021**, *Sobota pred Sobotov – arheološke raziskave v mestnem jedru Murske Sobote*, Ljubljana.
- Kerman, B. in B. Kavur 2011**, Srednja bronasta doba. – B. Kerman (ur.), *Pod kotom-sever pri Krogu*, Arheologija na avtocestah Slovenije 24, Ljubljana, 29–34.
- Novšak, M., A. Tomaž in Plestenjak, A. 2013**, *Brezje pri Turnišču*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 40, Ljubljana.
- Pahič, S. 1987**, Arheološka najdišča v Slovenskih goricah (topografski dnevniki in zapiski 3 – ogledi 1960). – *Doneski k pradednini Podravja* 4, Maribor.
- Sankovič, S. 2009**, Zgodnjebronastodobne najdbe. – V: I. Šavel (ur.), *Pod kotom-jug pri Krogu I/II*, Arheologija na avtocestah Slovenije 7, Ljubljana, 139–146.
- Sankovič, S. 2011**, Srednjeveška vas Ivankovci. – V: I. Šavel in S. Sankovič (ur.), *Pri Muri pri Lendavi*, Arheologija na avtocestah Slovenije 23, Ljubljana, 54–67.
- Sankovič, S. 2018**, *Za vedno na Plesah – prvi Slovani v Soboti*, Murska Sobota.
- Sankovič, S. 2021**, Prazgodovina. – V: M. Novšak, E. Lazar in S. Sankovič, *Grofovsko I pri Murski Soboti*, Arheologija na avtocestah Slovenije 7, Ljubljana, 19–26.
- Sankovič, S. 2022**, *Tišina grobov*, Murska Sobota.
- Sankovič, S. 2024**, Grobišče iz mlajšega žarnogrobiščnega obdobja na Tišini v Prekmurju. – *Arheološki vestnik* 74, 525–551.
- Stemberger Flegar, K. 2024**, Eti smo bili. Rimski cintor na jugovzhodi Murske Sobote (Grofovsko 2). – *Zbornik soboškega muzeja* 29, 31–80.
- Slokan, B. 2024**, Arheološka izkopavanja mlajšeželeznodobne naselbine v Beltincih. – *Zbornik soboškega muzeja* 29, 11–30.
- Šašel, J. 1955**, Donesek k zgodovini Prekmurja v starem veku. – *Kronika* III/1, 40–49.
- Šavel, I. 1991**, *Arheološka topografija Slovenije – topografsko področje XX (Prekmurje)*, Ljubljana.
- Šavel, I. 1994**, *Prazgodovinske naselbine v Pomurju*, Murska Sobota.
- Šavel, I. 2009**, *Pod kotom-jug pri Krogu I/II*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 7, Ljubljana.
- Tica, G., T. Sagadin, B. Kumer, R. Bremec, P. Predan 2024, Žarno grobišče Sumerje pri Gornji Bistrici (Črenšovci, SV Slovenija). – *Arheološki vestnik* 74, 501–524.
- Zelko, I. 1982**, *Historična topografija Slovenije I – Prekmurje do leta 1500*, Murska Sobota.

Kristjan Husič, kustos arheolog, Belokranjski muzej Metlika

ŽELEZNODOBNI JURE – VIDEOIGRA KOT MOST MED DEDIŠČINO IN MLADIMI

Krožek izdelave računalniške videoigre je projekt, ki na Srednji šoli Črnomelj poteka že več let. Udeleženci se učijo uporabljati orodji Blender in Unity, ki sodita med najbolj priljubljene brezplačne programe za ustvarjanje 3D grafike in interaktivnih videoiger. Spoznavajo osnove 3D modeliranja, animacije, teksturiranja, osvetlitve, zvoka, fizike, programiranja (Unity Visual Scripting) ter druge ključne vidike procesa izdelave videoiger. Pri delu pridobivajo dragocene izkušnje sodelovanja v skupini, saj krožek združuje različna znanja, vloge in ideje. Mentorji krožka so trije strokovnjaki: grafični oblikovalec Dušan Vukčević ter programerja Gregor Doltar in Tomaž Kuzma. Pri projektu sodelujejo tudi profesorji Srednje šole Črnomelj (Žiga Gašperič, Lavoslava Benčič id.).

V šolskem letu 2024/2025 se je ekipi krožka pridružil Belokranjski muzej Metlika, katerega naloga je bila priskrbeti strokovno vsebino. Za njo je poskrbel kustos arheolog Kristjan Husič. Vloga muzeja in kustosa je bila predstaviti obravnavano obdobje železne dobe ter obiskovalce krožka seznaniti z načinom življenja tedanjih

Slika 1: Obiskovalci krožka pri spoznavanju programa Blender (foto: Dušan Vukčević).

ljudi, gradnjo, predmeti in njihovim pomenom. S tem smo zagotovili avtentično vsebinsko podlago (*ang. content*) za razvoj igre.

Osrednja tema projekta je bila železna doba v Beli krajini, cilj pa izdelava računalniške igre z naslovom *Železnodobni Jure: skrivnosti jantarja*. Zelo zanimivo je bilo iskanje povezav med muzejskimi predmeti in sodobnimi možnostmi digitalne interpretacije kulturne dediščine. Projekt je povezal mlade, profesorje, muzealce in strokovnjake v skupnem prizadevanju, da bi s sodobnimi digitalnimi orodji približali življenje v železni dobi. Namen igre ni zgolj zabava v običajnem pomenu besede, temveč tudi ustvarjanje mostu med kulturno dediščino in mladimi, ki danes svet raziskujejo skozi zaslon, program in interaktivno izkušnjo.

Kustos muzeja je dijakom predstavil najdbe iz železne dobe, način življenja v tistem času in pomen posameznih predmetov. Udeleženci krožka so na podlagi pridobljenega znanja muzejske predmete prenesli v digitalno okolje, kjer so jih s svojim ustvarjalnim pristopom preoblikovali v like, objekte in prizore, ki sestavljajo svet igre. Na ta način je dediščinska vsebina zaživela v novi, sodobni obliki.

Delavnice so potekale ob sredah popoldne, posamezne dele igre pa so dijaki razvijali tudi med poukom. Pri pouku informatike so ustvarjali zvočno podobo igre – glasbo in zvočne učinke, ki spremljajo Juretovo okolje in dogajanje. Pri tem so razmišljali, kakšni so bili zvoki, ki so spremljali človeka v železni dobi: prasketanje ognja, udarci orodja, koraki po zemlji, šumenje vetra in podobno.

Dijaki strojne šole so se posvetili oblikovanju predmetov znotraj digitalnega okolja.

Slika 2: Predmet – zgodba. Izsek iz animacije *Kučar nad Podzemljem*: središče Bele krajine v železni dobi iz stalne arheološke razstave Belokranjskega muzeja (avtor: L. Grahek) (foto: Kristijan Husič).

Slika 3: Železnodobna sulica v digitalnem okolju, ki jo prikazujeta mentorja Gregor Doltar in Dušan Vukčević (foto: Kristjan Husič).

Na podlagi muzejskih virov so pripravili digitalne rekonstrukcije prazgodovinskih hiš, orodij in manjših predmetov, med drugim tudi jantarnih figuric. Njihovo delo ni bilo le oblikovno, temveč tudi raziskovalno, saj so morali razumeti, kako

Slika 4: Zajemanje fotografij predmeta za namen izdelave 3D modela – fotogrametrija. Na fotografiji geodet Jernej Vipavec (foto: Kristjan Husič).

Slika 5: Nekaj izdelkov udeležencev krožka. Levo zgoraj – kamnito obzidje železnodobnega gradišča; desno zgoraj – sulica (izdelana s pomočjo fotogrametrije); levo spodaj – rekonstrukcija hiše; desno spodaj – Negovska čelada (levo grob 3D model, desno rekonstrukcija).

so ljudje takrat gradili, katere materiale so uporabljali in kakšen pomen so imeli posamezni vsakdanji predmeti.

Del projekta je bilo tudi sodelovanje z geodetoma Dejanom Benedičičem in Jernejem Vipavcem, ki sta dijakom predstavila postopek 3D fotogrametrije – izdelavo 3D modela predmeta iz digitalnih fotografij. Muzej je priskrbel izbrane predmete, ki sta jih geodeta fotografirala in digitalizirala, udeleženci krožka pa so jih kasneje vključili v igro. Na ta način so mladi spoznali sodobne metode dokumentiranja in ohranjanja kulturne dediščine ter možnost njihove uporabe. Predmeti, ki so jih prej poznali le za muzejskim steklom, so v virtualnem svetu dobili novo obliko in namen.

Krožek izdelave videoiger na temo kulturne dediščine je lep primer sodelovanja med izobraževalnimi ustanovami, muzejem in zunanjimi strokovnjaki, ki prinaša nove oblike učenja. Dijaki so ob delu razvijali digitalne, tehnične in ustvarjalne spretnosti, hkrati pa se učili sodelovanja, raziskovanja in spoštljivega odnosa do kulturne dediščine. Spoznali so, da dediščina ni nekaj oddaljenega, dolgočasnega ali zastarelega, temveč področje raziskovanja, razumevanja in ustvarjalne interpretacije, ki ga lahko sami uporabijo v modernem svetu.

Muzej je s tem projektom pokazal, da lahko postane aktivni partner v izobraževanju, ki mladim ponuja stik z dediščino na sodoben, razumljiv in vključujoč način, kar ustvarja **most med mladimi in dediščino**.

Med arheološkimi najdišči Gorenjske ima Bled prav posebno mesto. Med najbolj raziskanimi najdišči nedvomno izstopa območje grobišča in naselbine na blejski Pristavi (Sl. 1, Sl. 2).

Prva arheološka izkopavanja je v letih 1948, 1949 in 1951 vodil dr. Jože Kastelic, tedanji ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani. Z deli je v letih 1975, 1976 in 1978 ter med letoma 1981 in 1984 nadaljeval Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani s sodelovanjem SAZU pod vodstvom Timoteja Knifica.

Leta 2024 je bila v *Arheološkem vestniku* objavljena obsežna interdisciplinarna raziskava o grobni celoti, ki je bila odkrita leta 1975 na blejski Pristavi, kar je dodatno osvetlilo pomen tega najdišča.

V prispevku želim predstaviti arheološki potencial najdišča blejska Pristava skozi pregled raziskav, ki potekajo že skoraj 80 let.

Začetki raziskav

V zapiskih iz leta **1932** so ob kopanju peska omenjeni prvi zgodnj srednjeveški grobovi.

Leta **1943** je bilo izkopanih 20 zgodnj srednjeveških grobov.

Leta 1950 je izšlo poročilo o arheoloških izkopavanjih leta **1948** z naslovom *Slovanska nekropola na Bledu* (Kastelic, Škerlj 1950).

Odkriti so bili 203 grobovi, razporejeni v petih vrstah, usmerjeni v smeri zahod - vzhod oziroma severozahod - jugovzhod, razdeljeni pa so bili v tri skupine.

- Prva skupina: grobovi so bili usmerjeni **severozahod-jugovzhod**.
- Druga skupina: grobovi so bili usmerjeni zahod-vzhod, poimenovani so bili **vzhodna** skupina.
- Tretja skupina: grobovi so bili položeni pravokotno na grobove prve skupine, poimenovani so bili **severni** grobovi, usmerjeni pa so bili v smeri jugozahod-severovzhod.

Sledila je vrzel 3m, nakar so sledile vrste tretje severne in nato vrsta druge vzhodne skupine.

Jože Kastelic je oblikoval dve tezi:

Sl. 1: Arheološka najdišča Blejskega kota...

Prva teza: spodaj vkopani grobovi starejši, zgornji so mlajši.

Druga teza: severni in vzhodni grobovi so starejši od jugovzhodnih grobov, kar so potrjevali tudi ostanki materialne kulture: severni in vzhodni grobovi so imeli okras jamičastega emajla, jugovzhodni pa obsenčnike s priveski, fibule s pletenino, dvoramne fibule, steklene jagode, itd.

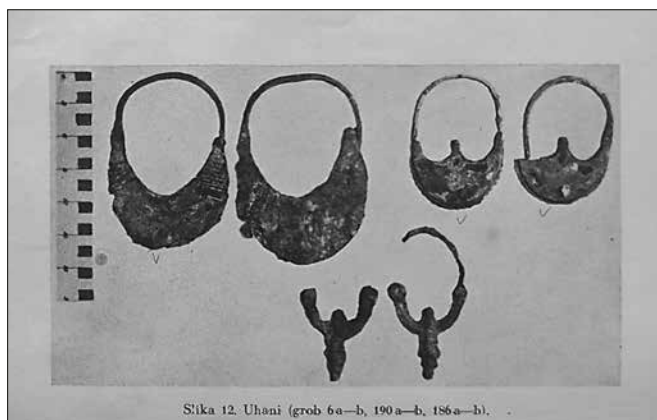
Grobni pridatki

Na Pristavi je bilo v 203 grobovih odkritih 184 obsenčnih obročkov. Prevladovali so obročki s stožčastimi zaključki, sledili obsenčniki z navadno petljo in kvačico, nato S obsenčniki. Pogosti so bili tudi obsenčniki z visečo jagodo, kovinsko bikonično jagodo ter z zavoji in verižicami. Obstajal je še dalmatinski tip obsenčnika s stožčastim zaključkom in jajčasto jagodo na obodu. Obsenčniki v jugovzhodni skupini so bili praviloma številčnejši in estetsko bogatejši, v severni in vzhodni skupini pa so prevladovali primerki s stožčastimi zaključki.

Med 17 uhani je bilo 13 lunastih, od tega 8 graviranih in 5 emajliranih (Sl. 3).

Štirje uhani so bili belobrdski. Uhani z gravurami so bili tolčeni, ornamentirani z geometrijskimi vzorci. Emajlirani uhani so bili liti z geometrijskimi ali živalskimi motivi. V istem grobu so se pogosto pojavili skupaj lunasti gravirani uhani in srebrni belobrdski uhani. V jugovzhodni skupini uhanov ni bilo.

Odkritih je bilo tudi pet ogrlic. Sestavljale so jih jagode iz zelene ali modre steklene paste, izjemoma oranžne ali rumene, s posamezno kovinsko jagodo ali žico. Ena ogrlica je bila narejena iz preluknjanih rimskih novcev.

Sl. 3: Bled, Pristava: lunasti
in belobrdski uhani

Fibule so bile okrogle, pravokotne in dvoramne oblike, izdelane iz brona ali svinca ter okrašene s tolčenim, vrezanim ali emajlianim ornamentom. Okrogli fibuli z dvignjenim osrednjim gumbom in dvema pasovoma dvotračne pletenine Kastelic navezuje na severnoitalsko langobardsko tradicijo. Svinčene okrogle fibule in križec pričajo o uporabi svinca v karolinški dobi. Pravokotna fibula ima paralelo na grobišču Žale na Bledu, dvoramne fibule pa so značilne za karolinško izdelavo; ena fibula izhaja časa cesarstva, okrogla fibula z motivom panterja je verjetno uvožena. Med drugimi najdbami so tudi zapestnice ter rombično razširjeni tolčeni ploščati in masivni prstani.

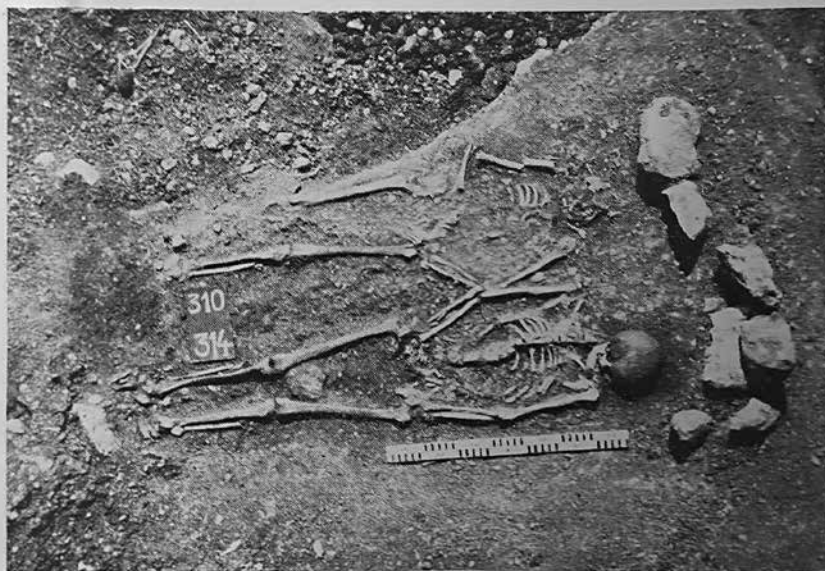
Najdenih je bilo 22 nožev, od katerih so bili 4 bojni, ostali pa so bili manjši z neizrazitim poševnim prehodom rezila v držaj. Noži so bili prisotni v jugovzhodni skupini grobov.

Keramika je izdelana iz gline z veliko peska, slabo žgana, zunaj rjave in znotraj črne barve, posamezna okrašena z valovnico.

Grobišče je bilo časovno opredeljeno med koncem 8. in prvimi desetletji 11. stoletja. Etnično pa ga je Kastelic umestil v ketlaški kulturni krog z domačim tipom obsenčnikov z zavoji in verižicami iz ovalnih členov ter ga opredelil kot blejsko skupino ketlaške kulture.

Osteološke ugotovitve

Prebivalci so predstavljali raznoliko mešanico antropoloških tipov. Med Slovani je bil opazen odstotek nordidov, pomembnejšo vlogo pa so imeli kromanjoidi in mediteranidi, ki so predstavljali blejske prednike, bodisi ilirskega (kromanjoidi) bodisi rimskega izvora (mediteranoidi). Kromanjoidi so verjetno imeli svetle lase in modre oči, nordidi svetle ali rjave oči in lase, mediteranidi pa temno rjave do

Slika 13. Dvojni grob 310 in 314

Sl. 4: Bled, Pristava, dvojni grob.

Slika 7. Grobova pri prazgodovinskem grobu ž 29

Sl.5: Bled, Pristava, železnodobni žgani grob.

črne oči in lase. Povprečna telesna višina pri ženskah je bila med 140 in 161 cm, pri moških pa med 160 in 178 cm (Sl. 4).

Leta 1960 je izšla knjiga *Slovanska nekropola na Bledu*, poročilo o izkopavanjih leta **1949 in 1951**. Leta 1949 je bilo odkritih 96 skeletov iz 7. stoletja, leta 1951 pa še 19 skeletov, ki so pripadali skupini iz leta 1948. Skupno je bilo med letoma 1948 in 1951 na tej lokaciji odkritih 318 grobov, ki so bili razdeljeni v dve skupini.

- starejša skupina Bled I
- mlajša skupina Bled II.

Skupini Bled I so pripadali 103 grobovi, skupini Bled II pa 215 grobov.

Pod skupino Bled I se je nahajalo še tako imenovano železnodobno ilirsko grobišče iz Ha C z 51 grobovi (Sl. 5).

Značilnosti pokopov

Skupina Bled I je bila pretežno vkopana v plasti nad ledeniško moreno in deloma v moreno samo. Grobovi so tvorili izrazite vrste v smeri zahod-vzhod. Pogosto so se pogosto pojavili istočasni dvojni ali večkratni pokopi.

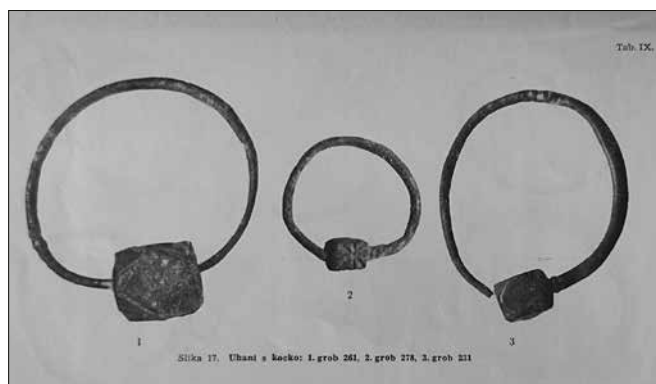
Grobovi skupine Bled II so imeli enake značilnosti kot tisti, odkriti leta 1948.

Vkopani so bili v plitvo preperevajočo skalo.

Grobni pridatki

Glede na odkrite pridatke v grobovih je Bled I predstavljal homogeno in izolirano skupino. Med novosti so sodili predvsem uhani s kocko (Sl.6), uhani s košarico in uhani z ravno osnovo, pri čemer imajo vsi več variant.

Uhani s kocko so bili datirani po analogiji z najdbami v Kranju v konec 6. in začetek 7. stoletja. Najpogostejša oblika so bili uhani s košarico, ki so bili datirani

Sl. 6: Bled, Pristava.
Uhan s kocko.

v drugo polovico 6. stoletja in v 7. stoletje. Združevali so italske, germanske, panonske, bizantinske in vzhodno rimske elemente.

Zapestnice so bile nesklenjene, ploščate ali rahlo pokrožnega preseka s trobastim zaključkom, datirane pa so v 7. stoletje.

Fibula v obliki pava je bila bizantinsko delo iz italskega prostora, okrogle fibule s koncentričnimi brazdami in izbočenim trnom v sredini so bile datirane v začetek 7. stoletja, medtem ko so S - fibule z amalandini po analogiji iz Kranja umeščene v 6. stoletje.

Prstani so bili večinoma polkrožnega preseka, zadaj ali spredaj razširjeni v ploščico, v enem primeru celo iz žice. Datirani so v 7. stoletje, poznani pa predvsem v bavarsko-alamanskem področju. Po drugi razlagi naj bi izvirali iz antike oziroma langobardsko-italskega prostora.

Iz grobov 223 in 230 izvirata še dve pasni sponi, datirani v 7. stoletje; iz grobov 278 in 318 pa dva koščena glavnika, v 6. stoletju razširjena od panonskega do germanskega prostora.

Odkrita je bila ena ogrlica z S oblikovanimi členi in enajst verižic iz jagod iz različnega materiala - od jantarja do steklene paste različnih barv.

Sl. 7: Bled, pristava.
Nakit iz 9. in 10. stoletja:
luničasti uhani, prstan,
obsenčni obročki, križ

Keramike v grobovih ni bilo. Pojavili so se le odlomki posod iz spodaj ležečih železnodobnih grobov.

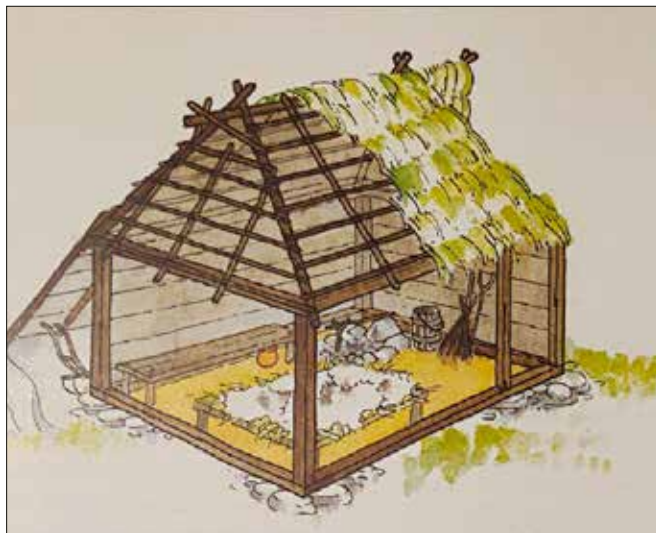
Avtor poročila meni, da Bled I pripada starim Slovencem iz 7. in 8. stoletja, okvirno med letoma 625 - 750. Drugi strokovnjaki pa so menili, da gre za langobardski material oziroma, da pripada »nekemu germanskemu plemenu«, medtem ko antropolog Škerlj meni, da ne gre za Slovane, pač pa za ostanke Ilirov ali morda za ljudstva iz pozne antike in dobe selitev.

Po številnih kasnejših izkopavanjih podobnih grobišč in višinskih naselij ter po opredelitvah materialne kulture od 60. let dalje - se je izluščila nova skupina romaniziranih staroselcev iz obdobja preseljevanja ljudstev 6. in 7. stoletja. Njim pripada torej skupina Bled I na blejski Pristavi, medtem ko skupina Bled II pripada Slovanom iz časa zadnje tretjine 7. do 11. stoletja (Sl. 7).

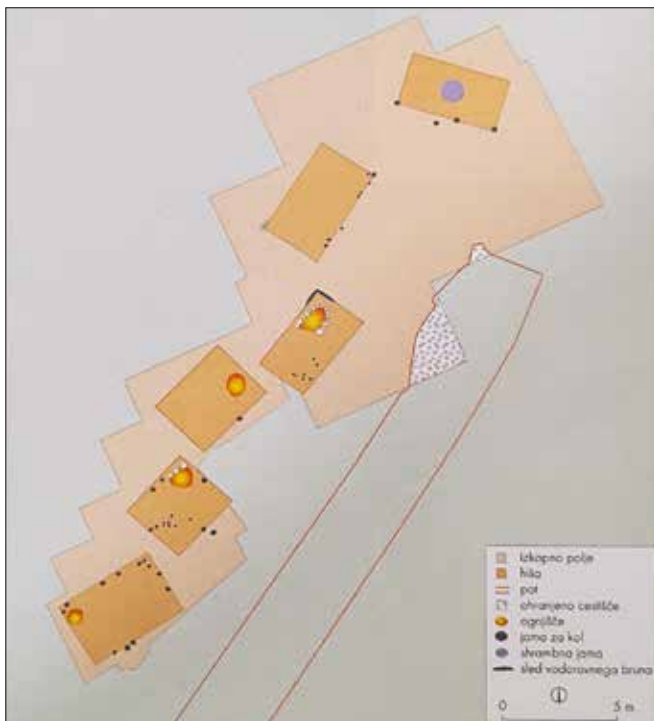
Izkopavanja med leti **1975, 1976, 1978** je vodil Timotej Knific. V tem obdobju je bilo izkopanih 34 prazgodovinskih in 46 poznoantičnih grobov, obenem pa tudi ostanki zgodnj srednjeveških hiš (Sl. 8).

Analize Jožeta Kastelica

Od skupno 380 grobov odkritih na blejski Pristavi jih je 147 pripadalo romaniziranim staroselcem. Ti grobovi so bili časovno umeščeni med sredino 6. stoletja in prvo tretjino 7. stoletja. Razdeljeni so bili v tri skupine, katerih vodilni element so bili uhani: uhan s poliedrom, uhan s košarico in poliedrom in uhan s košarico. V vseh skupinah so se pojavile zapestnice in steklene jagode.

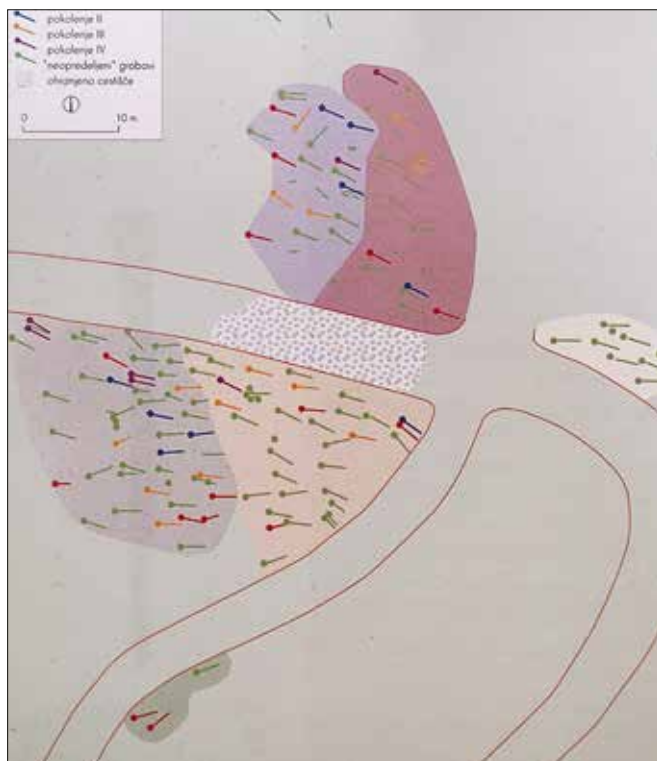
Sl.8: zgodnj srednjeveška hiša s Pristave na Bledu.

SI.9: Tloris staroslovanske naselbine na Pristavi.

SI 10: Bled, Pristava:
Nakit staroselke iz 6. stoletja.

Sl. 11: Bled, Pristava:
Staroselsko grobišče.

Preostalih 233 grobov je pripadalo slovanskim naseljencem, ki so živeli od zadnje tretjine 7. do začetka 11. stoletja.

Obe nekropoli sta bili blizu skupaj, vendar na ločenih zemljiščih.

V obeh skupinah so med vrstami pokopov potekale urejene poti. Pri starejši skupini je pot vodila proti grajskemu griču, kjer je bila naselbina z zidanimi hišami, pri mlajši skupini pa med vrstami do prisojnega pobočja Pristave, kjer je bilo odkrito selišče s šestimi hišami (Sl.8, sl. 9).

Med leti 1981 in 1984 so bili odkriti ostanki naselbine s šestimi hišami in potmi. Prvi krak poti je bil najden v sami naselbini, drugi pa na zemljišču, ki se spušča proti jezeru. Posamezne najdbe v naselbini lahko povežemo z najdbami na grobišču, kar pomeni, da so istočasne (Knific 2008, 25).

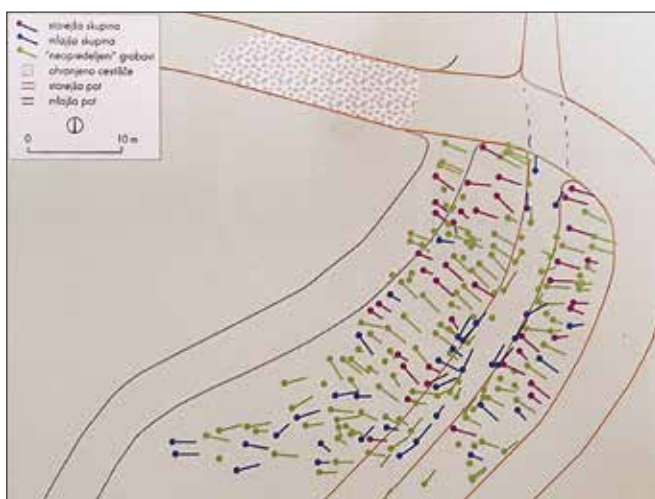
Interdisciplinarne raziskave

Leta 2024 je izšel članek z naslovom *Potencial interdisciplinarnih raziskav človeških skeletnih posmrtnih ostankov: četverni grob s poznoantičnega grobišča Bled – Pristava*, ki obravnava četverni pokop, odkrit leta 1975.

Sl.12.:Nakit starejše skupine slovanskih grobov

Grob so sestavljali štiri skeleti (št. 336 do št. 339): odrasel moški, dve ženski in deček (Sl. 14. in sl.15). Pridan jim je bil nakit: uhan s poliedrom, verjetno tudi uhan s košarico in zapestnica. Pri moškem se je nahajala modra steklena jagoda. Uhan s poliedrom je bil datiran v konec 5. in prva štiri desetletja 6. stoletja, uhan s košarico pa sodi v čas od sredine 6. stoletja dalje.

Sl. 13: Lega grobov staroslovanske skupine

Opravljene analize

Na skeletih so bile opravljene številne interdisciplinarne analize: radiokarbonske, osteološke in paleopatološke, histološke in analize DNA ter analize stabilnih izotopov lahkih elementov.

Radiokarbonska analiza je pokazala, da skelet datira med 425 in 575, na Blejskem gradu pa je bil najden novec Justinijana, datiran med 552 in 565, kar povezuje grobišče z naselbino na gradu.

Z DNA analizo je bil določen spol oseb, z analizo zob pa njihova starost. Moški je bil ob smrti star med 35 in 45 let. Imel je starosti primerne kosti. Otroški skelet ob njem je pripadal deklici stari 13 let in drugi skelet ženski stari 18 let. Četrti skelet je bil otroški, star 6 let. Na podlagi genetskih označevalcev so bile določene sorodstvene vezi, ki so pokazale, da gre za pokopanega očeta z dvema hčerama in sinom. Analiza je potrdila tudi, a imajo otroci isto mater.

Na podlagi nadaljnjih raziskav je bilo določeno, da je imel odrasel moški verjetno temno rjave ali črne lase in rjave oči, deček pa rjave do temno rjave lase in modre oči.

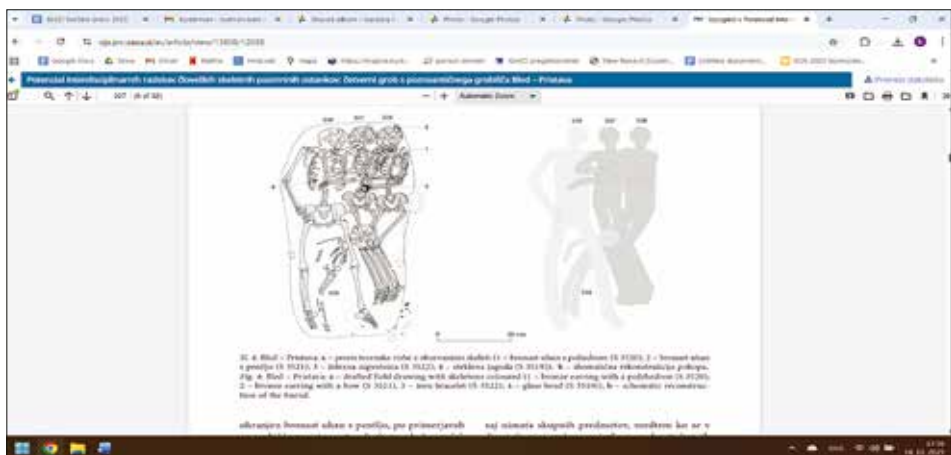
Analize stabilnih izotopov so pokazale, da je bila prehrana še vedno mediteranskega značaja, vendar omejena. V obdobju od 5. do 7. stoletja (v času pozne antike) so med rastlinsko hrano prevladovali pšenica, ječmen, rž, oves in zelenjava ter v manjši meri tudi sirek in proso. Med živalskimi živili so bile najpogostejše manjše živali, na primer koze, ovce in prašiči, verjetno tudi kokoši. Goveje meso se je pojavljalo redkeje.

Z analizami dentina so raziskovalci prepoznali fiziološke stresne točke, ki jih posameznik doživi tekom svojega življenja:

- okoli 5. meseca - prehod na trdo hrano,
- okoli 3. leta - prenehanje dojenja,
- okoli 7. leta - sprememba prehrane z večjim vnosom živalskih beljakovin namesto žitaric,
- po 18. letu - zmanjšanje vnosa živalske in rastlinske hrane.

Okoliščine pokopa

Četvorni pokop na blejskem grobišču predstavlja izjemen primer, saj odstopa od običajnih praks posameznih pokopov. Po vsej verjetnosti so v obdobju od sredine do konca 6. stoletja nastopile izredne razmere, ki so privedle do tovrstnega skupinskega groba. Območje se je znašlo v ekonomski krizi po letu 535, dodatno pa so razmere zaostрили naravni in družbeni pretresi. Leta 536/537 je prišlo do

Slika 15: Bled, Pristava. Četverni grob št. 336-339. Vir: Leskovar 2024, Sl. 4.

enoletne zamračitve ozračja, ki je povzročila upad temperature, slabe letine in lakoto. V naslednjih letih je bizantinsko-gotska vojna še dodatno destabilizirala razmere v širši regiji. Leta 542 je izbruhnila kuga, ki je v več valovih prizadela celotno Sredozemlje in njegove notranje dele. Možno je, da so prav posledice epidemije povzročile sočasno smrt več družinskih članov, zaradi česar je bil izveden družinski pokop.

Pomen arheoloških poročil

Posamezna poročila o arheoloških izkopavanjih na Blejski Pristavi prinašajo postopno poglobljanje znanja o istem prostoru skozi različna časovna obdobja. Prva izkopavanja leta 1948 prinašajo podatke o lokaciji, geološki sestavi podlage, načinu pokopa in predvsem orientaciji grobov, na podlagi katere so bile določene tri skupine pokopov. Materialni ostanki so bili časovno jasno opredeljeni kot slovanski in datirani med 8. in 11. stoletjem.

Druga izkopavanja leta 1949 in 1951 prinašajo novo razdelitev grobišča glede na časovno opredelitev - Bled I in Bled II. Pod skupino Bled I se je nahajala še železnodobna nekropola, kar je dodatno razširilo časovni okvir najdišča. Bled I je bil prepoznan kot samostojna homogena enota z značilno vodilno najdbo - uhanom s kocko, datiranim v 6. stoletje. Kljub temu je bila skupina pripisana »starim Slovincem« iz 7. in 8. stoletja.

V naslednjih dvajsetih letih so izkopavanja širom Slovenije prinesla številne nove podatke, predvsem pa so bile odkrite višinske poznoantične naselbine s podobnimi lastnostmi in enotno materialno kulturo v grobiščih. Na podlagi teh spoznanj se

je izoblikovala nova skupina, katere nosilci so bili tako imenovani romanizirani staroselci. Gre za prvotne prebivalce določenega ozemlja, ki je bilo vključeno v rimsko cesarstvo. Ti prebivalci so postopoma prevzelo rimski način življenja, pravo, vero in kulturo, kar se je odražalo v naselbinskih in grobnih najdbah. S temi uvidi so bile značilnosti skupine Bled I na novo opredeljene in pripisane prav njim. Pri tem je bila skupina natančneje časovno opredeljena v sredino 6. stoletja, z radiokarbonskimi analizami pa celo v 5. in prvo polovico 6. stoletja. Vsi terenski podatki, ki so jih izkopavalci brali in objavili, so postopoma izoblikovali izrazite lastnosti posameznih skupin, kar je omogočilo prepoznavanje etničnih skupin in njihovih vplivov. Sodobne interdisciplinarne raziskave potrjujejo teze, razvite na podlagi analogij materialne kulture, jih še natančneje opredeljujejo in tako prispevajo k vedno jasnejši sliki preteklosti. Obenem pa puščajo odprta vrata novim vprašanjem in izzivom.

Slike - viri

- Sl. 1: Arheološka najdišča Blejskega kota, vir: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-YJTGE6PO/373440c8-33ea-448e-86eb-ccaec3dd46e/PDF>
- Sl. 2: Aerofotografija območja Grajskega hriba in Pristave s severa (foto J. Hanc), vir: <https://arheologija.ff.uni-lj.si/terensko-delo/2019-bled>
- Sl. 3 - 6: Kastelic, J..in B. Škerlj 1950.
- Sl. 7 - 13: Pleterski, A. 1999, Zakladi tisočletij, 337-394.
- Sl. 14 - 15: Leskovar, T. 2024, Arheološki vestnik 75, 323–354;

Literatura

- Kastelic, J..in B. Škerlj 1950**, *Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo za leto 1948*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 2.
- Kastelic, J. 1960**, *Slovanska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 13.
- Knific, T. 1984**, Arheološki zemljevid Blejskega kota v zgodnjem srednjem veku. *Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino* 32. 2/ 3, 99-110.
- Leskovar, T. 2024**, Potencial interdisciplinarnih raziskav človeških skeletnih posmrtnih ostankov: četverni grob s poznoantičnega grobišča Bled – Pristava. *Arheološki vestnik* 75, 323-354.
- Pleterski A. 2010**, *Zgodnj srednjeveška naselbina na blejski Pristavi*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 19.

Jože Štukl, mag. arheol., muzejski svetnik, Loški muzej Škofja Loka

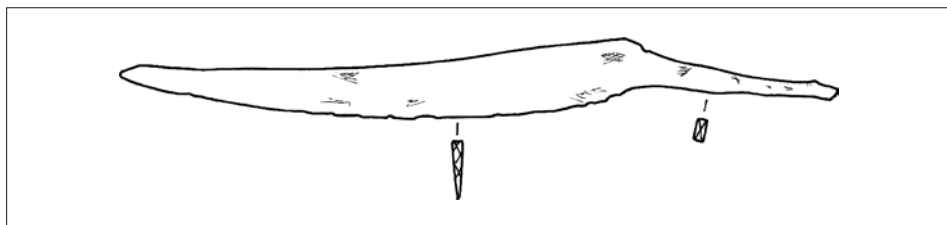
KAJ IMAJO SKUPNEGA POZEJDONOV TRIZOB IN NAJSTAREJŠI KOSI JEDILNEGA PRIBORA NA LOŠKEM

Srednjeveško mesto Škofja Loka je nastalo na sotočju Selške in Poljanske Sore. Predpogoj za nastanek in razvoj mesta je bil obstoj gradu, varnost pa so mu zagotavljali kar trije gradovi: Loški grad, Stolp na Kranclju in Wildenlack (Divja Loka). Za zadnja dva ne vemo natančno, kdaj sta bila zgrajena. Obema gradovoma se je kasneje pridružil še Loški grad, ki se je edini ohranil vse do danes, medtem ko sta bila preostala dva po potresu leta 1511 opuščena. Ob raziskovanju njunih arhitekturnih ostankov še vedno prihajajo na dan drobne najdbe srednjeveške materialne kulture, med njimi tudi ostanki jedilnega pribora.

Nož je bil v srednjem veku osebni predmet in del noše. Sprva so isti nož uporabljali tako pri vsakodnevni opravi kot pri jedi, šele v poznem srednjem veku so se začeli prilagajati različnim namenom. Glede na izvedbo ročaja ločimo nože s ploščatim in trnastim nastavkom, pri čemer so slednji tipološko starejša oblika. S Stolpa na Kranclju in z Wildenlacka poznamo kar lepo število najrazličnejših nožev, med katerimi prevladujejo primerki s ploščatim ročajnim nastavkom. Ročaji in ročajne obloge so izdelani iz najrazličnejših materialov, najpogosteje iz kosti in lesa. Zbirko namiznih nožev z obeh utrjenih postojank lahko časovno umestimo v obdobje od konca 14. do začetka 16. stoletja.

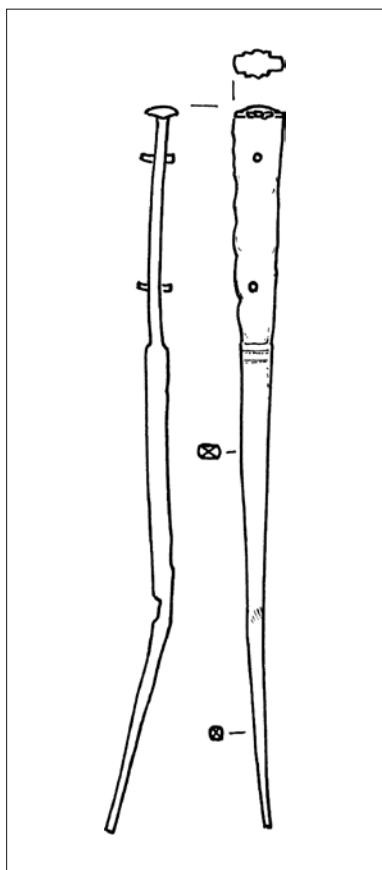
Slika 1: Srednjeveška srebrna žlica in vilice iz področja današnjega Iraka, 6.-7. stoletje. Dražbena hiša Christies, 2009

Slika 2: Nož s trnastim ročajnim nastavkom s Stolpa na Kranclju

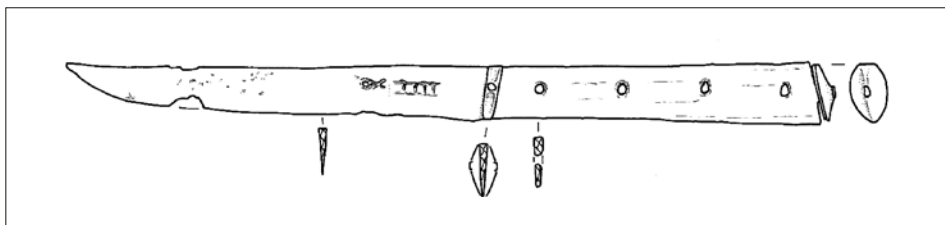
Vilice so danes ob jedilnem nožu in žlici nepogrešljiv namizni pripomoček. Pa je bilo tako tudi v srednjem veku? Začetki uveljavljanja vilic kot jedilnega pripomočka v zahodni Evropi so bistveno starejši in segajo na sam začetek srednjega veka.

Angleška beseda »fork« za vilice izhaja iz latinske besede »furca« in se nanaša

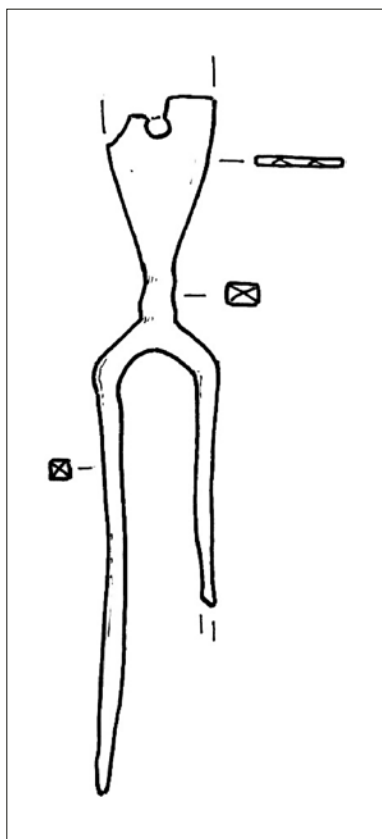
Slika 3: Nabodalo z gradu Divja Loka

na vile, poljedelsko orodje. Velike vilice so bile kot kuhinjski pripomoček poznane že v starem veku, v času Grčije in Rima in tudi kasneje v srednjem veku. Uporabljale so se za lovljenje mesa v velikih kotlih. Velike vilice z dolgimi ročaji so se uporabljale tudi za nalaganje drv na ognjišče v srednjeveških kuhinjah. Prehod vilic od poljedelskega orodja in kuhinjskega pripomočka do namiznega jedilnega pripomočka je bil dolgotrajen. Najprej so se uveljavile med vladajočo elito Bližnjega in srednjega vzhoda, od koder so jih prevzeli tudi v Bizantinskem cesarstvu. Italija se je z njimi seznanila že v začetku 11. stoletja, kjer pa v tem času še ni prišlo do njihove vsesplošne uporabe. Večina prebivalstva, vključno z aristokracijo, je še vedno jedla z rokami. To je bila v tem času še povsem sprejemljiva civilizacijska navada. Pri prehranjevanju so poleg rok uporabljali žlice za tekoče jedi in nože za rezanje ter nabadanje mesnih jedi. Kljub vsemu so se vilice v Italiji vse bolj uveljavljale in do 15. stoletja je njihova uporaba pri mizi postala znamenje prefinjene omike.

Slika 4: Primer noža s ploščatim ročajnim nastavkom in žigi na rezilu z gradu Divja Loka

Ostala Evropa je pri uvajanju vilic močno zaostajala za Italijo. Vilice so se uveljavljale počasi, še v 16. in 17. stoletju so bile praktično nepoznane v Franciji in Angliji. V Francijo jih je prinesla Katarina Medičejska, ki se je leta 1533 poročila s francoskim kraljem Henrikom II. Do 17. stoletja so začele pridobivati priljubljenost po celinski Evropi, zlasti v Nemčiji, Španiji in na Nizozemskem. Na otoku je bil

Slika 5: Dvorogeljne vilice z gradu Divja Loka

angleški popotnik Thomas Coryat leta 1611 eden prvih, ki je opisal uporabo vilic. Kraljica Elizabeta I., ki je vladala med letoma 1558 in 1603, naj bi vilice sicer poznala in posedovala, vendar je raje jedla z rokami. Leta 1633 je Karel I. (1625–1649) razglasil, da je primerno uporabljati vilice. Šele v 18. stoletju so vilice postale običajne na angleških mizah. Kako pa je bilo z uporabo vilic na Loškem? Najstarejše podatke o tem nam prinaša drobno srednjeveško gradivo s Stolpa na Kranciju in z Wildenlacka. Med tem gradivom smo prepoznali železna nabodala in dvorogeljne vilice. Nabodala, podobna šilom, so se uporabljala za držanje mesa pri rezanju, z njimi pa so tudi nabadali in nosili koščke hrane v usta. Tako nabodala kot tudi dvorogeljne vilice lahko umestimo na konec 15. in začetek 16. stoletja.

Zgoden pojav vilic na našem področju ne preseneča, če upoštevamo, da so imeli Ločani skozi celoten srednji vek močne trgovske povezave z Italijo in so na ta način prevzemali tudi najnovejše civilizacijske pridobitve.

Uroš Košir, Aleš Bedič, Društvo za raziskovanje in proučevanje vojaške in tehniške dediščine Vršič

RAZISKAVA USODE AMERIŠKEGA BOMBNIKA B-24G LIBERATOR 42-78259 IN NJEGOVE POSADKE

Uvod

Slovenija ima kljub svoji majhnosti tudi bogato letalsko zgodovino, povezano tako s civilnim kot z vojaškim letalstvom. Rojstvo slovenskega motornega letenja lahko postavimo že v čas nekdanje avstro-ogrske monarhije in v leto 1909, ko je slovenski letalec in inovator Edvard Rusjan (1886–1911) 25. novembra tega leta prvič poletel z dvokrilcem EDA I, ki ga je zgradil s svojim bratom. Posebno poglavje letalske zgodovine je povezano s prvo svetovno vojno in soško fronto, za največjo prisotnost vojaškega letalstva na slovenskem nebu pa lahko zagotovo štejemo drugo svetovno vojno, med katero so strmoglavila številna letala različnih letalskih sil. Center za preventivno arheologijo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je opravil popis lokacij strmoglavljenih letal, pri katerem so uspeli zbrati omembe in podatke za 262 lokacij, resnična številka pa je verjetno nekoliko višja. Med letali je bilo eno madžarsko, štiri italijanska, 50 nemških, 39 britanskih, 148 ameriških in 20 neidentificiranih zavezniških letal (Rutar 2015).

Kljub velikemu številu strmoglavljenih letal je pojav letalske arheologije v Sloveniji novost. S tovrstno materialno dediščino letalstva se v največji meri ukvarjajo predvsem zbiralci vojaških ostalin in letalski zanesenjaki, nenadzorovano pljenje najdišč pa ima v večini primerov negativne posledice. Slovenski arheologi so se z letalsko dediščino prvič bolj resno spopadli leta 2008, ko je bila na lokaciji strmoglavljenega letala Spitfire v Ljubljani izvedena geofizikalna raziskava (Gaspari *et al.* 2010). Do leta 2025 so bile v Sloveniji opravljene tri arheološke raziskave letalskih ostalin iz časa druge in celo prve svetovne vojne (Gaspari 2021; Košir, Ličina 2025; Košir, Bedič 2025). V vseh treh primerih gre za strokovno obravnavo letalskih ostalin, pa tudi za pomembno sodelovanje stroke, ljubiteljev in zanesenjakov ter lokalnega prebivalstva iz okolice krajev raziskave.

Letalo izpod Kotovega sedla

Eno izmed letal, ki je bilo deležno tako zgodovinskih analiz kot tudi terenskih raziskav, je Consolidated B-24G Liberator s serijsko številko 42-78259, ki je 22.

Slika 2: Rekonstrukcija izgleda letala B-24G št. 42-78259 (avtor: T. Perme, 2024).

novembra 1944 strmoglavilo pod Kotovim sedlom nad dolino Tamar pri Ratečah. Dogodek je v svoji knjigi *Stotinka sreče* v poglavju »Rešilni skok v Planici« opisal Edi Šelhaus, ki je napačno navedel kar nekaj podatkov. Predvsem gre za trditve, da so letalce po skoku s padali v zraku postrelili že pripadniki nemških sil in da naj bi preživela le dva. Enega naj bi ujeli, drugega pa rešili partizani (Šelhaus 1980, 164–172).

Leta 2024 je raziskavo usode letala in njegove posadke opravilo Društvo za raziskovanje in proučevanje vojaške in tehniške dediščine Vršič, ki je bilo istega leta ustanovljeno v Kranjski Gori. V okviru raziskovanj in priprav muzejske razstave ob 80. obletnici strmoglavljenja letala so bili odkriti številni novi podatki, ki do sedaj znane pripovedi kažejo v povsem drugi luči.

Terenska raziskava in izgled letala

Za pridobitev podatkov o sami lokaciji strmoglavljenja so bile 12. in 31. 8. 2024 opravljene terenske raziskave, ki so potekale na podlagi Odprtega dovoljenja za iskanje arheoloških ostalin št. 35101-0551/2024-6 z 7. 8. 2024, ki ga je izdala Območna enota Kranj Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Delo je zajemalo vizualni in detektorski pregled lokacije strmoglavljenja letala, odkrite ostaline pa so bile fotografirane in prostorsko dokumentirane s pomočjo aplikacije za pametne telefone *SW Maps*, ki ob fotografiranju shrani koordinate lokacije nastanka fotografije. Vsaka dokumentirana najdba oziroma skupek najdb ima korelacijo med št. fotografije najdbe (skupka) in dokumentirano točko v prostoru. Na tem mestu je potrebno poudariti, da večina odkritih najdb ni bila pobrana, ampak so bile le dokumentirane in ohranjene na lokaciji odkritja. Posamezne najdbe so bile pobrane z namenom prezentacije na muzejski razstavi *Srebrna ptica izpod Jalovca – Letalo B24-G Liberator 42-78259 in njegova posadka*. Glavnina najdb se je nahajala na predelu Velikega kota, območje glavne

Slika 1: Razprostranjenost odkritih najdb (avtor: U. Košir, 2025).

razprostranjenosti najdb pa meri okoli 140×70 m (slika 1). Najvišje ležeči kosi na zahodnem/jugozahodnem delu koncentracije odkritih predmetov se nahajajo na nadmorski višini okoli 2060 m. Letalo je ob strmoglavljenju najverjetneje zadelo tla na tem delu, saj višje po pobočju ni bilo opaziti nobenih drugih kosov. Zagotovo pa se je zaradi strmine, polzenja kamnitega materiala in snežnih plazov večina kosov letala počasi premikala po pobočju navzdol. Na tem delu je bilo tudi največ kosov, ki niso ohranjeni v prvotni legi, saj so na posameznih mestih deli letala zloženi na kupe, torej v sekundarnem položaju.

Ostanki letala so zastopani v obliki majhni fragmentov aluminijaste pločevine, fragmentov pleksi stekla, ostankov streliva, železnih ostankov motorja in opreme letala, ostankov opreme in delov letala, izdelanih iz različnih umetnih mas, med predmeti pa so tudi deli opreme letalcev, kot so kovinske ploščice iz zaščitnih neprebojnih jopičev.

Najdbe so bile odkrite na treh različnih in medsebojno tudi do 1000 m oddaljenih lokacijah, kar kaže na naravne in antropogene vplive pri premiku kosov letala v smeri doline. Razprostranjenost najdb zaradi številnih naravnih in človeških dejavnikov (premikanje in odnašanje kosov letala) na mikro ravni tako ne izkazuje velikega interpretativnega potenciala, vsekakor pa razprostranjenost najdb daje pomembne podatke o lokaciji padca letala in o premikih delov letala po samem strmoglavljenju.

Slika 3: Fragment platna smernega krmila z ohranjeno rumeno in olivno zeleno barvo (foto: U. Košir, 2024).

Izgled samega letala, ki je opredeljeno kot tip B-24G-10-NT,⁶⁹ je bil rekonstruiran na podlagi redkih ohranjenih fotografij in odkritih ostankov na lokaciji strmoglavljenja (sliki 2 in 3). Po pravilih naj bi letala 465. bombniške skupine, v katero je spadalo letalo s Kotovega sedla, imela rumen rep s črnima horizontalnima črtama in črnim kvadratom. Arheološke najdbe kažejo, da je imelo letalo na repu uporabljeno drugačno barvno shemo. Vertikalni stabilizator je bil rumen, oznake pa so bile olivnozelenene (ang. *olive drap*) in ne črne (slika 3). Med ohranjenimi ostanki je tudi del pločevine z desne strani letala, ki se je nahajal tik pod pilotsko kabino. Na odkritem delu so opazni ostanki rdečega, s čopičem napisanega napisa „LONE [sledovi druge besede]. Gre za ostanek napisa, kakršni so bili pogosto na letalih, kot so imena partnerk članov posadke, vzdevki in podobno. Letalo »Bugs« je imelo na levi strani poleg upodobitve »zajca dolgouhca«, napis Bugs, pod pilotsko kabino napis VYVIEN – [naprej nečitljivo], pod njim pa upodobitev štiridesetih bomb, ki simbolizirajo število bojnih poletov. Preostali deli letala so bili nepobarvani, na zadnjem delu trupa je bila narisana identifikacijska črka N v rdeči barvi, prisotna pa je bila tudi kokarda s podobo bele zvezde na okroglem modrem polju.

⁶⁹ Letalo je bilo licenčno izdelano pri proizvajalcu letal North American v tovarni Plant B v kraju Grand Prairie v Teksasu. Oznaka G predstavlja izvedenko tipa B-24, št. 10 predstavlja serijo, NT pa označuje proizvajalca North American.

Slika 4: John Fekays in James Rush sta danes pokopana na ameriškem pokopališču v italijanskem kraju Nettuno, južno od Rima. Na fotografiji je nagrobnik Johna Fekaysa s priloženo Johnovo fotografijo (foto: U. Košir, 2025).

Zadnji polet in strmoglavljenje

Vpogled v zadnji polet letala in strmoglavljenje so nudili arhivski in drugi viri. Letalo je na svoj zadnji polet poletelo z letališča Pantanella 22. novembra 1944, cilj pa je bilo bombardiranje Münchna. Napad na primarni cilj zaradi slabega vremena ni bil mogoč, zato se je eskadrilja usmerila proti sekundarnemu cilju – Salzburgu. Po podatkih očividcev, ki so navedeni v poročilu o pogrešani posadki (ang. *Missing Air Crew Report*), je imelo letalo težave z motorjem in je nato izginilo med oblake. Ob 12.45 sta dve posadki slišali poziv za izskok iz letala, okoli 80 kilometrov zahodno/severozahodno od Beljaka. Vzrok poškodb motorja je bil zadetek protiletalskega topa kalibra 88 mm, kar v svojem pismu iz leta 1979 navaja sam član posadke, David M. Holdsworth, flak pa omenja tudi pilot John F. Priddy. Člani posadke so po pozivu pilota izskočili iz padajočega letala, ki je brez posadke nato strmoglavilo na območje Velikega kota pod Jalovcem (2645 m), južno od Kotovega sedla (2134 m).

Posadka letala in njena usoda

Posadko letala so sestavljali pilot John F. Priddy, kopilot Michael J. Pollot, navigator Modesto Pellechia (Michael Peller), inženir John G. Fekays, radio operater Francis J. Josselyn in strelci George E. Crawford, David M. Holdsworth, James G. Rush (strelec v spodnji strojnični kupoli) in Carrol G. Dempsey (strelec v repu). Kljub

govoricam lokalnega prebivalstva Zgornjesavske doline in v nasprotju z zapisom Edija Šelhausa (1980, 164–172), je bilo ugotovljeno, da je padec letala preživel kar šest od devetih članov posadke. Usodo posameznih članov posadke letala po skoku s padalom je bilo mogoče le delno rekonstruirati. Priddy, Pollot, Peller, Josselyn in Crawford so konec vojne dočakali v ujetniških taboriščih, Davida Holdswortha so rešili domačini Podkorena in partizan, konec decembra 1944 pa se je že vrnil v svojo enoto. James Rush je umrl zaradi ran, pridobljenih po spopadu z nemško enoto, John Fekays in Carol Dempsey pa sta bila kmalu po zajetju ustreljena kot vojna ujetnika 22. novembra 1944 v Gozdu Martuljku (glej Košir, Bedič 2025).

Vključenost lokalne skupnosti in sorodnikov letalcev v raziskavo

Društvo Vršič je v svoji raziskavi sodelovalo tudi s prebivalci Zgornjesavske doline, ki so doprinesli pomembna pričevanja še živečih prič, obenem pa so bili z njihovo pomočjo pridobljeni tudi predmeti, povezani s člani posadke in samim letalom, ki so se ohranili v okolici mesta strmoglavljenja. Poleg številnih delov letala, ki so jih ljudje po vojni znosili v dolino, je bila odkrita tudi denarnica Davida

Slika 4: Marija Lakota, roj. Zima, z denarnico, ki jo je David Holdsworth podaril njeni materi, Uršuli Zima (foto: U. Košir, 2024).

Holdswortha, ki jo je v zahvalo, da ga je skrila pred nemškimi enotami, podaril Uršuli Zima iz Podkorena (slika 5). Velik pomen pri raziskavi je predstavljalo tudi odkritje sorodnikov pilota Johna Priddya in navigatorja Michaela Pellerja v ZDA. Pilotova vnuka sta podarila celotno zapuščino starega očeta, ki je obogatila muzejsko razstavo o letalu in članih posadke. Razstava je bila predstavljena v muzeju v Kranjski Gori, kateri je sledilo tudi gostovanje v Kobariškem muzeju in v Parku vojaške zgodovine Pivka. Odziv javnosti na razstavo, ki je bila tudi medijsko izpostavljena, je bil izjemen in je močno presenetil tako raziskovalce kot avtorja razstave. V okviru obeležitve 80. obletnice padca letala je Društvo Vršič organiziralo tudi serijo štirih predavanj o raziskovanju

Slika 5: Otvoritev nove
informativne table
v Tamarju ob 80. obletnici
strmoglavljenja letala
(foto: A. Bedič, 2024).

letalske dediščine v Sloveniji, ob obletnici pa je otvorilo prenovljeno informativno ploščo ob spomeniku članom posadke v Tamarju in organiziralo spominsko slovesnost, na kateri so bili prisotni tudi predstavniki ameriške ambasade v Sloveniji.

Zaključek

Do nedavnega je bilo v Sloveniji prisotno predvsem nedokumentirano odnašanje letalskih ostalin za namen ponovne uporabe, prodaje kovine in kasneje odnašanje s strani zasebnih zbiralcev. Kakršnihkoli obsežnejših izkopavanj letalskih ostalin, kot jih poznamo s strani zanesenjakov z območja zahodne Evrope v 70., 80. ali 90. letih, v Sloveniji nikdar ni bilo. Obenem ni bilo postopnega pristopanja k problematiki letalstva s strani arheologov, saj je tako rekoč prva raziskava že resno

in strokovno pristopila k izkopu globoko zakopanih ostalin letala Spitfire ob Ižanski cesti (glej Gaspari 2021). Tudi preostali raziskavi, v kateri so bili vpleteni številni zanesenjaki (glej Košir, Ličina 2025; Košir, Bedič 2025), sta pomemben korak k razvoju slovenske letalske arheologije in k plodnemu sodelovanju različnih strokovnjakov in letalskih navdušencev. Kljub neobstoječi tradiciji letalske arheologije pa je do sedaj opravljeno delo prava pot k profesionalni in znanstveni obravnavi letalske dediščine in predvsem k obravnavi zgodb letalcev, med katerimi so marsikateri izgubili življenje na tuji zemlji, daleč od svojih domov.

Literatura

Gaspari, A., J. Miljević in B. Mušič 2010, Raziskave razbitine lovskega letala Supermarine Spitfire F.IX MJ116 iz 73. skupine RAF ob Ižanski cesti v Ljubljani. – V: *Arheo* 27: 57–72.

Gaspari, A. (ur.) 2021, »Jekleni pozdravi iz zraka« – Arheološka raziskava ostankov britanskega lovskega letala Supermarine Spitfire MJ116 ob Ižanski cesti v Ljubljani in zadnji polet narednika Petra J. Clarka v 73. skupini Kraljevih letalskih sil. – Ljubljana, Pivka: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Muzej in galerije mesta Ljubljane; Skupina Stik, Park vojaške zgodovine Pivka.

Košir, U. in A. Bedič 2025, Srebrna ptica izpod Jalovca – usoda letala Consolidated B-24G Liberator 42-78259 »Bugs« in njegove posadke. – V: *Zgodovinski časopis* 79 (1-2): 152–182.

Košir, U. in M. Ličina (ur.) 2025, Arheološka in zgodovinska raziskava usode letala in njegove posadke na soški fronti / Archaeological and historical study on the fate of an aircraft and its crew on the Isonzo Front. – Ljubljana, Tolmin: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije; Tolminski muzej.

Rutar, G. 2015, Evidenca letalskih razbitin vojaških konfliktov 20. stoletja. Metode 1–3. – strokovno poročilo. – Ljubljana: Center za preventivno arheologijo, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Šelhaus, E. 1980, *Stotinka sreče*. Ljubljana: Borec.

Karla Oder, Muzej Ravne na Koroškem

PREGANTHAUS NA PREVALJAH. ENA PRVIH VEČSTANOVANJSKIH DELAVSKIH HIŠ NA SLOVENSKEM

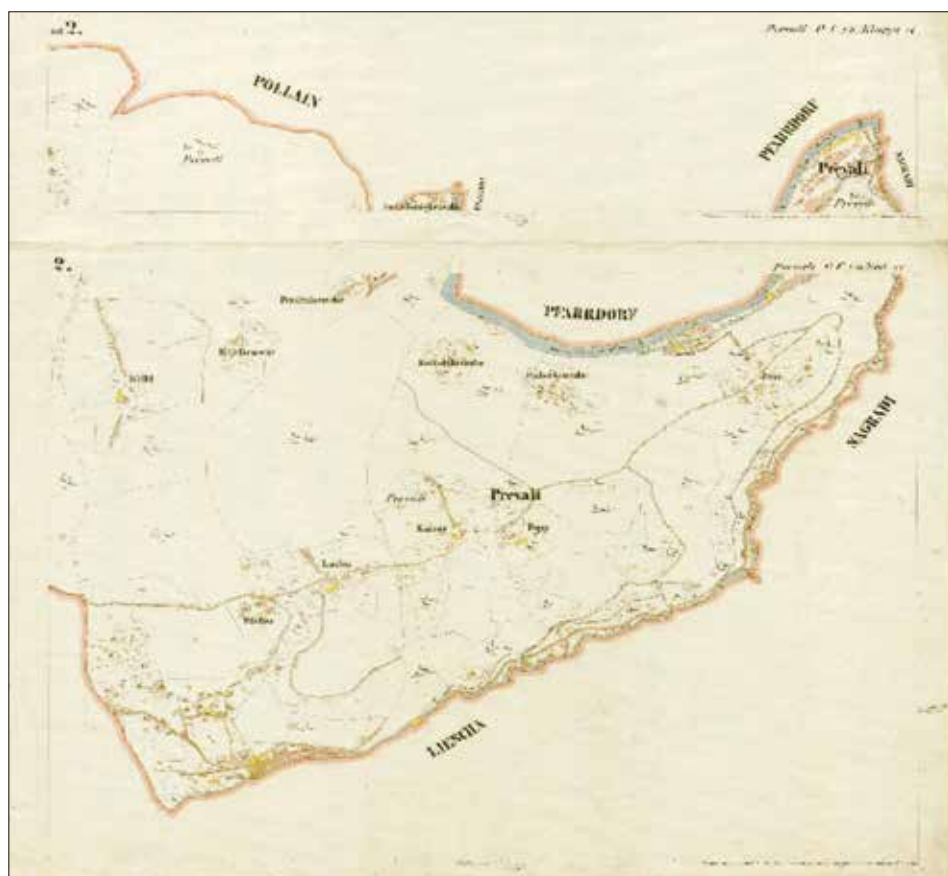
Prevalje so avgusta 2023, tako kot celotno Mežiško dolino, prizadele hude poplave. Reka Meža je prestopila bregove in poplavlila številne hiše, med njimi kulturne spomenike in kulturno dediščino. Ena teh stavb je tudi Preganthesis iz prve polovice 19. stoletja, ki jo uvrščamo med najzgodnejše večstanovanjske delavske hiše na Slovenskem.

Na posesti kmetije Ivan na desnem bregu reke Meže so jo okoli leta 1840 ob robu železarskega gospodarskega kompleksa zgradili takratni lastniki železarne Rosthorni. Stoji na stavbni parceli št. *49.

Prvotno je bila del posesti kmetije ali hube p. d. Ivan v k. o. Prevalje, nad desnim bregom reke Meže. Dne 4. novembra 1818 jo je takratni lastnik Gašper »Caspar« Sgonz p. d. Ivan skupaj s preostalo posestjo prodal (Leykauf) industrialcu »Gewerkh« Blažu Mayerju za 1050 goldinarjev dunajske veljave in 2 dukata. Zatem so to posest 24. decembra 1822 kupili bratje Rosthorn za 250 goldinarjev. Razlog za

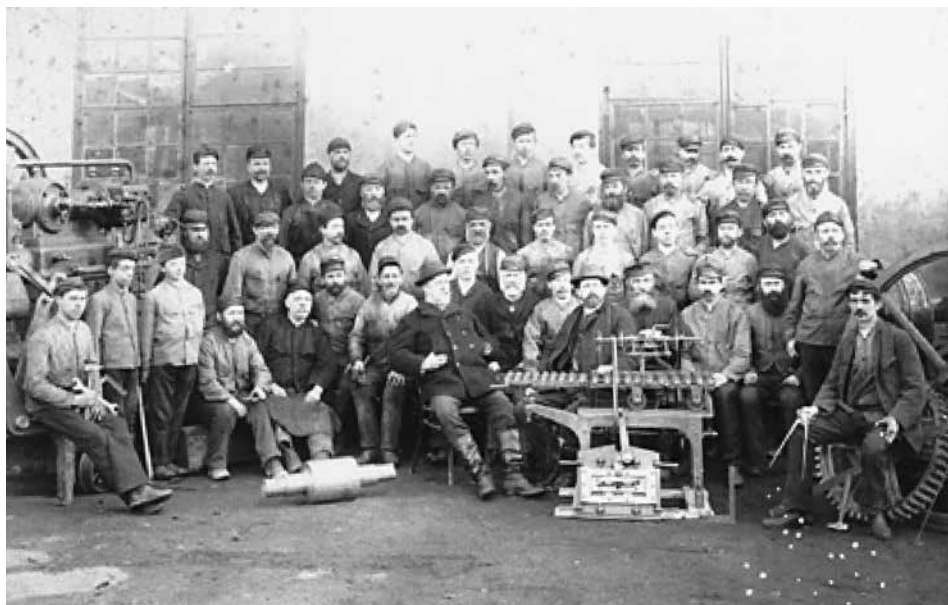
Preganthesis, oktober 2025 (foto Karla Oder).

Prvi obrati železarne na Prevaljah. ARS – Arhiv Republike Slovenije, AS 187 – Franciscejski kataster za Koroško, k. o. Prevalje, K 346.

tako nizko kupnino v zemljiški knjigi ni posebej naveden – morda so od Mayerja kupili le del prvotne posesti. Prav tako niso znane podrobnosti obeh prvih prodaj, saj pripadajoče zemljiškoknjižne listine niso ohranjene.

Na podlagi kupoprodajne pogodbe z 10. avgusta 1835 je to posest kupilo podjetje Wolfsberger Eisenwerks-Gesellschaft (Tom IV., fol. 197–203) za 2000 goldinarjev. Zatem so 5. aprila 1839 (na podlagi pogodbe z dne 24. avgusta 1837) bratje Johann, Matevž, Avgust, Danijel in Franc plemeniti Rosthorn kupili od prej omenjene družbe celotno železarno Prevalje skupaj s premogovnikom na Lešah – »*gesamte Puddlings und Walzwerk zu Prävali, dann der Steinkohlenbau zu Liescha mit aller zugehörungen*« (Tom IV, fol. 719–752). Po smrti brata Avgusta Rosthorna so preostali bratje Rosthorn na podlagi listine z dne 6. avgusta 1844, vključene v deželno pravdo na Dunaju »Landrecht Wien«, in po zaključku zapuščinske obravnave 8.

Prevaljski železarji okoli leta 1890; original hrani Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem.

maja 1848, prevzeli v last petinski delež, ki ga je poprej posedoval Avgust.⁷⁰ V Franciscejskem katastru za Koroško, k. o. Prevalje, so pri protokolu stavbnih parcel in njihovih lastnikov z dne 17. julija 1836 navedena sledeča stavbna in pozidana zemljišča št. 37, 38, 39, 40. Parcela št. 454 (predhodnica stavbne parcele *49, Preganthausa) je bila takrat že v lasti Volšperške železarske družbe, a še vedno kot kmetijsko zemljišče. Iz tega lahko sklepamo, da je bil Preganthaus grajen po letu 1836. V zemljiško knjigo je bila vpisana leta 1859 kot last Železarne Prevalje, leta 1877 pa je vrisana na katastrski karti k. o. Prevalje, na parcelni številki 49, pod vložkom št. 17.⁷¹ Za stavbo so po izgradnji ozkotirne železnice z Leš za prevoz premoga postavili pralnico premoga, ki so ga z Leš najprej pripeljali po železnici in ga na koncu po žičnici spustili do pralnice.

Dvonadstropna hiša z družinskimi stanovanji je poimenovana po valjarskem in kovaškem mojstru Josefu Pregantu, ki je umrl 27. decembra 1856, pri starosti 65 let.⁷² Dostop do stanovanj je urejen po zunanjem lesenem ganku. Podjetje je na Lešah in na Prevaljah zgradilo več deset stanovanjskih hiš, kasarn oziroma samskih domov in večstanovanjskih hiš, a je arhitektura Preganthausa izjemna.

⁷⁰ KLA, Bleiburg, Bezirksgericht, AT-KLA 66, Intabulationsgrundbuch des Gutensteiner Amtes, Tom XX, Folio 460 in Folio 495. Vir in izpis je posredoval dr. Vinko Skitek.

⁷¹ Margareta Jukič in Marija Suhodolčan, Biografski leksikon občine Prevalje. Prevalje 2005, str. 421–422.

⁷² Mrliška knjiga, 142 Prevalje, str. 10.

Preganthaushaus ob poplavi leta 1926; original hrani Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem.

Prevalje – mesto z železarsko identiteto

Prevalje so mesto, katerega rast je vzniknila pred dvesto leti, v stoletju vse močnejšega interesa države po odkrivanju novih nahajališč premoga in razvoju industrije. Vse večji vpliv industrijske revolucije je z razvojem železarstva zaznamoval celotno Mežiško dolino, kjer so v 19. stoletju obratovala železarne v Črni, Mežici, na Prevaljah in na Ravnah na Koroškem. Skupaj s premogovniki na Lešah, v Mežici in Holmcu ter rudnikom svinca v zgornjem delu doline je ta sodila med industrijsko najbolj razvita območja na Slovenskem.

Še preden se je ime Prevalje razširilo na celotno naselje na levi in desni breg reke Meže, se je tako imenovala katastrska občina samo na desnem bregu Meže. Franc Sušnik je v črtici *Industrijski babilon* zapisal, da starejši prebivalci ime poznajo kot oznako za zemljišče od leških cerkva, kmetij Ladra in Pop prek hriba proti Meži – pra'vali. Od tam se je naselje s tovarniškimi obrati razširilo še na desni breg reke v katastrsko občino Farna vas. V drugi polovici 19. stoletja so ime Prevalje že uporabljali tudi za naselje, ki se je razvijalo v neposredni bližini železarne na levem bregu reke.

Središče urbanega mesta se je tako razvilo ob glavni cesti Ravne–Pliberk. Tu stoji tudi ena najstarejših ohranjenih stavb v Farni vasi, t. i. Ahacova hiša, kjer je bila gostilna in se je ob prihodu na Prevalje ustavil tudi Rosthorn.

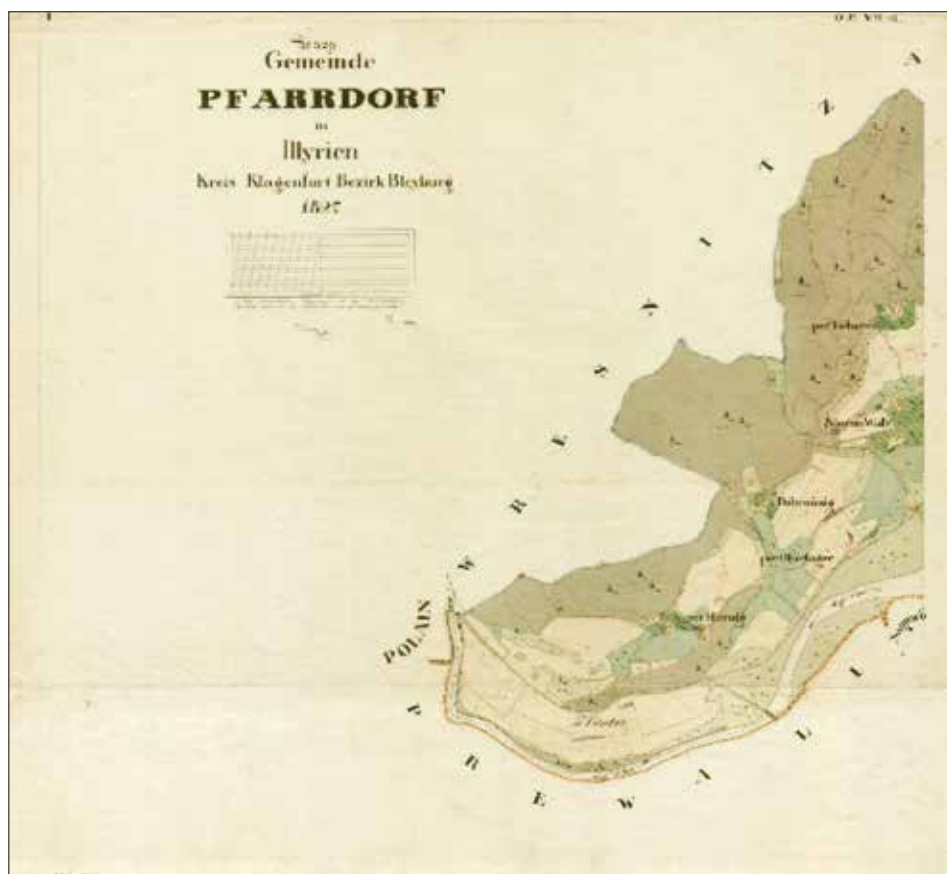

ARS – Arhiv Republike Slovenije, AS 187 – Franciscejski kataster za Koroško, k. o. Farna vas, K 329.

Koncentracija prebivalstva je razvidna iz podatkov popisa prebivalstva. Ob prvem štetju leta 1869 so v k. o. Prevalje našeli 52 hiš in 1133 prebivalcev, od teh kar 805 moških in le 328 žensk, v Farni vasi pa 79 hiš, 1121 prebivalcev oz. 528 moških in 593 žensk. Na Lešah je v 79 stavbah živel 905 ljudi, 503 moški in 402 ženski. V celotni občini Prevalje je takrat stalo 636 hiš in živel 3085 moških ter 2769 žensk, skupaj torej 5854 ljudi. Rezultati štetja kažejo, da je v celotni občini živel 316 več moških kot žensk, največ moških, kar 477 več, je živel na Prevaljah, na Lešah pa 101, kar odraža dejstvo, da je bilo delo v železarni in premogovniku praviloma moško opravilo.

Železarna – srce gospodarskega razvoja

Začetek industrijskega razvoja sega v čas, ko so bratje Rosthorn v dvajsetih letih 19. stoletja na desnem bregu Meže postavili cinkarno, a jo je kmalu (leta 1835) zamenjala sodobna železarna po angleškem vzoru. Pudlarna in valjarna je postala gonilna sila gospodarskega in urbanega razvoja Prevalj in Mežiške doline, saj je proizvajala železniške tirnice in druge izdelke, ki so jih izvažali po Evropi.

Posebno prelomnico je pomenilo odkritje uporabe rjavega premoga v metalurškem postopku leta 1838, kar je omogočilo nadaljnji razcvet železarstva in razvoj največjega premogovnika na Slovenskem – v Lešah.

Blaž Mayer je le desetletje po nastanku Ilirskih provinc v Lešah odkril nahajališče premoga, dragocenega vira energije, ki je nudil trdno osnovo izgradnji in razvoju najpomembnejše Koroške pudlarne in valjarne s parnimi stroji, pudlovkami in valjarno, kjer so bile glavni proizvod železniške tirnice. Zaloge leškega premoga in bližina reke Meže sta pritegnila podjetne brate Rosthorn: Johanna, Mathäus, Augusta, Danijela in Franza, ki so na desnem bregu reke Meže, v katastrski občini Prevalje, najprej zgradili cinkarno. Stala je na zemljišču kmetije p. d. Ivan s hišno število 1. Rosthorni so leta 1828 v abecednem seznamu lastnikov stavbnih parcel v občini Prevalje (Alphabetisches Verzeichniss der Grund Eigenthümer der Gemeinde Prevalli) navedeni kot lastniki kmetije s štirimi stavbami, in sicer stanovanjska hiša s hlevom in dvoriščem, dve stanovanjski hiši in 596 kvadratnih klafter ali 2133 m²

Razvoj železarne do leta 1897. Hrani Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem.

velika stavbna parcela s cinkarno in dvoriščem, »Zinkfabrik mit Hoff«.

Po samo nekaj letih proizvodnje so cinkarno iz ekonomskih razlogov opustili in sredi tridesetih let je tu že obratovala moderna pudlarna po angleškem vzoru. Ena izmed prvih v monarhiji in prva na Slovenskem, ki je dobavila železniške tirnice za izgradnjo severne Ferdinandove železnice na Češkem, za izgradnjo Avstrijske državne železnice in železniških prog v severni Italiji, Madžarske osrednje železnice itd. August Rosthorn in Josef Schlegel sta v pudlarni izvajala poskuse za uporabo rjavega premoga. Odkritje je leta 1838 pomenilo pomembno prelomnico v kurilni tehnologiji metalurškega postopka za ves evropski prostor. S tem so vzpostavili tudi možnosti za razcvet premogovnika na Lešah, ki se je kmalu razvil v največji premogovnik na Slovenskem.

Kot je zapisal Alojz Krivograd o zgodovini železarne na Prevaljah, so zaradi širitve proizvodnje in uvajanja sodobnih tehnologij nove tovarniške hale najprej postavili ob levem in šele kasneje na desnem bregu reke Meže. Po izgradnji železniške proge Celovec–Maribor skozi spodnji del Mežiške doline leta 1863 pa so jih gradili v njeni bližini, na lokaciji današnjega stadiona, najprej prvi plavž na koks in nato še Bessemerjevo jeklarno, še en plavž ter valjarno ladijske pločevine in težkih nosilcev. V teh desetletjih je podjetje postopoma prešlo v roke rudarskih in železarskih koncernov. Kljub nenehnemu posodabljanju jim ni uspelo znižati stroškov in uspešno konkurirati na evropskem trgu. Zato so že konec osemdesetih let ugasnili

pudlovke, zmanjšali proizvodnjo tračnic in prenehali izdelovati pločevino. Leta 1899 so ugasnili vse peči, ustavili stroje in jih odpeljali v Donawitz.

Številni delavci so se s Prevalj odselili, tu pa so ostali opuščeni obrati, ki so še nekaj desetletij spominjali na veliko, svetovno znano železarno, ki je leta 1845 na industrijski obrtni razstavi na Dunaju dobila zlato priznanje za kvalitetne izdelke. Ostal je spomin, materialni in nematerialni pričevalci zgodbe o podjetnosti, inovativnosti in ustvarjalnosti v tovarni z več kot 1000 zaposlenimi in s proizvodnjo tudi čez 11.000 ton izdelkov letno.

Nastanek industrije in z njo delavskih kolonij je pred lastnike podjetij in lokalne oblasti postavil zahtevo po ureditvi prostora zaradi higienskih, zdravstvenih in ekonomskih razlogov, hkrati pa vzpostavitev osnovnega zdravstvenega, šolskega, oskrbovalnega in komunikacijskega sistema. Tudi Prevalje v tem pogledu niso bile izjema. Po zaprtju tovarniških hal so te še dolga leta opominjale in spominjale na nekdanjo mogočnost industrije, a jih že dolgo ni več. Še največ se je ohranilo stanovanjskih hiš, med njimi tudi Preganthaus, ki pripoveduje skoraj dvestoletno zgodbo prebivalcev.

Viri in literatura

ARS – Arhiv republike Slovenije, AS 178 Franciscejski kataster za Koroško, k. o. Prevalje K 346 , k. o. Farna vas K 329.

KLA, Bleiburg, Bezirksgericht, AT-KLA 66, Intabulationsgrundbuch des Gutensteiner Amtes, Tom XX, Folio 460 in Folio 495. Vir in izpis je posredoval dr. Vinko Skitek.

Matricula online, Arhivski fondi, Nadškofija Maribor, 142 Prevalje, Mrliška knjiga, str. 10. <https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/prevalje/02069/?pg=10>

Marija Suhodolčan Dolenc, Margareta Jukič, Biografski leksikon občine Prevalje. Prevalje: Občina, 2005.

Alojz Krivograd, Železarna Prevalje 1835-1899. Prevalje. Ravne na Koroškem: Kulturna skupnost, 1987.

Karla Oder, Po poteh koroške kulturne dediščine Občine Prevalje in Mestne občine Pliberk : monografija = Auf den Wegen des Kärntner Kulturerbes in der Gemeinde Prevalje und der Stadtgemeinde Bleiburg : Monographie/[besedila Karla Oder... [et al.]; fotografije Tomo Jeseničnik... [et al.]; prevod Mirko Kert, Martina Piko-Rustia], Prevalje: Občina, 2006. Sporočilo ugaslega plavža: Železarna Prevalje 1835–1899/[zbrali in uredili Stanko Lodrant... [et al.]; arhivske fotografije Koroški muzej Ravne na Koroškem, fotografija na strani 1 Tomo Jeseničnik]. Ravne na Koroškem: Koroški muzej; Prevalje: Občina, 1999.

Rok Humerca, mag. arheologije

PREDSTAVITEV IN UVOD V KONCEPT STARODAVNIH GOZDOV NA PRIMERU HRAŠKIH STELJNIKOV NA GORENJSKEM

Uvod

Gozdovi so sestavni del kulturne krajine. V številnih primerih gozd posredno ali neposredno oblikuje značaj kulturne krajine, določa prepoznavne prostorske vzorce in pomembno vpliva na njen zgodovinski razvoj. Gozd je bil že od najzgodnejših obdobj poselitve ključen dejavnik pri zagotavljanju preživetja človeka, saj je ljudem dajal zatočišče, hrano, gradbeni material, kurivo in drugo. Človek je v gozdovih izvajal različne tradicionalne oblike rabe, ki so mu omogočale gospodarsko stabilnost in so hkrati preoblikovale strukturo posameznih gozdnih sestojev. Dolgotrajne in kontinuirane oblike trajnostne rabe so v prostoru pustile prepoznavne značilnosti ter skozi stoletja vodile v oblikovanje specifičnih ekoloških niš. Zaradi različnih mikroklimatskih in geoloških razmer, sestave

Primer evidentiranega starodavnega gozda Watersmeet pri Devonu, Združeno Kraljestvo
(foto: Rok Humerca)

drevesnih vrst in lokalnih oblik rabe je vsak tak sestoj razvil edinstven, krajevno značilen ekosistem.

Tradicionalne rabe so se praviloma navezovala na naravne danosti posameznih gozdnih območij, zlasti na drevesne vrste in relief, ki so omogočali pridobivanje določenih dobrin. Za dolgoročno izkoriščanje teh virov so skupnosti razvile oblike upravljanja, ki so ohranjale zeleno sestavo in strukturo sestojev. Kontinuirano vzdrževanje takih sprememb je oblikovalo stabilne in mozaične ekosisteme, ki so podobno kot tradicionalna kmetijska krajina postali pomembna žarišča biotske raznovrstnosti.

Poleg ekoloških posebnosti takšni sestoji pogosto ohranjajo tudi arheološke, topografske in etnološke prvine, povezane s preteklimi oblikami rabe in delovanja v prostoru. Zaradi teh značilnosti imajo starodavni kulturni gozdovi izrazito mozaičen in zgodovinsko bogat značaj, ki prispeva k razumevanju večplastnosti kulturne krajine.

Britanska definicija »starodavnih gozdov«

V Veliki Britaniji se je v 70. letih 20. stoletja za več stoletij stare, tradicionalno upravljane in kontinuirane gozdne ekosisteme uveljavil izraz starodavni gozd oziroma *Ancient Woodland*. Na podlagi tega koncepta je bila razvita metodologija za prepoznavanje, kartiranje in evidentiranje takšnih sestojev, kar je vodilo v oblikovanje uradnega registra starodavnih gozdov. Ti gozdni sestoji uživajo posebno pravno zaščito in so predmet posebnega upravljanja.

Pojem starodavni gozd v Združenem kraljestvu označuje polnaravne gozdne sestoje, katerih struktura in izgled sta rezultat stoletij premišljenega tradicionalnega upravljanja. Ključno merilo pri opredelitvi je dokazljiva zgodovinska kontinuiteta: starodavni gozdovi so tisti, katerih obstoj je mogoče potrditi s pomočjo zgodovinskih virov, najpogosteje z zgodovinskimi kartami in katastri. Za Anglijo, Wales in Severno Irsko je kot mejnik uporabljeno leto 1600, za Škotsko pa je mejnik leto 1750. Sestoji, ki so kot gozdovi dokazano obstajali pred to mejo in so ostali nenehno poraščeni, se štejejo za potencialno starodavne. Poleg zgodovinske kontinuitete starodavne gozdove opredeljujejo tudi indikatorske vrste, ki so značilne le za gozdove z dolgotrajnimi stabilnimi razmerami. Gre za rastlinske in živalske vrste, ki se uspešno razvijajo samo v okoljih, kjer stoletja ni bilo večjih motenj ali intenzivnega izkoriščanja. Takšni sestoji poleg večstoletnih dreves pogosto vsebujejo izjemno kompleksne in med seboj povezane združbe rastlin, gliv, lišajev, žuželk, mehkužcev in drugih mikroorganizmov. Od teh sestavljenih ekosistemov so odvisne številne specializirane vrste ptic, žuželk in

Primer starega bukovega visokogorskega pašnega sestoja na Ptičjem vrhu nad Javorniškim Rovtom (foto: Rok Humerca)

sesalcev, ki se pojavljajo le v stabilnih, dolgo rastočih gozdnih habitatih. Starodavni gozdovi praviloma vsebujejo tudi kulturne ostaline, ki odražajo dolgotrajno prisotnost človeka v prostoru. Poleg značilnih oblik tradicionalnega gospodarjenja, kot so obsekavanje dreves, paša ali steljarjenje, pogosto najdemo sledi nekdanjih rudarjenj, oglarstva, apnenic in drugih gospodarskih dejavnosti. Ohranjenih je lahko veliko topografskih značilnosti, kot so jarki, nasipi, suhozidi in drugi elementi, povezani s preteklimi zemljiškimi razdelitvami ali rabo prostora. Vse to dopolnjuje vrednost starodavnega gozda kot kulturno-ekološkega arhiva prostora.

Vsak starodavni gozdni sestoj se je skozi stoletja razvijal v sožitju z lokalnimi dejavniki, kot so geološka podlaga, tip tal in mikroklimatske razmere, kar je vplivalo na razvoj specifičnih ekosistemov. Količina in raznolikost indikatorskih vrst sta med najpomembnejšimi kazalniki dolgotrajnosti gozdnega območja: večja kot je njihova prisotnost, večja je verjetnost, da gre za starodaven gozd. Geografska raznolikost med regijami Združenega kraljestva pomeni, da se vrste razlikujejo, vendar metodologija temelji povsod na istem načelu – stabilen ekosistem, ki ga ni mogoče ponovno ustvariti v krajšem časovnem obdobju.

Koncept starodavnega gozda temelji na spoznanju, da se nekatere ekološke in kulturne značilnosti lahko oblikujejo le ob dolgotrajni, trajnostni in relativno

nespremenjeni rabi prostora. Pomembno je poudariti, da ti gozdovi niso povsem naravni v smislu odsotnosti človeka: gre za kombinacijo naravnih procesov in tradicionalnih oblik rabe, ki se je ustalila skozi stoletja. Zaradi tega ti gozdni sestoji ne sodijo med pragozdove, hkrati pa se močno razlikujejo od sodobnih gospodarskih ali 'tipsko' upravljanjih gozdov.

Danes starodavni gozdovi v Združenem kraljestvu pokrivajo le približno 2,5 % površine države. Zaradi večstoletne kompleksne dinamike jih ni mogoče ponovno ustvariti; uničen starodavni gozd je izgubljen za vedno. Med najpomembnejšimi grožnjami so urbanizacija, podnebne spremembe, intenzivno kmetijstvo ter širjenje invazivnih vrst in bolezni. V preteklosti je bil velik del teh gozdov močno prizadet zaradi potreb po lesu, predvsem v obdobju novega veka, ko so številne starodavne sestoje nadomestile obsežne plantaže tujerodnih iglavcev.

V Veliki Britaniji starodavne gozdne sestoje varuje več zakonskih in upravljaljskih mehanizmov. Evidentirani so v uradnem inventarju starodavnih gozdov, v katerem so kartirani, popisani in javno dostopni preko interaktivnih spletnih kart. Pravno varstvo in uradno evidentiranje opravlja javna institucija Natural England, ki sodeluje z Forestry Commission. Pomembno vlogo pri varovanju, upravljanju in ozaveščanju javnosti ima tudi neodvisna dobrodelna organizacija Woodland Trust, ki deluje po celotnem Združenem kraljestvu in je ključni akter pri ohranjanju teh edinstvenih ekosistemov.

Kako bi to metodologijo lahko uporabili pri nas?

V slovenskem prostoru koncepta »starodavnih gozdov« stroka ne uporablja in ni sistemsko uveljavljen. V gozdarski stroki so sicer dobro prepoznani predvsem gozdovi, ki so opredeljeni po naravnosti ali na naravovarstvenem statusu, kot so pragozdovi, gozdni rezervati in naravovarstveno pomembni habitatni tipi (npr. Natura 2000), ne pa tudi gozdni sestoji, ki imajo zgodovinsko-krajinsko kontinuiteto zaradi dolgotrajne tradicionalne rabe.

Pa vendar se na območju Slovenije nahaja nekaj ostankov gozdnih sestojev, ki bi jih lahko definirali kot »starodavni gozd« in vsebujejo tudi značilne indikatorske vrste. V to zvrst pri nas sodijo predvsem posamezni nižinski gozdovi, katerih primarna namembnost skozi stoletja ni bila lesnogospodarska, temveč predvsem vezana na kmetijstvo – paša, obsekavanje vejnikov, steljarjenje in drugo ter pridobivanje različnih dobrin, kot je oglarstvo, smolarstvo, čebelarstvo, gozdni plodovi, lov (grajski lovni gozdovi) itd. Taka raba je izoblikovala poseben vzorec gozdnih sestojev. Skelet gozdnemu sestoji dajejo predvsem stara drevesa, na katerih pogosto tudi opazimo sledi pretekle tradicionalne rabe. Ostanke starodavnih

gozdnih sestojev lahko iščemo na območjih kmetijskih kulturnih krajin, pašnikov, gozdov v bližini starih poselitev ter tudi gozdov v okolici gradov in graščin, kjer so bili gozdovi večkrat del parkovne strukture ali pa so bili stoletja namenjeni lovu in njihov primarni namen ni bil lesnogospodarski.

Zaradi razlik v geografskih, podnebnih, zgodovinskih, gospodarskih in kulturnih značilnosti, britanskega koncepta brez ustreznih intervencij in dopolnil ne moremo uporabiti v slovenskem prostoru. Posebej velja omeniti, da so gozdovi Kranjske doživeli obsežne intenzivne posege ob koncu 18. in v 19. stoletju, ko so zaradi železarskih potreb po oglju izsekali avtohtone listnate gozdove, predvsem bukove, in jih nadomestili z monokulturnimi smrekovimi plantažami. Posledica teh posegov je bila drastična sprememba ekosistema in izguba prvotnega izgleda gozda.

Gozdarska stroka je pri nas s svojim sonaravnim pristopom sicer že zelo zgodaj začela precej trajnostno upravljati z našimi gozdovi. Rezultat tega so danes relativno dobro ohranjeni naravni gozdovi. Vendar pa je tak »tipski« oziroma standardiziran gospodarski model, ki temelji predvsem na pomlajevanju, brez upoštevanja lokalnih značilnosti in vrednot posameznih sestojev, privedel do poenotenja oziroma homogenizacije gozdnih sestojev po celotni državi. Tak pristop upošteva avtohtone drevesne vrste, vendar ne ohranja posameznih večstoletnih dreves, ki niso evidentirana kot naravna vrednota, niti ne upošteva sledov preteklih oblik rabe gozda.

Stara kamnita groblja v Hraških steljnikih kot nema priča o nekdanjih tradicionalnih dejavnostih
(foto: Rok Humerca)

Idiličen pogled na mnogo namensko razgibane Hraške steljnike zgodaj spomladi
(foto: Peter Humerca)

Uveljavljeni model gospodarjenja z gozdom temelji na sistematičnem odstranjevanju starih dreves za doseganje ciljev pomlajevanja. Glavni namen tega modela je finančno ustrezno, donosno in trajnostno gospodarjenje z gozdovi. Vendar pa tak pristop, če ne upošteva posameznih gozdov z zgodovinskimi ali kulturnokrajinskimi značilnostmi, dolgoročno vodi v poenotenje gozdnih sestojev ter izgubo kulturnih in ekosistemskih vrednot, ki so se kontinuirano oblikovale skozi več stoletij.

Zavod za gozdove Slovenije ima za vsak gozdni odsek izdelan opis, v katerega so vključene tudi funkcije gozda, med njimi po potrebi tudi funkcija varovanja kulturne dediščine, kadar se odsek prekriva z evidentirano dediščino. Kljub temu pa se mnenja in smernice Zavoda za varstvo kulturne dediščine pri odkazovanju dreves praviloma ne vključujejo, saj to ni sistemsko predpisano. Zaradi odsotnosti formalnih postopkov in usmeritev je upravljanje z gozdnimi sestoji, ki bi lahko imeli značilnosti starodavnih gozdov, v veliki meri prepuščeno individualni presoji revirnega gozdarja.

Metode prepoznavanja in varovanja gozdnih sestojev z dolgo zgodovinsko kontinuiteto bi bile na našem območju še posebej primerne za gozdove, ki se nahajajo znotraj območij evidentirane kulturne dediščine in za katere obstajajo dokazi o specifičnih tradicionalnih oblikah rabe. V takšnih primerih bi bilo smiselno vzpostaviti sistem medsebojnega usklajevanja med Zavodom za gozdove Slovenije in Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ki bi omogočila

Mozaični Hraški steljniki spomladi (foto: Rok Humerca)

pripravo strokovnih podlag za prepoznavo kulturnih vrednot posameznih gozdnih sestojev ter njihovo vključevanje v gozdnogospodarske načrte.

Na podlagi strokovnih podlag bi bilo nato možno oblikovati posebne režime upravljanja, ko je prepoznana vrednost gozdnega sestoja tesno povezana s specifično zgodovinsko rabo, kot je gozdna paša. V takšnih primerih bi moral Zakon o gozdovih omogočiti prilagojene ukrepe, ki bi ohranjali kulturne funkcije gozda in hkrati zagotavljali njegovo dolgoročno ekološko stabilnost.

Hraški steljniki

Ime »Hraški steljniki« označuje razdrobljene manjše gozdne sestoje, ki se nahajajo znotraj mozaične evidentirane in zaščitene kulturne krajine Studenčice (EID 1-23128), severno od mesta Radovljica. Gre za presvetljene listnate sestoje, v katerih prevladujejo plemeniti listavci, kot so hrast, lipa, lipek, jesen, divja češnja, pravi kostanj in druge vrste. Območje zaznamuje razgiban relief s plitkimi tlemi, ki ga je ustvaril ledenik in reka Sava ter topografija, povezana z vsaj tri tisočletno tradicionalno rabo prostora.

Hraški steljniki se fragmentarno razprostirajo na prostoru med vasmi Hlebce, Rodine, Vrba in Lesce, med seboj pa so povezani s posameznimi mejicami. V preteklih stoletjih so imeli ti gozdni sestoji različne funkcije, med katerimi izstopajo steljarjenje, paša, obsekavanje vejnikov za krmo, čebelarstvo in pridelava sadja na obronkih (visokodebelna drevesa, predvsem tepke), ob gozdnih robovih, kjer so tla debelejša, pa so ljudje zorali majhne podolgovate njive.

Dolgotrajna sonaravna raba je oblikovala številne topografske in arheološke značilnosti. Pod vasjo Rodine denimo gozdni sestoj v celoti prekriva rimsko vilo rustiko; zračni posnetki razkrivajo, da razporeditev krošenj dreves nakazuje na tloris antičnega kompleksa, saj drevje pretežno uspeva ob poteku zidovja. Gozdni sestoj je v zadnjih desetletjih obenem prispeval k izjemno dobremu ohranjanju zidov na površju, saj je preprečil spremembe topografije zaradi modernih kmetijskih posegov.

V številnih primerih meje gozdnih sestojev sovpadajo s topografskimi značilnostmi, kot so številne groblje. Zemljišča z plitkimi tlemi, ki niso primerna za obdelovanje, so se skozi čas zarasla z drevjem, ki so ga ljudje uporabili za različne oblike kmetijske rabe. Presvetljena tla pa so omogočila razvoj specifičnega ekosistema, tesno povezanega s tradicionalno kulturno krajino.

Presvetljeni gozdni sestoji Hraških steljnikov (foto: Rok Humerca)

Slikovit starodaven steljniak Mihov boršt pri Lescah z visokodebelnim sadnim drevjem na obronkih vsebuje vse elemente starodavnega gozda (foto: Rok Humerca)

Obsekavanje vejnikov je povzročilo nastanek številnih dupel, kar je ustvarilo habitat za redke in ogrožene vrste ptic kulturne krajine. Steljarjenje in paša sta več stoletij vzdrževala nizko podrast. Rezultat teh procesov so presvetljeni listnati gozdovi z zelmi in travo poraščenimi tlemi ter posameznimi travnatimi čistini. V Hraških steljnikih danes najdemo večino indikatorskih rastlinskih in živalskih vrst, ki jih v literaturi povezujejo s starodavnimi gozdnimi sistemi. Poleg vnaprej določenih indikatorskih vrst so tukaj prisotne tudi številne ogrožene in zavarovane rastlinske vrste, med njimi kranjska lilija, turška lilija, brstična lilija, več vrst kukavičevk (orhidej), močvirske mečke (gladiole) in druge rastline iz Rdečega seznama ogroženih vrst. Hraški steljniki nudijo tudi ugodne pogoje za gnezdenje redkih ptic, saj jim mozaičnost habitata in specifičen ekosistem zagotavljata dovolj hrane. Prisotna je tudi raznolikost gliv in žuželk.

Vse naštetе kulturne in ekološke značilnosti kažejo, da imajo Hraški steljniki številne lastnosti, značilne za gozdove z dolgo zgodovinsko kontinuiteto. Čeprav so sestoji zaščiteni v okviru kulturne krajine, pa v praksi še vedno primanjkuje usklajevanja in usmerjenega upravljanja med ključnimi javnimi deležniki v prostoru, zlasti med Zavodom za gozdove Slovenije in Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

O, odprta Janusova vrata!
Iz pradavnine vleče zatohel piš minevanja,
nad jutrišnjimi dnevi vzhaja čudna luč,
meni, vso že v preteklost potopljeni,
jemlje dih čudenja in strahu.

Pridi, velika žametna modrina,
zagрни bol, odeni upanje v kraljevski plašč.
Ta noč je sveta, žametna in blaga,
radost usipa na iztegnjene roke,
na Zemlje žalostne oboke,
na otroke, polne jutrišnjega dne.

15. VALIČEV ARHEOLOŠKI DAN

Zbornik predavanj, Kranj, 8. december 2025

Urednica: Verena Perko

Avtorji besedil: Mitja Guštin, Verena Perko, Petra Stipančič, Miha Mlinar, Boštjan Laharnar, Bernarda Županek, Snježana Karinja, Samo Sankovič, Jure Krajšek, Maja Bavsovac, Kristjan Husič, Barbara Hofman, Uroš Košir,

Aleš Bedič, Karla Oder, Rok Humerca

Lektoriranje: Iza Lucija Korošec

Fotografije, risbe in računalniška obdelava: D. Holynski, T. Lauko, L. Jaklič, R. Humerca, R. Urankar, S. Karinja, S. Ciglencički, D. Knific, R. Berce, Arhiv muzeja Ohrid, S. Habič, arhiv M. Guština, I. Premrov, J. Justin, B. Križ, B. Radovič, F. Markovič, I. Murgelj, A. Preložnik, B. Gutman, T. Vrečič, arhiv Pomurskega muzeja Murska Sobota, B. Kerman, D. Vukčević, K. Husič, U. Košir, T. Perme, A. Bedič, K. Oder, Muzej Ravne na Koroškem, Ž. Vasič, S. Karinja, F. Antonioli, A. Voje, N. Sovdat, J. Krajšek, P. Benedik in J. Turk

Prelom in tisk: Tiskarna Jagraf d. o. o.

Gorenjski muzej, zanj: Jana Babšek, direktorica

Naklada: 200 izvodov

Kranj, 8. december 2025